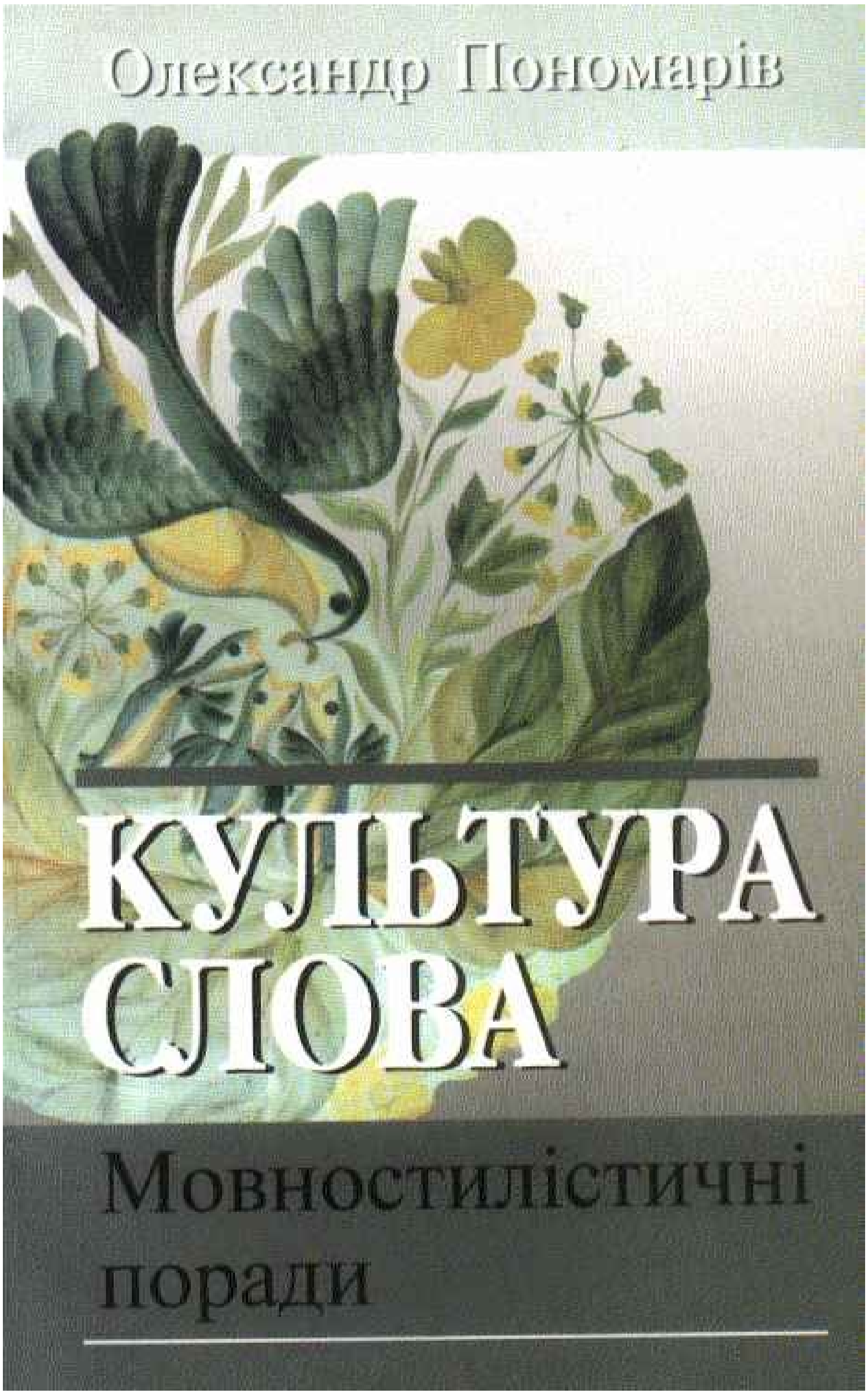
Олександр Пономарів
Культура слова: мовностилістичні поради

ПОРАДНИК НА ЩОДЕНЬ

Культура мови — це проблема, що так чи інакше наявна в усякій національній спільноті і буває предметом публічного обговорення та пильної уваги мовознавців, письменників, узагалі людей, небайдужих до виражальних можливостей слова або до престижу своєї мови. Адже літературна мова в усіх народів відрізняється від розмовної, «народної», і потребує постійного дбайливого догляду, культивування.

Але в Україні питання культури української мови стояло і стоїть принципово інакше, ніж у національно «благополучних» суспільствах, бо його драматичним тлом є багатостраждальна історія нашої мови взагалі, століття прямих заборон і переслідувань або більш-менш прихованого підступного витіснення її з публічного вжитку, величезний мартиролог людей, які за неї обставали і за це постраждали.

Та й сьогодні, в незалежній Українській державі, питання про культуру повсякденного мовлення українців, на жаль, не втратило свого драматизму. Воно не зводиться до клопотів професійного вдосконалення мовців, як у «нормальних» суспільствах, а стосується долі рідної мови взагалі. І є частиною ширшого питання про масштаби і якість суспільного функціонування української мови.

Ці дві сторони справи щільно взаємопов'язані. Витіснення української мови з багатьох сфер публічного спілкування призводило до нехтування її функціональними можливостями, до «завмирання» багатьох природних форм вираження, на зміну яким за умов потужного тиску російщення приходили форми спотворені, аж до так званого суржику. З другого боку, втрата природності й краси, засилля кальок з російської та суржику позбавляють мову унікальності (що і є підставою її існування), небезпечно зменшують «конкурентоздатність» української мови в публічному і приватному мовленні, компрометують її, дають додаткові аргументи її недоброзичливцям.

Тому і за царських, і за радянських часів видатні українські письменники й мовознавці послідовно протистояли «псуванню» української мови, обстоювали її право бути собою і розвиватися, реагувати на зміни життя і суспільно-комунікативних потреб, виходячи з власної природи, а не в чужій моделі.

А в радянські часи, коли не можна було відкрито обговорювати болючі національні та мовні проблеми, породжені державно проваджуваним російщенням, — звертання до теми культури мовлення залишалося чи не єдиним легальним способом апелювати до мовної та національної гідності українців. Влада чудово це розуміла, тому чинила всілякі перешкоди цій, сказати б, «мовно-довідковій» (чи «мовно-санітарній»?) службі, дозувала її роботу, а то й забороняла як вияв «національної обмеженості» чи й «націоналізму». Більше того, на противагу їй вона створила своєрідну мовну цензуру, яка стежила за тим, щоб у книжках (особливо в перекладах зі світової літератури) не було «застарілих» слів, під якими розумілися природні українські — «надто українські». Ще не так давно — в 60-ті й 70-ті роки — цькували таких чудових перекладачів, бездоганних знавців української мови, виразників духу й генія цієї мови, як Микола Лукаш, Григорій Кочур, Євген Попович, Анатоль Перепадя та інші.

Тож бути носієм органіки української мови, мовним експертом і порадником — в Україні завжди означало бути причетним до справи нелегкої, а то й небезпечної і вимагало не лише особливого мовного таланту, а й громадянської мужності.

Зразком поєднання цих рис був Борис Дмитрович Антоненко-Давидович, наш видатний письменник, надзвичайно чутливий до мови, вразливий на мовні похибки й невтомний у кваліфікованих порадах та роз'ясненнях. Його численні статті на мовні теми свого часу були зібрані в книжці «Як ми говоримо», що витримала кілька видань.

Цю традицію «консультування» читача та мовця підхопив і продовжує відомий мовознавець Олександр Пономарів. Протягом кількох років він виступає в масових українських виданнях із бесідами на теми української мови, з мовними порадами. Вони і становлять основу пропонованої книжки — продуманої цілісної праці, в якій популярність викладу поєднується з науковою коректністю та пошуком збалансованого підходу до складних моментів мовної практики. Книжка системно охоплює всі аспекти мовлення — від вимови до синтакси. Цією системністю вона вигідно

відрізняється від усіх дотеперішніх «практикумів» з української мови (хоч ми мали такі важливі й цінні, як «Складні випадки українського слововживання» Євгенії Чак, «Словник труднощів української мови» за редакцією Світлани Єрмоленко, а в глибшому минулому «Норми української літературної мови» Олекси Синявського, 1931 р., праці Олени Курило, — але то вже інакший жанр).

Можливо, не всі конкретні поради автора будуть сприйняті з однаковою готовністю. Але той широкий та прискіпливий огляд вад нашої нинішньої мовної практики, який він зробив, уже сам собою матиме добрий терапевтичний ефект і прислужиться наближенню до головної мети — повноцінного, масштабами та якістю, функціонування української мови.

Ця книжка мала б стати настільною для журналіста і службовця, диктора і студента, ділової людини і школяра; не зайвою вона буде в кожній культурній родині.

Іван Дзюба

ВСТУП

Мова, як відомо, є не лише засобом спілкування. Це також спосіб сприймання світу, відтворення його в свідомості людини. Кожен народ сприймає світ не зовсім так, як інші народи, тому в усіх мовах є щось неповторне, оригінальне. Кожна мова має власне світло, яке виблискує в безмежному океані мов Землі. «Світ Божий великий, і складається з окремих народів чи націй, і кожен народ — окреме закінчене ціле. І в тому й краса всесвіту, що народи зберігають свою окремішність, як на пишній луці кожна окрема квітка має свій окремий колір і запах» (Іван Огієнко).

Як основа духовності народу, мова є підмурком існування нації. Історія дає багато прикладів, коли зі зникненням мови зникав народ. Скажімо, з XVIII століття вийшла з ужитку через утрату носіїв полабська мова — і припинив існування один із слов'янських народів (полабські слов'яни жили між Одрою й Лабою, звідки й назва племен). І навпаки, зберігаючи рідну мову, народ зберігає себе. З трагічної історії вірмен знаємо, що їх залишилася десята частина на десятій частині території, решту було знищено або розсіяно по цілому світові. Але живе вірменська мова, і з нею живе гордий прадавній вірменський народ.

Наша українська мова, попри всі злигодні долі, зберегла й себе, і свого творця — український народ. Про красу, багатство, милозвучність та інші її високі якості сказали чимало слів і українці, й неукраїнці. Поет і фольклорист XIX століття Амвросій Метлинський захоплено писав, що «при висловленні будь-якого почуття, будь-якої пристрасті українцеві ніколи нічого не бракує в рідній мові його... все висловиться цією мовою, виплеканою не на безжиттєвому ґрунті граматики, а в полі брані й у розпалі помсти, на вільних бенкетах козацтва та в розгульному побуті гайдамаки; мовою, викоханою в розмовах із рідним краєм безпритульного блукача на чужині, в піснях любові, розігрітих полум'яними цілунками коханців, і в піснях розлуки, розігрітих горючими слізьми очей дівочих, у ніжних та дбайливих розмовах матерів із синами, з якими вони готувалися до розлуки надовго, надовго, коли не навіки... Прочитайте пісні українця, коли хочете знати, що його мова здатна виражати найніжніші порухи душі; прочитайте думи українця, коли хочете знати, що його мова може малювати і величні явища природи, й народний гнів та чвари, може натякати на незбагненність Божих шляхів у подіях, може виражати й регіт одчаю, що крає нам серце».

Не одне десятиліття нас переконували, що в «Союзі незламнім республіки вільні» досягли всіх можливих вершин, серед них і вершин культури взагалі і культури мови зокрема. Справді, українська мова теоретично має чітко вироблені літературні норми, розвинені функціональні стилі. Проте яка ж далека теорія від практики! Всі знають, що слово *новий* має тепер наголос на другому складі (Красу її вічно живу і нову І мову її солов'їну. — В. Сосюра), а наголошують на першому. Всім відомо, що треба *дякувати кому,* а тим часом *дякують кого.* Немає ні в кого сумніву, що *перемогу здобувають,* а в усному мовленні (і в неофіційному, а ще частіше в офіційному) *перемогу* чомусь *одержують,* як гроші. Величезна кількість таких помилок пояснюється тим, що тривалий час серед багатьох українців українська мова не виконувала функцій рідної мови, якою думають, спілкуються в усіх сферах життя, мріють і снять, радіють і сумують. Вона була непотрібним додатком до іншої, престижнішої мови. У деяких дітей, на думку їхніх батьків, від української мови навіть боліла голова, і тих дітей звільняли від вивчення рідної мови. (Хіба це не рецидив варварства в цивілізованому суспільстві?)

Із пробудженням національної свідомості в межах усієї української нації, «від Сяну до Дону»,

треба подбати про те, щоб підвищити рівень мовно-національної вихованості народу.

У виступах багатьох людей досить часто можна почути посилання на цивілізовані держави. Але, на жаль, не всі пам'ятають, що однією з ознак цивілізованості держави є її ставлення до мови в усіх проявах. Зразком такої держави можна вважати Францію, де уряд уживає вельми діяльних заходів для піднесення культури французької мови, для плекання її чистоти та утвердження престижу; послідовно веде боротьбу проти засмічення мови корінного народу непотрібними запозиченнями з інших мов. І це при тому, що французькій мові на рідній землі ніколи ніщо не загрожувало, не загрожує й не загрожуватиме.

Цілком відмінні обставини існування та розвитку української мови. Обмеження, переслідування й заборони в різних імперіях, особливо жорстокі в Московській. Репресії щодо найвидатніших носіїв мови в добу більшовизму, які розпочалися після нетривалого періоду українізації. Політика зближення націй та злиття мов, що досягла апогею під час застою 70—80-х років. У рамках тієї політики слова, не схожі на російські, викидали з нашої мови або оголошували діалектними, застарілими, штучними, не зрозумілими народові тощо. Причому від імені українського народу виступали або зросійщені мовно й духовно українці, або взагалі неукраїнці, що приїжджали з метрополії керувати нами. З академічного Інституту мовознавства до видавництв і редакцій надходили списки заборонених слів та висловів (на зразок *либонь, робітня, красне письменство* й под.), які при редагуванні наказувалося вилучати з оригінальних та перекладних творів.

Тепер у незалежній Україні українська мова в усій її чистоті й красі має посісти належне їй місце. Певна річ, усі відразу не можуть заговорити добірного мовою. До тих, хто лише починає дедалі активніше розмовляти по-українському, слід виявляти поблажливість і пробачати їм певні мовні огріхи. Однак є люди, які не мають права на помилки (актори, лектори, диктори та інші працівники радіо й телебачення, вчителі, викладачі), бо їхнє слово повинне бути взірцем для решти громадян України. Носіями зразкової української мови мусять стати державні діячі, урядовці всіх рангів та їхні дружини, якщо вони спілкуються з людьми поза своєю домівкою, виступають перед аудиторією безпосередньо чи в засобах масової інформації.

Тим часом матеріали наших засобів масової інформації засмічені надмірною кількістю невмотивованих чужих слів, ненормативними наголосами: *випадок, залоза, параліч, середина, Коваль* (прізвище) замість правильних *випадок, залоза, параліч, середина, Коваль;* перекрученими з погляду української фонетики й вимови витворами: мі*ш*, зра*с*ки, кал*є*ктор, *а*пинився, ч*і*р*і*вна дівч*і*на, Леоні*т*, ка*с*ковий замість нормальних *між* (прийменник), *зразки, колектор, опинився, чарівна дівчина, Леонід, казковий;* незграбними морфолого-синтаксичними побудовами: *поступають* (замість *надходять*) пропозиції, *п'ятидесяти, восьмидесяти* замість *п'ятдесяти, вісімдесяти, командувач миротворчими силами* (правильно — *командувач миротворчих сил*), *бігство* (треба *втеча*) *від воєн* та ін. На телеекрані замість *Азербайджан* нерідко вимовляють *Азейбаржан.* Солідна газета дозволяє собі писати: «Скандальні історії в дипломатичних представництвах України за кордоном дуже компроме*н*тують нашу державу».

Мовні недоладності трапляються навіть у важливих державних документах. В ухваленій у червні 1996 року Конституції України вжите стилістично невправне тавтологічне словосполучення *забезпечення безпеки* (тавтології можна було б уникнути, написавши *гарантування безпеки*). У тій же Конституції читаємо: «Народ *безпосередньо бере участь* у здійсненні правосуддя». У фразеологізмі *брати участь* основне змістове навантаження припадає на слово *участь,* тому всі додаткові лексеми поєднуються з ним, а не з *брати: бере активну участь, бере безпосередню участь,* а не *активно бере участь.* Не дуже привабливий образ України створюють урядовці, які або розмовляють мовою колишньої метрополії (також далекою від її літературних норм), або використовують ламану українську: *миротворницькі* (замість *миротворчі*) *сили, Міністерство іноземних* (замість *закордонних*) *справ, казначейство* замість *державна скарбниця, нам є чому* (треба *чого*) *повчитися* тощо. Прикладів мовної неохайності дуже багато, як бачимо, і в офіційному мовленні. Ще більше їх у мовленні неофіційному.

Щедро постачає цілу Українську соборну державу «суржиком» Верховна Рада, яка, власне, ще нічого не зробила для впровадження Закону про державність української мови. Більше половини депутатів не хочуть розмовляти українською мовою, відверто демонструючи зневагу до цього Закону. У найвищому органі законодавчої влади *договори заключаються, оголошується наступний порядок денний* тощо замість нормальних висловів *договори укладаються, оголошується такий порядок денний.*

Не бракує джерел «суржику» й поза Верховною Радою. Виголошувач українських телевізійних новин переводить слово *північ* до розряду іменників чоловічого роду, розповідаючи про вихідців з України, котрі працюють *«на Крайньому Півночі».* А відомий і шанований український письменник (!), виступаючи на вечорі, присвяченому пам'яті іншого письменника, вживає слово *біль* як іменник жіночого роду (*тяжка біль; болей, якими жив народ*), хоч у літературній та загальнонародній українській мові навпаки — *біль* чоловічого роду, а *північ* жіночого: *«Чужий біль* нікому не болить» (приказка); «Хто-зна, де цей тесляр з *Крайньої Півночі* міг навчитися рицарських тонкощів» (О. Гончар).

Ще один письменник видає такий «перл»: «Надто сильний і мужній він був, щоб позбавляти себе життя *з-за* якоїсь там премії». Годилося б знати, що *з-за* в нашій мові не передає причинових відношень; тут його заступає прийменник *через:* «Як же ти глянеш в очі батькові старому, що згинув від одчаю *через тебе?»* (Леся Українка). З публічних виступів письменників та інших діячів нашої культури й науки можна довідатися, що вони *«приймають* активну *участь* (замість *беруть участь*) у творенні української державності»; що «Тарас Шевченко навчався в *Академії художеств* (замість *Академії мистецтв*) у Петербурзі» і ще багато чого.

З екранів телевізорів розповідають про передвиборчу *компанію* (замість *кампанію*) в тій чи тій області України. З радіопередач чуємо про важке матеріальне *положення* (замість *становище*) пенсіонерів.

Усі ці недоладності є наслідком мовної невибагливості, нерозрізнення лексичних та граматичних засобів української й російської мов, безоглядного перенесення в українську мову чужих слів і висловів. Найприкріше в цьому те, що таких помилок припускаються люди, які за своїм покликанням і становищем у суспільстві мали б бути взірцем української літературної мови, прикладом для решти мовців.

Національну мову творить народ, а її відшліфована форма — літературна мова — викристалізовується під пером митців слова. Українська мовна територія досить велика, тому геть усе, що на ній є, не може стати надбанням літературної мови. Поняття літературна мова і загальнонародна мова не тотожні в усіх народів. В основі сучасної української літературної мови лежать говори Середньої Наддніпрянщини (до речі, *Наддніпрянщина* — найбільш українська назва, а в пресі чомусь віддають перевагу морфологічним синонімам *Придніпров'я, Подніпров'я*). У процесі свого розвитку наша (як і кожна інша) літературна мова ввібрала багато морфологічних, синтаксичних і особливо лексичних елементів з інших говірок. Тому не варто обурюватися, як це роблять деякі мовці, тим, що мова газет «засмічена «западенськими» словами, виразами, конструкціями речень». Не треба ділити українців на східняків та західняків. Мову потрібно знати в усьому її синонімічному багатстві.

З різних причин у минулі роки й десятиліття багатьох українців було позбавлено можливості добре опанувати літературну мову. Тепер вони можуть заповнити цю прогалину. Тоді в них не буде підстав гнівно виступати проти слів, що їх нібито «ніколи не було в українській мові» і вони «невідомо звідки взялися». Так твердить один категоричний дописувач «Молоді України». Ось кілька слів із наведеного ним списку: *свічадо* (дзеркало), *нуртувати* (клекотати, вирувати, пульсувати), *справіку* (споконвіку), *святобливий* (сповнений великої пошани, рос. *благоговейный*), *віншувати* (вітати, поздоровляти), *обжинкові свята* (обжинки, свята на честь закінчення жнив), *далебі* (справді, правду кажучи, їй-богу) тощо.

Серед цих слів є такі, що через непорозуміння досі не потрапили до словників української мови: *етноцид* — політика, спрямована на духовне й фізичне знищення якоїсь нації (від гр. *етнос* «нація» та лат. caedo «вбиваю», пор. *геноцид, гербіцид* і под.), *оберіг* — річ, що має чудодійну силу й приносить щастя, оберігає від небезпек; талісман. Але більшість наведених лексем здавна вживається в нашій мові. Напр.: «Хіба оті дорослі не знають, що книга — це дитяча мрія? І *святобливо* несуть книжку дитячі руки» (Ю. Яновський); «Донна Анна перебирає у скриньці коштовні прикраси і приміряє їх до себе, дивлячись у *свічадо»* (Леся Українка); «Я, *далебі,* в тім не виною, Що так роз'їхався з тобою» (І. Котляревський); «А в містечку всі вони мали *справіку* свої ґрунти та левади» (І. Нечуй-Левицький); «Сидить над берегом рибалонька, пильнує, чи пливе стиха поплавок. Чи в вирві крутиться чи в нуртині *нуртує»* (П. Куліш). Тож треба краще читати українську літературу і частіше вдаватися до послуг словників.

При виборі якнайкращого лексичного, морфологічного, синтаксичного чи іншого варіанта не варто перебільшувати роль власних уподобань. Відомо, що не все, вживане на українському мовному терені, стало надбанням сучасної української літературної мови, хоч діалекти й говірки є тим

джерелом, що живить літературну мову. На це повинні зважати носії окремих говірок і не керуватися засадою «кажу, бо в нас так кажуть», а віддавати належне загальнонародному скарбові — літературній мові. Коли одному хочеться всупереч літературним нормам казати *двіста,* другому — *носе, баче,* третьому — *скіки, тіки,* четвертому — *зара,* п'ятому — *бурак, утрох, згорати,* то вихідці з інших регіонів мають усі підстави відповісти, що в них кажуть інакше. Тож не роз'єднуймось бодай за окремими говірками, поширюймо усталені в літературній мові слова, словоформи та словосполучення: *двісті, носить, бачить, скільки, тільки, зараз, буряк, утрьох, згоряти.*

Життя не дуже пестило нашу мову на шляху до утвердження її в різних сферах спілкування: то не було умов для розвитку наукового стилю, то до краю звужувано рамки її офіційного використання, то ретельно під різними приводами винищувано її творців та плекальників. Але незважаючи на все це, українська мова ввійшла в коло найрозвиненіших мов світу, має викристалізувані норми на всіх рівнях. Ці норми треба засвоїти й дотримуватись їх, а не творити нові там, де немає на це жодної потреби.

У книжці прийнято такі умовні скорочення:

англ.	— англійська мова	*нар.*	— народний
араб.	— арабська мова	*нім.*	— німецька мова
астр.	— астрономія	*нл.*	— нижньолужицька мова
болг.	— болгарська мова	*перс.*	— перська мова
бот.	— ботаніка	*п.*	— польська мова
бр.	— білоруська мова	*підр.*	— підручник
вл.	— верхньолужицька мова	*пор.*	— порівняйте
газ.	— (з газети)	*псл.*	— праслов'янська мова
геогр.	— географія	*р. відм.*	— родовий відмінок
гол.	— голландська мова	*рос.*	— російська мова
гр.	— грецька мова	*слн.*	— словенська мова
д. відм.	— давальний відмінок	*слц.*	— словацька мова
друк.	— друкарство	*срб.*	— сербська мова
ест.	— естонська мова	*тур.*	— турецька мова
журн.	— (з журналу)	*узб.*	— узбецька мова
зоол.	— зоологія	*укр.*	— українська мова
каз.	— казаська мова	*фр.*	— французька мова
лат.	— латинська мова	*хім.*	— хімія
мак.	— македонська мова	*хрв.*	— хорватська мова
мн.	— множина	*ч.*	— чеська мова
молд.	— молдавська мова	*юр.*	— юриспруденція
напр.	— наприклад		

ФОНЕТИКА Й ВИМОВА

Про українську мову кажуть, що вона евфонічна, тобто милозвучна, приємна на слух. Але милозвучність нашої мови створюється багатьма компонентами, вона потребує належної фонетичної організації. Милозвучність вимагає свідомого уникання незграбності в поєднанні звуків, послідовного й неухильного дотримання норм правильної вимови.

ВИМОВНІ НОРМИ

Про дотримання вимовних вимог мусить дбати кожен носій мови, якщо він хоче, аби його індивідуальне мовлення відповідало критеріям нормативності. Вимова тісно пов'язана з фонетичною системою мови. Оскільки фонетика є найбільш сталим, найконсервативнішим складником мовної системи, то й вимовні норми ґрунтуються на особливостях лише тих говорів, які лягли в основу літературної мови. Для української вимови такою базою є говори Середньої Наддніпрянщини, яку Володимир Самійленко називав українською Тосканою (маючи на увазі те що сучасна італійська літературна мова виникла на основі тосканського діалекту). Носії середньонаддніпрянських говірок засвоюють вимовні норми разом із засвоєнням мови; представники решти українських говорів опановують ці норми на пізніших щаблях осягання мовної майстерності.

Важливою рисою української фонетичної системи є чітка вимова голосних звуків (крім

ненаголошених *е* та *и*, що наближаються один до одного, і ненаголошеного *о* перед складом з *у*) як під наголосом, так і без нього. Наприклад, у топонімі *Балаклава* всі чотири *а* за якістю однакові, тільки наголошений звук у третьому складі довший від інших. Те саме можна сказати про *у* в слові *бурундук,* про *і* в слові *мімікрія,* про *о* в слові *золото.* Лише перед складом з *у* ненаголошений *о* наближається до *у: зо*^{у}*зуля, ко*^{у}*жух.*

Українській літературній мові невластива вимова *а* на місці ненаголошеного *о.* Отже, коли хтось каже *директар, мажаритарна* (система), *харавий* (спів) чи ще щось подібне, то він грубо порушує вимовну норму, яка визнає лише *директор, мажоритарна, хоровий.*

Однією з умов створення милозвучності української мови є така фонетична особливість, як чергування голосних та приголосних *у — в, і — й*. Коли слово існує в двох варіантах, то на початку і в середині речення після приголосного вживаємо форму з *у, і: «У К*риму закінчується оксамитовий сезон. *Уже* настала осінь. *І*дуть дощі. Оста*п і С*оломія. Вітер буя*в у с*тепу». Але: «Листя пожовкл*о в с*аду. Настал*а в*же осінь. Дощ*і й*дуть часто. Соломі*я й О*стап». Прийменник *в* (а не *у*) використовується завжди, коли він стоїть перед словом, що починається з голосного: «*В О*десі зацвіли акації. Ми бул*и в О*хтирці».

Порушення правил чергування спричинює нагромадження неприродних для нашої мови звукосполучень і зводить нанівець її милозвучність: «З'їзд екологів проходи*в в К*риму (*ввкр*)*;* Мале суденце довго плавал*о у о*кеані (*оуо*)*»*.

Інколи за різними формами слова закріплюється відмінне значення: *удача* (успіх) — *вдача* (характер, натура). У таких випадках чергування небажане, слова треба ставити в таку позицію, яка дає змогу уникнути неблагозвучних збігів приголосних. Щодо варіантів *Україна* і *Вкраїна* існує така традиція: як офіційна назва держави *Україна* завжди вживається з початковим *у,* а в розмовному та художньому мовленні, зокрема в поетичному, припустимі обидві форми.

Одна з найголовніших ознак української літературної мови — дзвінка вимова приголосних у кінці слова і складу: хлі*б*, любо*в*, наро*д*, сні*г*, ні*ж*, кла*д*ка, гу*б*ка, п'ятна*д*цять і т. д. Коли, наприклад, диктори кажуть наро*т*, три*т*цять, заяви*ф*, прибу*ф*, то цим вони не тільки засвідчують свою професійну непридатність, а й завдають неабиякої шкоди культурі мовлення народу.

Шиплячі приголосні в українській літературній мові загалом тверді (вони набагато твердіші, ніж у російській мові, хоч трохи м'якші порівняно з білоруськими): *ч*астина, *ч*есний, гаря*ч*ий, *ч*обіт, *ч*ути, *ш*ити, *дж*игіт. Дещо пом'якшуються шиплячі в позиції перед *і, ю, я: ч*итачі, ні*чч*ю, збі*жж*я*,* Запорі*жж*я*.* Працівники українського радіо, а надто телебачення нерідко роблять навпаки. Вимовляють *ч*ясто, *ч*ітач, *ч*юти, *ч*ьорний, а потім, ніби згадавши про твердість шиплячих, починають давати надтверду вимову де треба й де не треба: *чы*тач*ы*, вір*шы*, *жы*нка, бд*жы*лка. Норма української ортоепії вимагає протиставляти позиції шиплячих: *ж*ити — *ж*інка, *ш*ити — *ш*ість, *ч*ита*ч*і, *дж*иґун — б*дж*ілка, хо*ч*у — ні*чч*ю, *ж*аль — збі*жж*я*.*

Літерою *щ* в українській абетці позначається звукосполучення твердих *шч.* Отже, при написанні *Полтавщина, щирий, ще, щастя* слід вимовляти *Полтавшчина, шчирий, шче, шчастя* і под. Поширена вимова типу *Полтавшьщьіна, шьщьірий, шьщье, шьщьастя* є карикатурою на українську ортоепію. У фонетичній системі української мови є звуки, що позначаються не однією, а двома літерами: *дж* і *дз.* Це дзвінкі відповідники глухих африкат *ч* і *ц.* Вимовляти їх треба як один злитий звук: *заходжу* (як *захочу*)*, ґудзик* (як *куций*)*, зрідження* (як *зречення*)*, піджак* (як *личак*)*, джаз* (як *час*)*, кукурудза* (як *царина*). Відмінність при вимові тільки в наявності (*дж, дз*) чи відсутності (*ч, ц*) голосу. Під упливом письма в мовленні багатьох дикторів, лекторів, акторів та інших *працівників* слова (саме працівників, бо в *митців* слова цієї вади нема) замість одного звука чуємо два: захо*д-ж*у, дослі*д-ж*ення, кукуру*д-з*а, ґу*д-з*ик.

За законами української фонетики губні *б, в, п, ф, м* та фонему *р* у кінці слова і складу слід вимовляти твердо: *знов, Об, сім, гірко, Харків, Григор'єв, кров'ю, любов'ю.* Деякі мовці під упливом місцевих українських говірок, а ще більше під упливом російської мови надають цим звукам непотрібного пом'якшення: *Обь, Харьків, Григорьєв, любовью.*

М'які приголосні *д'* і *т'* в українській літературній мові не зазнають африкатизації, тобто ніколи не набувають свистячого відтінку. Тож поширена серед певної публіки вимова типу *дз*івчина, *дз*іло, *дз*якую, *ц*інь*,* *ц*ямити, гуду*ць*, си*дзяць,* цвіту*ць* замість *д*івчина, *д*іло, *д*якую, *т*інь*,* *т*ямити, гуду*ть*, си*дять,* цвіту*ть* не є нормативна.

Не відповідає літературним нормам поширена в публічних виступах тверда вимова свистячих

з, с, дз, ц перед пом'якшеним губним: *звір, світ, дзвякати, цвіт, сміх,* тут слід вимовляти *зьвір, сьвіт, дзьвякати, цьвіт, сьміх.*

Нове видання «Українського правопису» поновило в правах репресовану 1933 року літеру *ґ* для позначення проривного задньоязикового звука. Цю літеру рекомендується писати в українських і запозичених та зукраїнізованих словах *аґрус, ґава, ґазда, ґандж, ґанок, ґатунок, ґвалт, ґедзь, ґелґотати, ґиґнути, ґирлига, ґлей, ґніт* (рос. *фитиль*), *ґрасувати* (розчищати, витоптувати), *ґрати* (рос. *решетка*), *ґречний, ґринджоли, ґрунт, ґудзик, ґуля, джиґун, дзиґа, дзиґлик* та в похідних від них *ґвалтувати, ґратчастий, ґречність, підґрунтя* тощо. Також у прізвищах *Ґава, Ґалаґан, Ґудзь* і под. Добре, що літера тепер є в українській абетці, добре, що можемо вже розрізняти на письмі й у вимові слова *гніт* («гноблення», р. відм. *гніту*) і *ґніт* (р. відм. *ґнота*), *грати* (дієслово) і *ґрати* (іменник), *гулі* (гуляння) і *ґулі* (нарости на тілі). Безперечно, кількість слів із звуком *ґ* не вичерпується списком, наведеним у 3-му виданні «Українського правопису» (с. 20). їх далеко більше (див. «Словарь української мови» за редакцією Бориса Грінченка).

Деякі мовці (здебільшого неофіти), зрадівши з поновлення літери *ґ,* почали активно вживати позначуваного нею звука. На жаль, уживають його часто недоречно, кожен запроваджує норму на власний розсуд. Правило щодо використання літер *г* і *ґ* було добре розроблене в правописі 1929 року, забороненому в запалі боротьби з «буржуазним націоналізмом» у 1933 році. За тим правописом (у виробленні його брали участь мовознавці — представники всіх роз'єднаних тоді українських земель) у словах грецького походження треба послідовно писати й вимовляти *г* (бо так вимовляють самі греки!): *ген, генетика, генеза, гігант, гімн, гімназія, біографія, монографія, гомеопатія, графіка, логіка, орган, організм, організація, трагедія, трагізм.* Тобто в усіх грецизмах, якими є слова з компонентами *гео-, гетеро-, гігро-, гідро-, гіпер-, гіпо-, геліо-, голо-* (від гр. holos «увесь, цілий»), *гомо-* (від гр. homos «рівний, однаковий»), *-граф, -лог* та ін. Приміром, *географія, гетерогенний, гігроскопічний, гідра, гідродинаміка, гіпертонія, гіпотрофія, геліотерапія, голографія, гомологія, логопедія, педагогіка.* У давно засвоєних словах з інших мов також слід уживати *г.* Наприклад, у згадуваному вже словнику за редакцією Б. Грінченка слова *газета, гвардія, генерал, геній, градус* пишуться з *г,* хоч там є й літера *ґ.*

У новіших запозиченнях з латинської та інших мов (крім грецької) *г* вживається на місці *h*, а *ґ* на місці *g.* Отже, *ґатунок* (нім. Gattung), *ґільйотина* (фр. guillotine), *ґума* (лат. gumma), *конґломерат* (лат. conglomeratus), *реґіон* (лат. regio), *Ґріґ* (Grieg), але *гумус* (лат. humus), *гуманізм* (лат. humanus), *Гайдн* (Haydn), *Гарвей* (Harvey). Особливу увагу варто звернути на слова, де є обидва звуки: *Геґель, Гюґо* (Hegel, Hugo). Тож уживати звук *ґ* в словах іншомовного походження треба не де кому заманеться, а лише там, де для цього є підстави. Якщо хтось не знає правил, то ліпше тимчасом (до засвоєння їх) утриматися від надмірного гекання. Бо дуже смішно слухати від досить відомих і шанованих людей «перли» на кшталт *ніґілізм* (nihil), *Йоґанн* (Johann), *Ґавел* (Havel). Гадаючи, що в кожному запозиченому слові треба вимовляти *ґ*, вони уподібнюються одному оперетковому героєві, котрий був упевнений, що досить до будь-якого слова додати *-ус,* як воно набуде латинського звучання: *бабус, лопатус, панус.*

Звертаю увагу ще на одну поширену помилку проти української фонетики й вимови. В українській мові літерою *х* відтворюється, як правило, іншомовна фонема *ch*: *Фридрих* (Friedrich), *Халдея* (Chaldaea); фонему *h* слід передавати через *г.* Хотілося б, щоб це запам'ятали диктори й коментатори Українського радіо й телебачення, котрі не тільки не читають жодних мовних порад, а й не заглядають у словники української мови. Ігноруючи рекомендації українських лексикографічних праць, вони беззастережно й безпідставно копіюють своїх московських колег і вимовляють *Ханс, Хельмут, Хофман, Йоханнесбург* і т. ін. У російській мові таке явище виправдане, бо там немає фрикативного *г,* є лише *ґ* і *х*. А в мові українській вимова *ґ* або *х* на місці *h* суперечить здоровому глуздові. Це майже те саме, що замість *голова, гриб, глина* казати *ґолова, ґриб, ґлина* або *холова, хриб, хлина.* Тут можлива тільки фонема *г: Ганс, Гельмут, Гофман, Йоганн, Йоганнесбург, нігілізм* тощо.

В українській літературній мові, крім твердого *л* (*лава, лад, ложка, ловець, лукавий, діл, стіл*) та м'якого *ль* (*лід, льон, лякати, міль*), маємо середній «нейтральний» звук *л* у позиції перед *е* та *и: лебідь, лемент, легко, зелений, шалений, лити, листя, колишній, малий.* Іншомовні слова при запозичанні підпорядковуються фонетичним та іншим законам української (так само й будь-якої іншої) мови. Оскільки за нормами української літературної мови ми не можемо сказати *лєбідь, зелєний, шалєний,* то й у запозичених словах фонема *л* у такій позиції не може бути ні твердою, ні тим більше м'якою: *телеграма, лекція, ленч, балет.* Вимова на кшталт *лєкція, телєграма, балєт* нагадує манірно-«інтелігентські» фонетичні варіанти *літєратура, тєхнікум, аудіторія, маріхуана* замість

нормативних *література, технікум, аудиторія, марихуана.* Це ж правило поширюється й на власні назви всіх типів: *Лесбос* (острів в Егейському морі), *Лета* (річка забуття в давньогрецькій мітології), *Лейтон* (місто у Великобританії), *Лейбніц, Ленін.* До речі, про Леніна. Хоч би як хто до нього ставився, прізвище (тобто псевдонім) треба писати відповідно до законів української фонетики й вимови. Навіть у часи безтямного обожнювання цієї особи, коли не можна було міняти жодного звука в імені неперевершеного теоретика тоді ще не розвінчаного вчення, українські мовознавці відстояли право рідної фонетики не запозичати чужих звукосполучень типу *лє.* А тепер демократичні видання змагаються в кількості написань на зразок *Лєнін, Чєлєнджер* та ін., які спотворюють правописне й звукове обличчя української мови.

При фонетичному засвоюванні чужих слів кожна мова відсутні в ній звуки замінює близькими до них власними. Наприклад, міжзубний приголосний *th* в грецькому слові theologia при запозичанні в українську мову замінено нашим *т.* У французьких словах ingénieur, régisseur лабіалізований *е* в останньому складі відтворено в нас українським звуком *е* (нелабіалізованим): *інженер, режисер.* Такий самий звук маємо в німецьких власних назвах *Гете* і *Кельн.* Останнім часом у засобах масової інформації, а подеколи й у художніх творах можна почути й прочитати *Гьоте, Кьольн.* Автори таких варіантів давно відомих назв, мабуть, гадають, що вони знають і українську, й чужі мови краще за Івана Франка, Лесю Українку та за всіх українських мовознавців, що дає їм підстави «вдосконалювати» передачу чужих слів. А насправді це копія не зовсім точної передачі цих слів у російській мові: *Гёте, Кёльн, режиссёр* (але *инженер*).

У згаданих словах немає ніякого пом'якшеного *ґ* чи *к* перед *о* (як, скажімо, в словах *льон* або *льох*), а є тверді приголосні перед лабіалізованим, тобто огубленим (вимовленим при заокругленні випнутих уперед губів) звуком *е.* Якщо писати *Ґьоте, Кьольн,* то треба йти далі — *режисьор, інженьор* і под. Отже, єдино правильними варіантами є традиційно вживані в нашій мові форми *Гете, Кельн.*

Не варто відступати від традиції й при відтворенні українською мовою назви сусідньої братньої країни *Білорусі.* Бо коли *Бєларусь,* то мають бути й *бєларуси,* й *бєларуська* мова. А це вже цілковите паплюження вікових традицій та фонетичного обличчя української мови.

ВИПАДНІ ЗВУКИ

Багато іменників в українській мові мають випадні звуки (тобто звуки *о, е,* які зникають при відмінюванні): *садок — садка, сон — сну, день — дня, молебень* (саме *молебень,* бо в деяких українських газетах на російський кшталт пишуть *молебен*) *— молебня, шершень — шершня, Бурячок — Бурячка, Турець — Турця, Шершень — Шершня.* Притаманна українським загальним власним назвам, ця особливість, як правило, не поширюється на запозичені слова: *брелок — брелока, бюлетень — бюлетеня.* Часом мовці помилково вимовляють *брелок — брелка, бюлетень — бюлетня* (в останньому слові до того ж ставлять неправильний наголос на першому складі — *бюлетень*).

ЧЕРГУВАННЯ *О, Е* З *І*

Характерною фонетичною рисою української мови є ікання, тобто вимова *і* на місці *о* та *е* в закритих складах; причому у відкритих зберігаються давні звуки *о* й *е.* Як відомо, закритий склад закінчується на приголосний звук, а відкритий — на голосний. Правило це, за нечисленними винятками, поширюється на всі українські слова: *сіль — солі, піч — печі, віл — вола, кінь — коня, Чорновіл — Чорновола, Білокінь — Білоконя, гори — гір, села — сіл,* а також на глибоко засвоєні нашою мовою запозичення: *колір — кольору, папір — паперу, Антін — Антона, Прокіп — Прокопа, Сидір — Сидора.* Новіша лексика іншомовного походження вживається без такого чергування: *балкон, футбол, телефон, кіоскер, режисер* і под.

При творенні нових українських слів треба орієнтуватися не на згадані нечисленні винятки, а на правило. Порівняно нові, але вже широко використовувані лексеми *кросівки* (від *крос*)*, вітрівка* (од *вітер*) виникли за зразком *криївка, мандрівка, щедрівка.* У деяких газетах замість нормативних форм *вітрівка, кросівки* вживають суржикових *вітровка, кросовки.*

«Зачаровує співучою східною говіркою, але вже пересипаною суржиком, мов пшениця *кукілем»,* — читаємо в одній із газет про матір славетного композитора й співака. В іменника чоловічого роду *кукіль* (що є назвою бур'яну родини гвоздикових) при відмінюванні відбувається чергування *і* з *о: кукіль — куколю — куколем* і т. д. Напр.: «Будь сіячем, і хай життя твоє // Насущний

хліб, а не *кукіль* дає» (Л. Забашта); «Як вона любить тепер оте жито, ті блаватки та цвітки *куколю,* що де-де блискають, мов сині та рожеві зірки серед лісу золотистих стебел!» (І. Франко).

Запорізька (не Запорозька) Січ

Багатьох цікавить питання, як правильно писати — *Запорозька Січ* чи *Запорізька Січ.* В останні роки на сторінках преси, в художній літературі почали розмежовувати два поняття, позначаючи це розмежування на письмі: *запорозький* уживають тоді, коли йдеться про добу Козаччини, а *запорізький* застосовують у назвах, пов'язаних із нашою сучасністю. Таке розрізнення видається штучним. Мовознавці давно навели достатню кількість доказів на користь форми з *і*. Основний аргумент тих, хто обстоює варіант *Запорозька Січ,* полягає в тому, що «Січ була за *порогами*». Цілком правильно. Але ж в однині буде *поріг,* наприклад *Кодацький.* Візьмемо інші випадки. Слово *роздоріжжя* походить від *дорога.* У закритому складі пишемо й вимовляємо *і,* у відкритому о. У топонімі *Тернопіль* друга частина пов'язана зі словом *поле,* то що ж — будемо писати *Тернополь*? Вийде, нібито наша мова розвивається в зворотному напрямку.

Звук *і* в українській мові вельми поширений. Уживаємо його на місці звука, що позначався колись літерою «ять»: *віра, дід, ліс* (пор. рос. *вера, дед, лес,* п. wiara, dziad, las); у закритих складах на місці *о, е: сніп — снопа, поріг — порога, дороги — доріг, піч — печі, Київ — Києва.* Перехід *о, е* в *і* розпочався в X столітті і завершився в XIII столітті. Цей процес відбувався рівнобіжно з занепадом зредукованих голосних *ъ* й *ь*. Тож на час заснування Січі за порогами ікання вже стало нормою живого мовлення. Але на письмі ще довго діяли норми староукраїнської мови, де такі фонетичні зміни не позначалися. Не відбивали всіх фонетичних змін і літописи, де бачимо написання *Кыєвъ, Києвъ, Кієвъ, Львовъ, Черниговъ.* Але ж звемо їх тепер *Київ, Львів, Чернігів.*

У XIX столітті застосовували традиційний правопис, за яким писали *стôлъ, пѣсня,* а вимовляли *стіл, пісня* Наприклад, *«Гомôнъ, гомôнъ* по *дубровѣ»* (Українські пісні видані М. Максимовичем. К., 1962. Фотокопія з видання 1827 р., с. 6). Пантелеймон Куліш запровадив фонетичний правопис, яким ми користуємося й тепер (однак той правопис довго пробивав собі шлях, поки не запанував на всій етнографічній території України). Форма *Запорозька Січ* підтримувалася не лише тим, що більшість історичних праць українські вчені мусили писати, на жаль, іншими мовами, а й тенденцією наближати вимову й написання до російської мови. Отож і сталося так, що в нас козацький полковник Максим *Кривоніс,* а ініціатор стахановських методів на залізничному транспорті Петро *Кривонос,* Людмила *Старицька-Черняхівська,* а радянський генерал Іван *Черняховський,* хоч усі вони —діти української землі.

Тритомний «Російсько-український словник», що вийшов 1968 року, готувався за часів хрущовської відлиги, звідти повикидали багато нав'язаних раніше росіянізмів. Тому там є лише одна нормативна форма *Запорізька Січ* (т. 3, с. 270). Так само в УРЕ, яку редагував видатний український поет Микола Бажан (т. 5, с. 181—186). Отож як свою прадавню столицю ми звемо Київ у всіх випадках, так само й Козацьку Республіку маємо називати *Запорізька Січ* — відповідно до законів нашої милозвучної мови.

Найпоширеніші помилки фонетичного плану

Правильно	***Неправильно***
бал*е*т	бал*є*т
*Г*анс	*Х*анс
*Г*ельмуг	*Х*ельмут
*Г*офман	*Х*офман
*Г*ете	*Гьо*те
Запор*і*зька Січ	Запор*о*зька Січ
Йо*г*аннесбург	Йо*х*аннесбург
*Ке*льн	*Кьо*льн
л*е*кція	л*є*кція
*Ле*та	*Лє*та
мар*и*хуана	мар*і*хуана
ні*г*ілізм	ні*ґ*ілізм
пробл*е*ма	пробл*є*ма
теле*г*рама	теле*ґ*рама

Челенджер Челенджер

НАГОЛОС

Правильність наголошування є однією з ознак культури мовлення. При виробленні акцентуаційних норм українська мова має далеко більше труднощів, ніж у формуванні лексики. Пояснюється це строкатістю наголошування в різних говорах нашої мови, а також упливом сусідніх мов, насамперед російської та польської. Ще один чинник, що не сприяє закріпленню нормативного наголошування серед широкого загалу мовців, — надуживання в творах багатьох авторів, особливо сучасних, поетичними вільностями. Нерідко це зовсім не поетичні вільності (себто відступи від норм, зумовлені стилістичними або ритмомелодичними міркуваннями), а просто мовна безграмотність, неохайність.

У всіх цивілізованих народів акцентуаційним зразком є мова акторів національних театрів та кіно, мова дикторів радіо й телебачення. Нам, українцям, у цьому, як і ще багато в чому, не пощастило. Незважаючи на те, що ми дали світові Олександра Довженка, фільмів доброю українською мовою бачимо мало. Значна частина представників сучасного українського театру не українські артисти, а люди, що грають роль українських артистів, бо розмовляють по-українському тільки на сцені. І коли проходиш повз будинок Інституту театрального мистецтва та чуєш російськомовні діалоги майбутніх діячів нашого кону, то з гіркотою усвідомлюєш, що різких змін на краще в найближчі роки не передбачається.

На радіо й телебаченні справи в цій ділянці ще гірші. Коли, приміром, в українському слові є подвійний наголос, вибирають спільний з російським: *завжди, договір, алфавіт* (рос. *всегда, договор, алфавит*), хоч природніші традиційні наголоси *завжди, договір.* Наголос у слові *алфавіт* на другому складі основний у нашій мові, бо збігається з грецьким *алфавітон,* від якого походить українська лексема. Так само й *параліч* від *паралісі, феномен* від *феноменом* тощо. Це свідчить про давні й безпосередні зв'язки українців із греками.

Буває, що й не подвійний, а єдиний український наголос, не схожий на російський, замінюють останнім. Причому не лише недосвідчені молоді коментатори, а й диктори з чималим стажем. Замість *Гарасим, Герасим* (*Гарасимович, Герасимович*) вимовляють *Герасим* (*Герасимович*). Замість *община* (первісне дородове об'єднання людей) уживають *община* в словосполученні *палата общин,* демонструючи до того ж незнання лексичних норм, бо українською мовою можна сказати тільки *палата громад,* коли йдеться про парламент Великобританії.

14 жовтня (за старим стилем 1 жовтня) відзначаємо велике християнське свято *Покрову.* Наголос у назві свята стоїть на другому складі, що відбивають усі словники української мови, а також прислів'я й приказки: «Прийшла *Покрова,* заревла дівка, як корова» (значення цієї приказки — прийшов час каяття). Л по радіо й телебаченню, розповідаючи про це свято, досить часто кажуть *Покрова,* збиваючи з пантелику цілу Україну.

Займенники *той, цей* у родовому відмінку однини мають наголос на закінченні — *того, цього.* А коли їх уживають із прийменниками, то наголошують на першому складі: *до* (*після*) *того* (*цього*). Деякі диктори радіо й телебачення ставлять наголос завжди в кінці: *того* (*цього*) і *до того* (*цього*).

Джерелом розхитування акцентуаційних норм є також необґрунтоване перенесення діалектних наголосів у літературну мову. Останнім часом чуємо *імперський* та *ринковий.* Треба пам'ятати, що ці прикметники мають наголос на тому самому складі, що й іменники, від яких вони утворені: *імперія — імперський, ринок —ринковий.* Поширені в розмовному мовленні варіанти *імперський, ринковий* є ненормативними.

Прикро вражає те, що чимало українців не вміє правильно наголошувати навіть своєї самоназви та похідного від неї прикметника. Наголос *Украïна, украïнець, украïнський* з погляду загальнонародної мови діалектний, а з погляду літературної мови застарілий. Сучасна акцентуаційна норма припускає єдино можливий наголос на третьому складі — *Україна, українець, український.* Завдяки академікові Л. Булаховському такий наголос закріпився і в сучасній російській літературній мові — *Украина, украинец, украинский;* порушують його здебільшого українці, котрі відмовилися від рідної мови і стали «російськомовним населенням».

Найчастіше порушують наголос у словах *новий, випадок, середина, ненависть, текстовий, фаховий* та ін. В усному мовленні раз по раз чуємо *новий.* Колись це слово справді мало два наголоси,

але вже давно наголос на першому складі вважається ненормативним. Тим, хто хоче навчитися українських наголосів, треба більше читати поезії видатних майстрів нашого письменства: *«Нове* життя *нового* прагне слова» (М. Рильський); «Щоб пісні мої стали *новими,* Як налагодить струни мої?» (В. Сосюра).

Слово *випадок* у літературній мові завжди мало і має тільки один наголос — на першому складі. Воно належить до цілої низки подібних щодо творення слів з наголосом на префіксі **ви-**: *вибалок, виняток, виросток, виселок, висновок* тощо. Отже, наголос *випадок* неприродний для української мови. Слово *ненависть,* а також усі похідні від нього (*ненависний, ненавидіти, ненавиджу* й ін.) у літературній мові мають наголос на складі **-на-**. Цей наголос природний для всієї території України, уживаний у поетів, що репрезентують різні говори нашої мови (Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, М. Рильський, М. Вінграновський та ін.): «Тільки той *ненависті* не знає, Хто цілий вік нікого не любив» (Леся Українка); «Я *ненавиджу* рабства кайдани» (П. Грабовський). Тож для наголосу *ненависть* в українській мові немає жодних підстав. *Текстовий* і *фаховий* наголошують за зразком прикметників, що походять від односкладових іменників *лісовий, льодовий, сніговий, цеховий* (від *ліс, лід, сніг, цех* тощо).

В одній із навчальних передач довірливих телеглядачів запевняли, начебто українською мовою треба казати *два острови.* Але це не відповідає дійсності, бо іменники, які в множині змінюють наголос, у сполученні з числівниками *два* (*дві*), *три, чотири* зберігають наголос однини: *озеро — озера,* але *два* (*три, чотири*) *озера; дерево — дерева,* але *два* (*три, чотири*) *дерева; жінка — жінки,* але *дві* (*три, чотири*) *жінки; острів — острови,* але *два* (*три, чотири*) *острови.*

Нижче наведено слова та словоформи, в яких особливо часто спостерігаємо відступи від акцентуаційних норм.

Правильно	*Неправильно*
беремо	беремо
бовтати	бовтати
Бог, мн. боги	Бог, мн. боги
босий	босий
була, було, були	була, було, були
воловий	воловий
везти (ввезти)	везти (ввезти)
верба	верба
веретено	веретено
вести (ввести)	вести (ввести)
випадок	випадок
виразний	виразний
візник	візник
вільха	вільха
вісімдесят	вісімдесят
вітчим	вітчим
Гарасим (Герасим)	Герасим
гостей	гостей
граблі	граблі
державницький	державницький
дошка	дошка
дрова	дрова
залоза	залоза
ідемо	ідемо
імперський	імперський
Кваша (прізвище)	Кваша

кидати	кидати
кишка	кишка
кінчити	кінчити
клеїти	клеїти
Коваль (прізвище)	Коваль
колесо	колесо
колія	колія
контрактовий	контрактовий
коромисло	коромисло
косий	косий
котрий	котрий
Кравець (прізвище)	Кравець
красти, краду	красти, краду
кроїти	кроїти
кропива	кропива
курятина	курятина
кухонний	кухонний
легкий	легкий
льодовий	льодовий
малий	малий
металургія	металургія
ненавидіти	ненавидіти
ненависний	ненависний
ненависть	ненависть
нести (внести)	нести (внести)
новий	новий
обруч	обруч
ознака	ознака
олень	олень
осока	осока
отаман	отаман
параліч	параліч
пасти	пасти
пеня	пеня
перчити	перчити
петля	петля
Покрова	Покрова
Полтавщина	Полтавщина
порядковий	порядковий
предмет	предмет
приятель	приятель
пурхати	пурхати
ремінь	ремінь
решето	решето
ринковий	ринковий
рідкий	рідкий
сердити	сердити
середина	середина
сироватка	сироватка
сімдесят	сімдесят
слабий	слабий
смак, р. відм. смаку	смак, смаку
старий	старий
твердий	твердий
текстовий	текстовий
терези	терези
тісний	тісний
товпитися	товпитися
товстий	товстий
той, того, до того	той, того, до того
тонкий	тонкий
успіх	успіх
фартух	фартух
фаховий	фаховий

феномен	феномен
хапати	хапати
циган	циган
час, р. відм. часу	час, часу
черкати	черкати
черпати	черпати
черствий	черствий
черствіти	черствіти
шлях, р. відм. шляху	шлях, шляху
щипці	щипці
яловичина	яловичина

У словниках є низка слів, що мають подвійний наголос. Нижче в лівому стовпчику подано слова з наголосом, якому слід віддавати перевагу.

Переважно	*Рідше*
алфавіт	алфавіт
алфавітний	алфавітний
весняний	весняний
висіти	висіти
договір	договір
жало	жало
завжди	завжди
милити	милити
простий	простий
ясний	ясний

ЛЕКСИКА

СИНОНІМІЧНЕ БАГАТСТВО УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Українська мова дуже багата на синоніми, тобто на слова, близькі або тотожні значенням. Прикладів можна наводити чимало, але обмежуся одним. Для називання поняття «лінія зіткнення неба з землею» маємо такі слова: обрій, горизонт, небозвід, небосхил, крайнебо, круговид, кругозір, кругогляд, виднокруг, видноколо, виднокрай, небокрай, овид тощо. Синонімічне багатство нашої мови є одним із невичерпних джерел урізноманітнення вислову. Проте не всі мовці як належить використовують цю лексичну особливість української мови. Досить часто перевагу віддають якомусь одному слову з синонімічного ряду, причому не найкращому. Причини тут різні: недостатній рівень володіння рідною мовою, вплив інших мов, невибагливість у доборі засобів мовного спілкування.

Становище погіршується тоді, коли людина активно користується двома близькоспорідненими мовами, які не цілком засвоїла. Відомо, що багато українців та білорусів упродовж кількох десятиліть користувалися в побутовій сфері рідною мовою, а в офіційному спілкуванні «добровільно» переходили на російську, не знаючи жодної з мов у повному обсязі. Це спричинило перехід до пасивного запасу слів, віддалених щодо звучання від російських, і активізувало використання спільних з російською мовою компонентів синонімічного ряду. Та ще й невпинна боротьба зі «шкідництвом на мовному фронті»! Обстоювання оригінальних українських чи білоруських слів розцінювалося як один із найтиповіших проявів націоналізму. За таких умов з білоруської мови усунули слово *места* (місто), послідовно замінивши його на *горад;* з української вилучили зовсім або залишили в словниках з ярликами «застаріле» чи «діалектне» слова *реченець* (строк), *робітня* (майстерня), *приросток* (префікс), *наросток* (суфікс) та багато інших.

Мова збагачує свій лексичний склад не лише з власних ресурсів, а й шляхом запозичання з інших мов. Буває, що іншомовне слово є єдиною назвою певного поняття. Скажімо, *лірика* «один з основних різновидів красного письменства (поряд з епосом та драмою)». Нерідко запозичення з якоїсь мови стає синонімом до власне українського слова: *бібліотека — книгозбірня, фон — тло, масштаб — вимір* і под. Інколи синонімами стають запозичення з різних мов: *галстук* (нім.) — *краватка* (фр), *кофе* (через рос. з гол.) — *кава* (через тур. з араб.).

Синоніми, як відомо, вирізняються відтінками значення, стилістичним забарвленням,

закріпленістю за певним стилем мови, частотою вживання. Приміром, латинське за походженням *фон* використовується здебільшого в науковій літературі, *тло* переважає в художніх та публіцистичних текстах; запозичене з грецької мови *бібліотека* нейтральне, а власне український відповідник *книгозбірня* має відтінок урочистості, тому вживається частіше в поезії й публіцистиці. Напр.: «Другий будинок за рогом — була Громадська *бібліотека»* (А. Головко); «Якщо він надумає саме в ці дні переїздити на новосілля, то ви з великою охотою пособите йому скласти *книгозбірню»* (Л. Яновська). Це не означає, що такі стосунки між словами є незмінними. З огляду на різні чинники лексеми можуть помінятися місцями, але неодмінною умовою існування синонімів як таких у мові є їхня значеннєва чи стилістична відмінність. Коли такої відмінності немає, тобто коли слова (особливо запозичені) нічим не відрізняються одне від одного і, отже, є не синонімами, а дублетами, котресь із них відтісняється на другий план і згодом виходить з ужитку.

Критерії відбору можуть бути як внутрішньомовні, так і позамовні. Наприклад, із морфологічних дублетів *емоційний — емоціональний, офіційний — офіціальний* зрештою перемогли перші під упливом досить поширеної в нашій мові словотвірної парадигми на *-ійн-* (*еволюційний, конституційний, порційний, потенційний* тощо).

Тривалий час позамовною причиною існування того чи того слова в українській мові була наявність його в мові російській. Із двох слів для називання того самого поняття *галстук — краватка, фарфор — порцеляна, кофе — кава, карта — мапа* вибирали те, яке було в російській мові — *галстук, фарфор, кофе, карта,* і відсували на другий план (*краватка, порцеляна, кава*) або викидали зовсім (*мапа*) те, якого в російській мові не було. Хоч традиція вживання в українській мові вимагала іншого, часом протилежного підходу.

Коли «Російсько-український словник» 1948 року, який готували до видання за тяжких умов війни й евакуації та ще й з настановою на максимальне зближення мов, перестав задовольняти потреби українського суспільства, в Інституті мовознавства Академії наук України почали укладати інший словник. Новий тритомний «Російсько-український словник» вийшов друком 1968 року (потім його ще перевидавали). Тут маємо чимало позитивних змін. При перекладі російського слова *кофе* та його словотворчого гнізда на перше місце поставлені утворення від *кава,* але, на жаль, не в усіх випадках. Така нерішучість укладачів пояснюється тим, що словник укладався за часів хрущовської відлиги, а видавався на початку брежнєвського застою. Тепер треба вирівняти все гніздо: *кава, кавник, кав'яник, кавниця, кавовий* (*кавове дерево*), *кав'ярня, кавоварка* і т. ін. Бо в пресі досі пишуть: «Добре, що в продажу є зерно, та й *кофемолка,* мабуть, у кожного знайдеться».

Правильно зробили укладачі тритомника, поставивши бодай на друге місце при перекладі рос. *фарфор* слово *порцеляна,* повернувши його в такий спосіб до мовного вжитку. Тепер слову *порцеляна* та всім похідним від нього (*порцеляновий, порцеляново*-фаянсовий і под.) з огляду на традиції української літературної мови слід віддати перевагу перед словом *фарфор* та його словотворчим гніздом. Так само слову *краватка* перед словом *галстук,* слову *перука* перед словом *парик,* бо від першого маємо утворення *перукар, перукарка, перуковий, перукарня, перукарський,* а від другого нічого, крім просторічного *парикмахерська,* часто зіпсованого до *паліхмахтірська.*

Тривале зросійщення українців призвело до втрати дороговказів у користуванні рідною мовою. Досі багато хто з мовців залюбки вживає слова *благополуччя, відправлятися, дислокуватися, діючий, добросовісний, економити, значимий, кафетерій, корзина, настійливий, прийомна, протиріччя, початкуючий* і майже цілковито нехтує далеко кращі синонімічні відповідники *добробут, вирушати, розміщатися* (*розташовуватися*), *дійовий, сумлінний, заощаджувати, значущий, кав'ярня, кошик, наполегливий, приймальня, суперечність, початківець.*

Навряд чи має рацію той, хто відсуває на задній план слова лише за те, що вони спільні з лексемами інших слов'янських мов. Але ігнорувати оригінальні елементи української лексики теж немає жодних підстав.

Багаточисленний, малочисленний чи численний, нечисленний

Причиною багатьох лексичних та граматичних помилок у мові засобів масової інформації є тяжіння над авторами слів та морфолого-синтаксичних конструкцій російської мови, прагнення скалькувати ці конструкції замість того, щоб знайти щось своє. Російській антонімічній парі прикметників *многочисленный* і *малочисленный* в українській мові відповідають пароніми *численний* та *нечисленний.* Напр.: «Під садом починалися *численні* стежки, якими були пописані всі гори понад Дніпром» (Л. Смілянський); *«Нечисленні* зауваження не знижують рівня аналізованого дослідження»

(журн.). У газетах і по радіо й телебаченню часто-густо чуємо та читаємо: «*Малочисленні* (замість *нечисленні*) відвідувачі музею; люди, виховані на *багаточисленних* (замість *численних*) постановах» і под.

Баня, маківка, склепіння, шатро, а не купол

На позначення поняття «опуклий дах у формі півкулі» в українській мові існують такі назви: *баня, маківка, склепіння, шатро,* уживані в прямому й переносному значенні: «Підійшли ближче, побачили верховини церков — і з золотими *банями,* і з блакитними» (Панас Мирний); «Високі крислаті верби зеленою *банею* нависли над вуличкою» (М. Коцюбинський); «Сонце зачервонило *маківки* церков» (О. Гончар); «Після низьких *склепінь* катакомб небо здавалось таким високим...» (Ю. Смолич); «Під синім *склепінням* високого неба розкинувся широкий, аж до самого обрію степ» (Д. Бедзик); «Горіли брильянти в небеснім *шатрі* і очі зоріли дівочі» (М. Вороний). У сучасній мовній практиці з цього синонімічного ряду вживається, на жаль, тільки *купол,* хоч має на те найменше підстав.

Барва і фарба

Російське слово *краска* має конкретне значення (речовина для малювання, для забарвлювання в інший колір) (укр. *фарба*) і абстрактне (колір, тон, колорит, відтінок) (укр. *барва*). Під упливом російської мови в нашій пресі всупереч українським лексико-семантичним законам слову *фарба* часто надають абстрактного значення: «У полоні *фарб* і звуків; *Фарби* рідної природи». Нормативні українські сполучення: *водяні фарби, олійні фарби, зелена* (*синя, чорна*) *фарба; у полоні барв і звуків, барви рідної природи.* Напр.: «З вікна видно сад у пишних *барвах* золотої осені» (газ.); «У коридорах і на сходах консерваторії йшов ремонт, пахло свіжим вапном та олійною *фарбою»* (В. Кучер); «Малахіт — це крихкий мінерал яскраво-зеленого *кольору»* (підр.).

Безпечний і безжурний, безтурботний, недбалий

Раз по раз можна прочитати й почути вислови на взірець: «Причиною аварії стала *безпечність* водія; Діти *безпечно* гралися на проїжджій частині вулиці». *Безпечний* означає «такий, що не таїть у собі небезпеки; гарантований від небезпеки». Напр.: «Перемога, товариші!.. Яким *безпечним,* надійним, просторим зробився одразу світ» (О. Гончар). *Безпечність* — це відсутність небезпеки: «Я не шукав *безпечності* в той час, як навколо мене бриніли кулі» (Леся Українка). Російські відповідники цих українських слів — *безопасный, безопасность.* А в наведених уривках газетних текстів маємо справу з невмотивованим використанням російських слів *беспечный* і *беспечность,* які українською мовою перекладаються *безтурботний* (*безтурботність*), *безжурний* (*безжурність*), *недбалий* (*недбалість*). Тож правильно було б написати: «Причиною аварії стала (або аварію спричинила) *недбалість* водія; Діти *безжурно* (*безтурботно*) гралися на проїжджій частині вулиці».

Бібліотека, книгозбірня

Запозичене з грецької мови слово *бібліотека* нейтральне, тобто вживане в усіх стилях сучасної української літературної мови: «Першу *бібліотеку* в Київській Русі створив князь Ярослав Мудрий 1037 року при Софійському соборі» (з підручника); «Вона згадала, що їй треба здати кілька книжок до клубної *бібліотеки»* (О. Гончар). Власне український відповідник *книгозбірня* має відтінок урочистості, тому його використовують здебільшого в поезії та публіцистиці: «У Сквирі, в тихій *книгозбірні* живе мій друг, старий казкар вечірній» (М. Рильський); «Всяке друковане слово з усіх галузей науки мало своє місце на поличках цієї *книгозбірні»* (Ю. Смолич).

Бігун, біженець, утікач

Нерідко трапляється, що в близькоспоріднених мовах слова не збігаються в кількості значень. Наприклад, рос. *бежать* означає «прискорено пересуватися, швидко рухатися» (укр. *бігти*) і «рятуватися від небезпеки, поспішно відступати, самовільно лишати когось або щось» (укр. *тікати*). Від *тікати* походять *утеча* (*втеча*), *утікач, утікачка* (*втікач, втікачка*) тощо. З-поміж численних похідних від *бігати, бігти* варто зупинитися на омонімах *бігун* — спортсмен, що володіє технікою

бігу, та *бігун* — полюс. Під час боротьби з «буржуазним націоналізмом» останнє слово усунули з активного обігу, незважаючи на тривалість уживання його в мові та авторитет класиків української літератури: «Найтепліше на Землі попід *рівно-денником* (екватором. — *О. П.*), а найхолодніше коло *бігунів»* (Словник за редакцією Б. Грінченка); «В останні часи вона почувала себе такою втомленою, байдужою до всього, немов вона і світ були два *бігуни,* які ніколи не стрінуться» (М. Коцюбинський); «Я оце, опинившись між двома критичними *бігунами,* думаю взяти якраз посередині, то, може, тоді якраз по правді буде» (Леся Українка). Тепер слово *бігун* у значенні «полюс» мас посісти своє законне місце. З дієсловом *бігти* пов'язане й *біженець,* проте воно утворене не в нашій мові, а без достатніх підстав запозичене з російської. Його треба вилучити з ужитку, бо в українській мові на позначення цього поняття здавна існує семантично закономірніше *втікач* (*утікач*).

Двозначне рос. *бежать* на кожне із своїх значень має окремий український відповідник. Невдалий вибір цих відповідників спричинює лексичні помилки на зразок «Чому *біжать* солдати?». У газетному повідомленні з таким заголовком ідеться не про змагання з бігу, а про втечу солдатів з будівельних батальйонів війська. Отже, правильний варіант — «Чому *тікають* солдати?».

Близько, біля

В одній із публікацій про культуру мови на позначення приблизної кількості радять уживати тільки прийменник *біля* й категорично заперечують використання слова *близько* як нібито неприродного й штучно нав'язаного в цій ролі. А насправді це лише суб'єктивна думка авторів публікації, бо: «Вранці прокидаємось *близько* десятої години» (Леся Українка); «Було вже *близько* вечора» (І. Франко); «Я працював у Галичині *близько* двох місяців» (О. Довженко). Поряд із *близько* використовуються, звичайно, і *біля* та *коло: «Біля* сотні озброєних мисливців-старовірів товпиться коло тайгової дзвіниці» (О. Довженко); «Я б ніколи не сказав, що їй було *коло* ста років» (С. Васильченко).

Блюдо й страва

Слово *блюдо* в нас означає — «широка посудина»: «Увійшла Параска, несучи на *блюді* печену качку» (Панас Мирний). А продукти, приготовані для вживання, звуться *стравами.* Тому треба казати *перші* (*другі, треті*) *страви,* а не *перші* (*другі, треті*) *блюда,* як пишуть у газетах. Напр.: «Ми побачили серед подвір'я довгий стіл, рясно заставлений пляшками й *стравами»* (С. Журахович).

Вагання і коливання

На Українському телебаченні часом можна почути: «Дякую Вас, що Ви без *коливань* погодились на цю зустріч».

Так журналісти звертаються до запрошених учасників передачі. Цими «зразками» підтверджується сумний факт, що ті люди вдаються до української мови лише перед мікрофоном і думають не про те, як краще висловити думку, а як перекласти текст із російської. *Колебание* справді по-українському *коливання,* але в фізичному розумінні: *коливання маятника, коливання температури* тощо: «Я бачу світ пишний і неба сіяння, Долину розкішну, квіток *коливання»* (Леся Українка). А коли йдеться про сумніви, нерішучість, то доречне слово *вагання.* Напр.: «Зрілість людська виростає з боротьби. Часто з боротьби з самим собою. Зі своїми сумнівами, *ваганнями»* (М. Руденко). Отже, нормальною українською мовою слід сказати: *«Дякую Вам,* що Ви *без вагань* (*не вагаючись*) погодилися на цю зустріч».

Вантаж, а не груз

Слово *груз* у ході відбору лексичних засобів не прищепилося в сучасній українській літературній мові, замість цього вживаємо *вантаж.* Отже, й похідні від *груз — грузовий, грузовик, нагрузка, загружати* тощо не є нормативними, мають «суржикове» забарвлення. Двослівна офіційна назва *вантажний автомобіль* для скорочення вислову в пресі цілком слушно замінюється порівняно новим словом — *вантажівка,* якого поки що нема в словниках, але воно, без сумніву, посяде там належне місце. Напр.: «До цукрового заводу раз по раз під'їжджають наповнені буряками *вантажівки»* (газ.); «Молодий водій *вантажівки* в пошуках своєї зниклої нареченої проникає в загадковий і небезпечний світ прадавніх ритуалів» (газ.). Що ж до інших похідних від *груз,* то їх слід

замінювати утвореннями від *вантаж: вантажний, вантажити, навантаження, завантажувати* й под. Речення з газети на зразок *«Загружають* машину всякою всячиною» помилкове з погляду лексичних норм.

Варто і досить

Без достатніх доказів інколи відмовляють у праві на користування присудковим словом *варто* на позначення умови швидкого здійснення чогось: *«Варто* було тільки поглянуть на мене в той вечір, як панна Анеля запрохала мене кататься» (М. Коцюбинський); «Каховка поставала перед ним, як біле, веселе місто-ярмарок у пишній зелені, у каруселях, у весняних барвистих райдугах, під якими кожному везе, під які лише *варто* вступити, як у кишенях тобі вже задзвонять легендарні таврійські червінці» (О. Гончар). У таких конструкціях *варто* синонімічне словам *досить, як тільки, тільки-но.*

Великдень, Пасха, Трійця

Недостатнє опанування лексичних норм знижує культуру вислову, відвертає увагу сприймача інформації від змісту повідомлюваного. Тому преса, радіо й телебачення поміж інших важливих завдань мають і таке: пропагувати норми літературної мови. На жаль, часто трапляється навпаки. Скажімо, газета повідомляє: «Вихідними оголошено й дні *Пасхи* та *Троїці».* Слово *Пасха* в словнику за редакцією Б. Грінченка відсутнє, у тлумачному 11-томному «Словнику української мови» та в «Російсько-українському словнику» подане з різними обмежувальними позначками. В українській та інших слов'янських і неслов'янських мовах слово *Пасха* вживають для позначення відповідного єврейського свята. Від *Пасха* утворено українське *паска* — «солодкий білий хліб, що його випікають до Великодня». А весняне християнське свято воскресіння Христа зветься в нашій мові *Великдень* (р. відм. *Великодня),* що й засвідчено в усіх словниках української мови і підтверджено численними ілюстраціями з творів красного письменства. Напр.: «На *Великдень* на соломі, Против сонця, діти Грались собі крашанками» (Т. Шевченко); «Тіснота як у церкві на *Великдень!* І протовпитися не можна» (І. Нечуй-Левицький); «Вечір за вечором просиджували вони з Гафійкою у прибраній, як на *Великдень,* хаті» (М. Коцюбинський). До *Великдень* є прикметник *великодній: великодні дзвони, великодні крашанки* тощо. Порівняймо назви *Великодня* в інших мовах: п. *Вєльканоц* (Велика ніч), гр. *Ламбрі мера* (Світлий день).

Слова *троїця* немає в жодному причетному до української мови словнику. Є *трійця* з такими значеннями: «три особи, те саме, що й троє; три з'єднані разом свічки; триєдине божество, в якому поєднуються Бог-отець, Бог-син та Бог-дух святий; свято на честь цієї трійці». Стосовно до свята вживають два фонетичні варіанти — *Трійця* і *Тройця,* а також інші назви: *Зелені свята, Зелена неділя* й под. Якому ж слову віддати перевагу — *Трійця* чи *Тройця?* Це питання допомагають розв'язати «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка (т. 4, с. 284, 286) та тритомовий «Російсько-український словник» (т. 3, с. 480), де на перше місце поставлено слово *Трійця,* що свідчить про його переважання в українській мові, оскільки ця форма більше відповідає її фонетичним законам. Отже, наведену фразу з газети слід відредагувати в такий спосіб: «Вихідними оголошено й дні *Великодня* та *Трійці».*

Великий та крупний

Штучним наближенням до російської мови є розширення семантики слова *крупний.* В українській мові воно *має* лише одне значення: такий, що складається з окремих великих частинок — *крупне* (*грубе*) *зерно, крупний* (*грубий*) *пісок.* Під упливом багатозначнішого рос. *крупный* в українських текстах з'являються помилкові словосполучення — *крупний талант, крупним планом.* Іноді читаємо: «Заняття в школі бізнесу ведуть представники *крупних* американських підприємств». За лексичними нормами сучасної української літературної мови тут доречне слово *великий* (або інші слова — залежно від контексту): «Заняття в школі бізнесу ведуть представники *великих* американських підприємств». Так само *великий талант, показувати великим* (*широким*) *планом, велика буржуазія, велика рогата худоба, велика промисловість, великогабаритний, великопанельний* і т. д.

Веслування і гребля

Про одного з героїв роману-есе «Марія Башкирцева» М. Слабошницького сказано: «Живіт у

нього зовсім не такий хоча б уже тому, що він регулярно *займається греблею».* Можна подумати, що герой кожного дня ходить працювати на *греблю* (гідротехнічну споруду на річці). Певна річ, сумлінно працюючи на греблі, можна позбутися зайвих жирових відкладів, але згаданий чоловік не тягає каменів та землі на греблю — він *займається веслуванням,* тобто веслує на човні. Ось зразки правильного використання обох слів: «У бухті відбувається змагання з плавання та *веслування»* (М. Трублаїні); «Серед села лиснів широкий ставок, чорніла довга *гребля»* (І. Нечуй-Левицький).

Визволення і звільнення

«Голова виконкому Організації *звільнення* Палестини потрапив у дорожню пригоду», — повідомляє одразу кілька газет. *Звільнення* походить від дієслова *звільняти* (випускати на волю, позбавляти чогось обтяжливого, вилучати). Кажемо, приміром, *звільняти* (*звільнення*) *з-під арешту* (*з-під варти; від податків, від роботи*). А коли йдеться про відвоювання захопленої ворогом території, про допомогу у виході зі скрутного становища, вживаємо слів *визволяти, визволення:* «Зібрав хлопців та й поїхав Із турецької неволі Братів *визволяти»* (Т. Шевченко); «Пропав би був Вівчар. Та *визволив* Комар» (Л. Глібов). Тож і в наведеному уривку слід було написати: «Голова виконкому Організації *визволення* (а не *звільнення*) Палестини».

Виняток і виключення

У практиці усного й писемного мовлення нерідко плутають слова *виняток* і *виключення,* а також похідні від них *винятковий* та *виключний.* В одному зі спортивних звітів, наприклад, читаємо: «Про те, що ця гра не складатиме *виключення,* можна було здогадатися». Слово *виключення* тут недоречне, бо воно означає «усування, унеможливлення, припинення дії». Від нього походить *виключний* (такий, що поширюється тільки на один об'єкт). Правильними словосполученнями слід уважати такі: *виключення зі списку* (*з університету, з організації*)*, виключне право.* Коли йдеться про відхилення від правила, від чогось узвичаєного, використовуємо слово *виняток,* похідне від якого *винятковий* означає «особливий, надзвичайний». Напр.: «Тато мій — рішуча й тверда людина, хоч і мрійник. Нібито ці якості в людині не поєднуються, але тато, мабуть, *виняток»* (В. Речмедін); *«Виключення* з інституту засмутило не так недисциплінованого студента, як його батьків» (газ.). Тож у наведеному уривку тексту замість *не складатиме виключення* потрібно було написати *не становитиме винятку.* Треба писати й казати *винятковий випадок, виняткова мужність, виняткові умови,* а не *виключний випадок* і т. ін.

Вираз і вислів

Українські синоніми *вираз* і *вислів* у російській мові відтворюються одним словом — *выражение.* На цій підставі деякі мовці намагаються і в українських текстах усюди вживати *вираз,* нехтуючи лексему *вислів.* За лексичними нормами сучасної української мови маємо такий розподіл значень: *вираз* — вияв настрою, почуттів на обличчі; *вислів* —фраза, мовний зворот. Напр.: «Сильне, з грубуватими рисами Храпчукове обличчя сьогодні мало *вираз* невластивої йому розгубленості» (С. Журахович); «Від таких *висловів,* як «оклик дум», «сонний інум» і т. ін. просто в голові паморочиться» (М. Коцюбинський).

Вищий, нижчий, а не вищестоящий, нижчестоящий

У людей, що цікавляться культурою мови, часто виникає запитання, як треба перекладати з російської активні дієприкметники *вищестоящий* та *нижестоящий.* Питання цілком слушне, бо пропоновані словниками нібито українські відповідники *вищестоящий* та *нижчестоящий* не витримують жодної критики ні з погляду фонетики, ні з погляду морфології сучасної української літературної мови. Їх нав'язано нашій мові в часи, коли треба було максимально наближати її до російської. Деякі юристи посилаються на те, що ці слова, мовляв, стали термінами, тому їх замінювати ніяк не можна. Такі юристи протягли в терміни й слово *пошліна* (замість нормальних українських *мито* і *збір*)*,* відтіснили на задній план правничий термін *оборонець,* замінивши його словом *захисник* (бо це ближче до російського *защитник*) і т. д. Тепер настав час нормалізувати зросійщену українську термінологію, зробити її по-справжньому українською. Замість незграбних і непотрібних росіянізмів *вищестоящий* та *нижчестоящий* варто вживати форми вищого ступеня прикметників *вищий* і *нижчий,* як це робиться в багатьох європейських мовах, наприклад, у

французькій *сюперієр, інферієр,* у новогрецькій *анотерос, катотерос* (тут українськими літерами відтворюється не вимова, а написання чужих слів). Напр.: *«Нижчі* адміністративні органи, як відомо, підзвітні *вищим* органам у системі управління» (газ.).

Відміняти (відмінювати) і скасовувати

Під упливом рос. *отменять* недоречно вживають в українській мові слово *відміняти* (*відмінювати*), яке означає «робити щось або когось іншим, змінювати»: «Без первісних тілець природа могла б самовільно, не потребуючи праці, усе *відміняти* на краще» (М. Зеров); «Тепер я наче трохи натуру *відмінила»* (Леся Українка); «Але сопілки й тамбурини глухий *одмінюють* мотив» (М. Рильський). На позначення поняття «визнавати, оголошувати щось недійсним, незаконним, припиняти дію чогось» використовуємо слово *скасовувати* та його похідні: *скасовувати* (*скасувати*) *закон, указ, вирок, заняття* тощо. Напр.: «Коли б уряд про це довідався, він міг би *скасувати* самий цех за таку постанову» (З. Тулуб); «Заняття в гімназії на цей день були *скасовані»* (Ю. Смолич); «Звістка про *скасування* «Життя і слова» була мені сумна не тільки з загальних, але й з особистих причин» (Леся Українка).

Відтак, потім, після того

Не прикрашають сторінок навіть найліпших видань слова, вжиті не у властивому їм значенні. Про *відтак* уже досить багато написали мовознавці, але правильно його використовують тільки носії західноукраїнських говірок і письменники, так чи інакше пов'язані з цією діалектною базою: «Дитячий вік пройшов у м. Вінниці, а *відтак* довелося жити то на селі, то знов у місті» (М. Коцюбинський). Отже, справжнє значення слова *відтак* — «потім, після того», а не «отже, тому, тож», як думають ті, хто будує речення на взірець: «Здавалося, непотрібно думати про минуле. Адже це лише пережитки. А *відтак* геть їх!» Тут доречніше було б сказати: «А *тому* (*через те*) геть їх!»

Вітрило, парус

Прикріплений на щоглі шматок полотна, за допомогою якого вітер рухає судно, українською мовою зветься *вітрило* та *парус.* У сучасній пресі перевагу віддають слову *парус* та похідним від нього — *парусник, парусний* (спорт) і под. Але чи закономірно це? Загляньмо в твори українських письменників: «І попливе човен з широкими *вітрилами»* (Т. Шевченко); «Посідали на кораблик. Осел веслує, Вовк рулює, а Лисичка *вітрил* пильнує» (І. Франко); «Вийшли в море і під *вітрилом* веселим запінену даль розтинали» (М. Зеров); «Новий *вітрильник* гордо, як білокрилий лебідь, пристав до берега» (О. Донченко); «Горе кораблеві *вітрильному,* коли натрапить на таку нещасну пору» (О. Кобилянська). Російсько-український словник (К., 1968. Т. 2. С. 371) при перекладі рос. *парус* на перше місце ставить укр. *вітрило* з усіма його похідними; вислів *на всех парусах* основним відповідником тут має *під усіма вітрилами.* Словник за редакцією Б. Грінченка (т. 3, с. 98) слово *парус* фіксує тільки в значенні «промінь». Усе це дає підстави рекомендувати нашим засобам масової інформації активніше вживати слово *вітрило* та його словотворче гніздо: *вітрильце* (пестлива форма); *вітрильник* (судно з вітрилами); *вітрильний* (спорт); *вітрильна* (регата); *вітрильність.* А *парус, парусник* тощо використовувати як набагато рідше вживані синоніми.

Вояк, солдат

Іншомовне слово *солдат* має власне український відповідник *вояк: «Вояк,* поставлений на варті, був простий селянин, новобранець» (І. Франко); «Мітинг кінчився, лунає команда, *вояки* швидко збігають по дошках у вагони» (О. Гончар). Слову *вояк,* гадаю, треба віддавати перевагу в українському *війську,* як і слову *військо* перед словом *армія.* Безперечно, не слід цуратися чужого. Та чи варто заради чужого забувати своє? Особливо, коли це своє відповідає всім законам мови, тривалий час уживалося в ній і було відтіснене на другий план з позалінгвістичних міркувань: «Брат господарює, а він служить у *війську»* (Г. Квітка-Основ'яненко); «Іде *військо,* іде й друге, А за третім стиха — Не дивися, безталанна — Везуть тобі лихо» (Т. Шевченко); «Попереду всього *війська* Три старшини виступали» (Леся Українка); «Та не корилась Україна, Повстанські ладила *війська»* (М. Рильський).

І не треба боятися закидів у «хуторянстві» та «архаїзації», до яких іще зовсім недавно

вдавалися прискорювачі злиття мов. Навряд чи комусь спаде на гадку чи вистачить сміливості звинувачувати в хуторянстві, приміром німецьку мову. А в німців навіть для понять *телефон, телевізор, телескоп* є назви, утворені не тільки від греко-латинських, а й від суто німецьких основ: Fernsprecher, Fernseher, Fernrohr.

Вродливий (уродливий) і потворний

Гарне українське слово *врода* (*урода*) та похідні від нього *вродливий* (*уродливий*)*, вродливість* (*уродливість*)*, вродливець* (*уродливець*), *вродливиця* (*уродливиця*) дуже поширені в фольклорі та в творах класиків нашого письменства: «Не родись багатий та *вродливий,* а родись при долі та щасливий» (прислів'я); «Вулкасю милий, *уродливий* Мій друже вірний, справедливий» (І. Котляревський); «Нащо мені *врода,* Коли нема долі, нема талану!» (Т. Шевченко). Можна навести ще чимало прикладів з народних пісень, прислів'їв, приказок, із творів Лесі Українки, Ганни Барвінок, Олекси Стороженка, Івана Франка, Панаса Мирного, Олеся Гончара...

Проте в сучасній літературній мові це словотворче гніздо щодо частоти вживання неабияк поступається іншому — *краса, красивий* (*красний,* на жаль, майже вийшло з ужитку), *красень, красуня.* І причина тут не лише в тому, що слово *краса* та його похідні мають ширшу семантику: *врода, вродливий* стосуються, як правило, зовнішніх рис, фізичних якостей людини, а *краса, красивий* можна вживати не тільки до людей, а й до явищ природи, при описі краєвиду (*краса озерного краю*)*,* і як властивість прекрасного (*краса почуттів, фонетична краса української мови*)*,* і як синонім до слова *окраса:* «Амвросій Бучма, Друг наш Бронек — Народу гордість і *краса!»* (М. Рильський). На таких самих засадах співіснують у нашій мові, не витісняючи одне одного, слова *кохання* (з вужчим значенням) і *любов* (із ширшим значенням). Причиною зменшення частоти використання лексем *уродливий, врода* й ін. є їхня паронімічність до російських *уродливый, уродство,* які мають протилежне значення і відповідають українським *потворний, потворність.* Слова *врода, вродливий* слід використовувати в українському, а не в російському значенні, як зробила одна телекоментаторка, заявивши: «Від *краси* до *вроди* (замість *потворності. — О. П.*) — один крок».

Гадати і ворожити

Первісне й основне значення слова *гадати* в українській мові —«думати, розмірковувати». Про це свідчать як похідні від нього на рівні лексики й фразеології (*гадка, вигадка, вигадливий, вигадник, загадатися, загаданий; думати-гадати, гадати думку, губитися в гадках, закинути гадку за грядку* «забути щось», *мати на гадці, обсіли думки та гадки, шкода й гадки* і под.), так і численні приклади з творів класиків українського письменства: «Ви не знаєте, що я *гадаю,* Як сиджу я мовчазна, бліда» (Леся Українка); «І вже, моя мати, Мені не гуляти: Треба мені, мати, про інше *гадати*» (Я. Щоголів); «Хтось скаже мені, що могили *гадають»* (П. Тичина); «Дивлюсь я на небо та й думку *гадаю»* (М. Петренко). Крім того, *гадати* означає «вважати; мати намір, сподіватися»: «Ви *гадаєте,* нам пощастить його врятувати?» (О. Довженко); *«Гадаю* подати до цензури збірник власних оповідань з молдаванського життя» (М. Коцюбинський). Використання цього слова в значенні «пророкувати, віщувати» в засобах масової інформації є грубим порушенням лексичних норм української мови: «Пішла до віщунки *погадати»* (газ.); «Піддає сумніву пророкування *гадалки»* (з телепередачі). Навіть автори текстів деяких нових пісень беззастережно наслідують гірші газетні зразки: *«Погадай* мені, циганко!». У цих уривках текстів замість *погадати* треба вживати *поворожити,* а замість відсутнього в українській мові *гадалка — ворожка.*

Галузь, царина, ділянка, область

В одній із радіопередач повідомлялося про «співробітництво в науковій та культурній *областях». Область* у нас є адміністративно-територіальною одиницею: Київська (Львівська, Одеська, Полтавська) область. Певна ділянка якоїсь діяльності зветься *галузь* (*царина*)*.* Отже відповідно до лексичних норм треба казати: «Співробітництво в науковій та культурній галузях (царинах)». Поняття «частина організму, тіла» під російським впливом нерідко називають також *область* замість правильного відповідника *ділянка:* болі в *ділянці* (а не в *області*) серця. Напр.: «Свідченням незаперечних успіхів українських учених у *галузі* кібернетики є перше в світі видання «Енциклопедії кібернетики» українською мовою» (газ.); «З *цариною* високих температур професор Холод мав зіткнення лише в одній точці: йому завжди було жарко» (П. Загребельний);

«Рекомендують гусячий перстач при спазмах та болях у *ділянці* шлунка» (Лікарські рослини в народній медицині).

Головка і качан

Качан у сучасній українській мові означає «потовщене стебло суцвіття кукурудзи»: «Висока й міцна, як дубина, стояла по горах кукурудза, вип'явши напоказ грубі *качани»* (М. Коцюбинський). Плід капусти зветься *головка,* всередині якої є стрижень, що має назву *качан:* «Дай же, Боже, час добрий, щоб моя капуста приймалась і в *головки* складалась» (М. Номис). А наші газети постійно пишуть не про *головки,* а про *качани* капусти (ніби з тих головок усе пообрізали, залишивши тільки стрижні). Пояснюється це тим, що українському *головка* відповідає російське *качан,* а укр. *качан* — рос. *кочерыжка* (стрижень головки капусти) або *початок* (у кукурудзи).

Грецький горіх чи волоський горіх

З етнонімами (назвами народів) пов'язані деякі ботанічні назви. Приміром, найменування рослини *гречка* походить від *грек.* До цього самого етноніма зводиться російська ботанічна назва *грецкий орех,* яку сліпо копіюють окремі, навіть досить солідні українські видання, пишучи *грецький горіх.* Слово *грецький,* поза всяким сумнівом, дуже поширене в українській мові, але воно є відповідником російського *греческий: греческий народ, греческий язык, греческая культура — грецький народ, грецька мова, грецька культура.* Що ж до ботанічного терміна, то російському *грецкий орех* у нашій мові відповідає *волоський горіх:* «Кругом хати росли старі велетенські *волоські горіхи»* (І. Нечуй-Левицький). Український термін пов'язаний зі словом *волохи,* вживаним як загальна назва середньовічного населення Придунав'я й Трансильванії.

Громада і община

Парламент Великобританії складається з двох палат — палати *лордів* і палати *громад.* Поділ на верхню й нижню палати відбувся в середині XIV століття. Про це знають усі, крім деяких працівників нашої Телерадіокомпанії, котрі часом розповідають про англійську *палату общин.* Помилка більш ніж прикра, бо *община* в нормованій українській мові — це «форма виробничого і громадського об'єднання людей у докласовому суспільстві, що характеризується спільною власністю на засоби виробництва». Пор.: *«Палата громад* обирається кожні п'ять років за мажоритарною системою» (газ); «Відокремлена група людей являла собою самостійну, найпримітивнішу організацію суспільства — *первісну, дородову общину»* (підручник).

Дев'яносто і дев'ятдесят

Багато хто запитує, чому числівник *дев'яносто* щодо типу творення випадає з ряду *п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят.* Згідно з «Етимологічним словником української мови» (т. 2, с. 21), *дев'яносто* походить від гіпотетичного праслов'янського *девеносъто* зі значенням «дев'ять десятків». На сучасному етапі походження слова непрозоре, тому воно й викликає заперечення в багатьох носіїв української мови. Зокрема й через те, що в нас існує слово, цілком подібне своєю будовою до решти лексем на позначення числівників після *п'ятдесяти — дев'ятдесят.* Воно живе в численних говірках, зафіксоване в багатьох лексикографічних працях, серед них і в таких авторитетних, як словники Б. Грінченка, Є. Желехівського й С. Недільського. Наявне воно і в академічному «Словнику української мови» з такою ілюстрацією: «Мила Вітчизна моя — Сульмон, на джерела багатий; *Дев'ятдесят* туди миль треба від Рима пройти» (М. Зеров, переклад з Овідія). Усе це свідчить про те, що *дев'ятдесят* має всі підстави стати повноправним словом літературної мови, бо позначку «діалектне» йому дали аж ніяк не з лінгвістичних міркувань.

Доля і частка

Слова, що мають більше за одне значення, звуться багатозначними, або полісемантичними. Наприклад, слово *гострий* уживається в нашій мові в кількох значеннях, кожне з яких вирізняємо в певному контексті: *гострий ніж* (ніж, що добре ріже), *гостре каміння* (каміння з колючими краями), *гострі пахощі* (такі, що сильно діють на нюх), *гостра розмова* (різка, напружена розмова), *гострий*

кут (кут, менший 90°) і т. д. Усі ці значення характерні для сучасного стану мови.

Але є випадки, коли слово в якомусь значенні набуває більшого поширення, в інших використовується рідше, а то й цілком виходить з ужитку. Скажімо, похідне від *ділити* слово *доля* так само неоднозначне, проте сучасна лексична норма фіксує його вживання в основному значенні «напрям життєвого шляху, талан». Так воно використовується в прислів'ях, приказках, народних піснях, у живому мовленні, в красному письменстві: *щастя-доля, випадати на долю:* «Де ти бродиш, моя *доле?; Доле* моя, *доле,* що маю діяти?» (нар. пісні); «Така її *доля...* О Боже мій милий! За що ж ти караєш її молоду?» (Т. Шевченко); *«Доля* закинула мене аж у Крим» (М. Коцюбинський). В інших значеннях за нормами літературної мови треба послуговуватися синонімічними відповідниками *частина, частка, пай, пайка.* Російські вислови перекладаються: *быть в доле — бути на паях; делить на равные доли — ділити на рівні частини* (*частки*)*; доля истины — частка правди* (*істини*)*. Частка,* а не *доля* вживається і в музичній термінології: *сильна частка* (рос. *сильная доля*) — частина музичного такту, на яку припадає наголос. Тож використовувані в пресі конструкції на зразок «можливо, в цьому жарті є *доля* істини» свідчать про недостатню обізнаність мовців із лексичними нормами.

Древній чи стародавній, прадавній, предковічний та ін.

Слов'янські мови взагалі, а українська особливо, багаті на синоніми. Цю рису нашої мови підкреслює чимало мовознавців як українців, так і неукраїнців. Завдання і обов'язок усіх працівників пера полягає в невтомному вивченні синонімічного розмаїття рідної мови, в ознайомленні з ним широкого загалу читачів, слухачів, глядачів. На жаль, доводиться констатувати, що не всі приділяють належну увагу виборові слова з синонімічного ряду. Часто-густо вибирають якийсь один варіант, та й то не найліпший із фонетичних, граматичних та інших міркувань. За приклад можуть правити не раз уже згадувані синоніми *стародавній, давній, прадавній, старий, старовинний, правічний, предковічний, вікодавній, старожитній, древній,* з-поміж яких у засобах масової інформації вживають чомусь лише слово *древній,* хоч воно стоїть аж у кінці того синонімічного ряду.

Дурний і поганий

Укр. *дурний* та однокореневе рос. *дурной* мають відмінні значення. *Дурний* в українській мові — це нерозумний, некмітливий, розумово обмежений (рос. *глупый*)*:* «Був собі дід та баба, а в них було три сини: два розумних, а третій *дурний»* (нар. казка); «Тільки не буде такою *дурною,* не забуде значити дорогу» (М. Коцюбинський). *Дурной* у російській мові означає «поганий, лихий, злий»; пор. *дурной глаз—погане* (*лихе*) *око; мне дурно — мені погано; дурная болезнь — погана хвороба, дурные манеры — погані манери* тощо. Нерозрізнення лексичних засобів обох мов призводить до помилок типу: «При будь-яких революціях плямкання за столом залишається ознакою *дурного* (треба *поганого*) тону» (газ.).

Дякуючи і завдяки

В усному мовленні та в писаних текстах не завжди розрізняють ці два слова. Багато хто каже й пише: *дякуючи підтримці, дякуючи допомозі, дякуючи кліматичним умовам* тощо. У всіх цих випадках треба вживати прийменника *завдяки: завдяки підтримці* (*допомозі, кліматичним умовам*). Пор.: *«Завдяки* заходам отця Альойзія вибрали громадяни виборцем Миколу Підпаленого» (Л. Мартович); «Анрі-Жак страждав до ранку й стрів день на ногах тільки *завдяки* своєму бургундському темпераменту» (Ю. Яновський). Слово *дякуючи,* тобто *висловлюючи подяку,* є не прийменником, а дієприслівником і доречне в такому контексті: «Після вистави молода співачка кілька разів виходила з-за лаштунків, усміхаючись і *дякуючи* слухачам за увагу й тепло» (журн.).

Займатися і працювати, робити, навчатися

На сторінках засобів масової інформації дуже часто вживають слова *займатися:* «Чим *займається* доброчинний фонд? —«Інтелект» *займається* комерційною діяльністю»; «Кожен має *займатися* своєю справою»; «Музей Києва *займається* реставрацією Звіринецьких печер». У російській мові тут справді доречне слово *заниматься.* А основним значенням укр. *займатися* є «загорятися, спалахувати»: «Язичок полум'я зблиснув у темряві. Солома *зайнялася»* (М. Руденко);

«Зоря на небі рожева уже починала *займатись»* (Леся Українка). Від нього утворено похідні — *займистий, займистість, легкозаймистий, незаймистий.* Омонімічне *займатися,* що набуло нового значення шляхом метафоризації, використовується набагато рідше, воно слушне тоді, коли йдеться про захоплення, зацікавлення: *займатися музикою, займатися спортом* і под. У решті випадків треба вживати інших слів: *працювати, навчатися, робити, братися, поратися* тощо. Наведені уривки газетних текстів мають бути відредаговані так: «Що *робить* доброчинний фонд? — «Інтелект» *веде* й *комерційну діяльність»;* «Кожен має *робити* свою справу (своє діло)»; «Музей Києва *провадить* реставрацію Звіринецьких печер». Російські фрази «Какой темой Вы *занимаетесь?»* та «Я *занимаюсь* на курсах иностранных языков» можна перекласти: «Над якою темою Ви *працюєте?»* і «Я *навчаюся* на курсах іноземних мов».

Заставляти і змушувати, примушувати, силувати

«Уряд хоче законним шляхом *заставити* федеральні війська повернутися зі Словенії та Хорватії», — читаємо в одній із газет. Нейтральними значеннями слова *заставляти* в українській мові є такі: «заповнювати, займати простір, загороджувати»: «Повиносили до сіней великі дубові столи, прикрили їх білою скатертю і *заставили* всілякою стравою» (І. Франко); «Пальцем потоку не *заставиш»* (прислів'я). Омонімічна лексема *заставляти* означає «віддавати щось кредиторові для одержання позички»: «Вхопила Ганна свою новішу свитину, побігла до шинкарки, *заставила* за карбованця» (І. Нечуй-Левицький). А для поняття «спонукати щось робити» українська мова має слова *змушувати, примушувати, силувати* і рідше вживаний синонім з відтінком розмовності *заставляти.* Тож у цитованому уривку газетного тексту треба було написати *«змусити* федеральні війська».

Збігатися, зіставляти, а не співпадати, співставляти

Є чимала категорія мовців, котрі вважають, що досить будь-яке російське слово вимовити з українською фонетикою — і воно автоматично ввійде до нашої мови. Уже багато років «побутують» покручі *співпадати* і *співставляти,* не маючи жодних перспектив набути прав громадянства в українській літературній мові, бо для цих понять існують давні українські слова *збігатися* і *зіставляти,* що обросли гніздами похідних: *збіг, збіжний, збіжність; зіставлення, зіставний, зіставність.* Напр.: «Дівочі голоси просять, щоб зійшов місяць, як млинове коло... Справді млиновим колесом викочується з-за лісів важкий міднолиций місяць. Цей несподіваний *збіг* сприймається як якесь радісне чаклування» (М. Стельмах); «Однойменні такти в різних циліндрах не повинні *збігатися,* вони мають чергуватися в певній послідовності» (підручник); *«Зіставляючи* собівартість продукції з середньою ціною її реалізації, можна виявити, наскільки вигідна господарству та чи інша галузь» (журн.).

Тож перш ніж запозичати щось у сусідів, варто добре пошукати в скарбниці рідної мови.

Звертатися і поводитися

«Солдати скаржаться, що їх годують препогано, *звертаються* до них грубо», — читаємо в одній газеті. Слово *звертаються* використане тут недоречно, воно являє собою невдалий переклад рос. *обращаться.* У деяких випадках *обращаться* справді слід перекладати *звертатися,* тобто спрямовувати свої слова або діяльність на когось чи на щось: *обращаться с речью* (*за помощью, к врачу, к темам и сюжетам*) — *звертатися з промовою* (*по допомогу, до лікаря, до тем і сюжетів*). А коли рос. *обращаться* має значення «ставитися до когось, тримати себе певним чином щодо якогось об'єкта», то як український відповідник використовують *поводитися:* с ним хорошо *обращаются* — з ним добре *поводяться;* осторожно *обращаться* с приборами — обережно *поводитися* з приладами. Отже, в згаданому уривку газетного тексту потрібно було написати «поводяться з ними грубо».

Здібний і здатний

Під упливом інших мов часом відбувається сплутування навіть не паронімічних слів, а синонімів. Приміром: «Мій син на таке не *здібний»* і «Молоді виявилися *здатними* учнями своїх батьків та дідів». *Здібний* і *здатний* у наведених прикладах слід поміняти місцями, слово *здібний*

означає «талановитий», а *здатний* —«спроможний на щось». Напр.: «Мартович був надзвичайно *здібний* і дома ніколи не вчився» (В. Стефаник); «Перед чужими тільки й чуєш про Василя, який він розумний та до всього *здатний»* (Панас Мирний). Помилка зумовлена тим, що в російській мові обидва значення передаються одним словом *способный.*

Змінювати (зміняти) і зраджувати

В одному з матеріалів, присвячених ювілеєві письменника Л. Тендюка, наголошувалося, що «він ніколи не *зміняв* своїй тематиці». Тут аж дві помилки на ґрунті паронімії. Перша — внутрішньомовна: замість *тема* «коло життєвих явищ, що становлять зміст твору» (в даному разі йдеться про морську тему в творчості Л. Тендюка) вжито слово *тематика* «сукупність тем» (наприклад, *тематика курсових робіт*). Друга помилка — нерозрізнення російського *изменять* та українського *змінювати.* Укр. *змінювати* (рідше *зміняти*) означає «робити інакше, виправляти; приходити на зміну». А в згаданому матеріалі йшлося про порушення вірності, про відмову від чогось. Таке поняття в російській мові передається словами *измена, изменять,* а в українській — *зрада, зраджувати.* Отже, в наведеному уривку тексту треба було зазначити, що письменник «ніколи не *зраджував* своєї теми». До речі, дієслово *зраджувати* потребує після себе додатка в формі знахідного відмінка: *зраджувати товариша* (*брата, матір; науку, тему*)*;* коли при дієслові є заперечна частка *не,* то додаток стоїть у родовому відмінку: *не зраджувати товариша* (*брата, матері; науки, теми*). Напр.: «О Батьківщино! Не *зрадили* тебе твої донецькі діти» (В. Сосюра); «Терпіння *зраджувало* стару, але вона не виказувала цього» (Григорій Тютюнник).

Інакодумець, а не інакомислячий

Слово *інакомислячий,* одним із компонентів якого є активний дієприкметник теперішнього часу, краще замінити більш відповідним морфологічній системі живої української мови *інакодумець:* поширився наступ на *інакодумців* (а не *інакомислячих*); « — Чого ви так дивитесь на мене? Що я захищаю її? Я давно знаю, що найбільше в людях злорадства, — кинув він своїм *інакодумцям»* (В. Земляк); *«Інакодумців,* погляди яких відрізнялися від догм панівної ідеології, оголошували ворогами і в кращому разі видворяли за межі країни» (газ.).

Кепкувати і жартувати

Часом із синонімічного ряду обирають один синонім, незаслужено забуваючи інші. Пишуть і кажуть добросовісно, зекономлений, вирішення, вогнестрільний, відправлятися, протиріччя, запримітити, благоустроїти, продовжується, хоч, крім них, є нічим не гірші сумлінно, заощаджений, розв'язання, вогнепальний, а то й, поза всяким сумнівом, кращі вирушати (відходити), суперечності, зауважити (помітити), упорядкувати, триває тощо. Невдалий добір синонімів може спричинити затемнення змісту висловлювання. На жаль, таких прикладів у засобах масової інформації — хоч греблю гати. Ось один із них: «Хлопці радісно зустрічають нас, кепкують». Кепкувати означає «глузувати, насміхатися». Приміром: «Анатолій не любив, коли хтось кепкував з його захоплень» (М. Руденко). Важко поєднати радість зустрічі з кепкуванням. Замість кепкують варто було використати жартують.

Лише і тільки

Років двадцять тому в окремих працях із культури мови висловлювалися застереження щодо частки й сполучника *лише,* рекомендувалося віддавати перевагу слову *тільки.* Тепер дійшли до іншої крайності — майже не вживають *тільки,* а всюди — *лише.* Аналіз лексикографічних джерел свідчить, що *лише* (у поезії ще й *лиш*) і *тільки* мають однакові права в літературній мові: «Вчора набігла хмарка, мов чумацьке ряденце, та *лише* покропила суху землю» (М. Коцюбинський); *«Лиш* Данило щез в тумані, Аж із-за горбочка Йде дівчина молодая» (С. Руданський); «Я люблю *тільки* таку гру, де я певна, що виграю» (Леся Українка); «Та скажи мені, друже, нащо все в житті приходить *тільки* тоді, коли ми перестаємо бажати цього?» (Ю. Яновський). Тож не варто наслідувати найгірші взірці газетної мови й писати: «Державі *залишилися лише* борги», тобто безпідставно вживати поряд два однокореневі слова. Зайвої тавтології можна уникнути, замінивши *лише* на *тільки.*

Любий і будь-який, усякий

В одному перекладеному з російської мови інтерв'ю повідомляється: «Ми згодні підтримувати контакти з *любими* організаціями». Тут українськими літерами написане російське слово, замість якого слід було вжити *будь-якими,* тому що укр. *любий* має значення «милий, коханий». Напр.: «Сиві, чорні хмари збилися в густі клуби і, як зависні баби, підслухували *любу* розмову закоханої пари» (Н. Кобринська). Пор.: «На Полтавщині в нас не те, що за Дніпром... Тут мова, брате, незаймана, без *будь-якого* домішку» (В. Шевчук).

Масло і олія

Лексичні норми української літературної мови вимагають семантичного розмежування слів *масло* — харчовий продукт тваринного та мінерального походження: *вершкове масло* і *олія* — жирова речовина з рослин: *соняшникова* (*кукурудзяна*) *олія.* Прикметник від цього слова *олійний* увіходить до словосполучень *олійна фарба, олійний живопис, олійне малярство* (картини, виконані олійними фарбами). Скорочено на позначення цих понять використовується й слово *олія:* «На початку тридцятих років Анатолій Петрицький здійснив дві великі серії портретів діячів української культури, одну в *олії,* другу в акварелі» (Словник української мови, т. 5, с. 691). Виходить, помилковими є вживані в теле- й радіопередачах речення на кшталт «Картини виконані *маслом* (треба *олією*) або тушшю».

А ось газетний зразок бездумного перекладу з російської мови: *«Рослинні масла* (треба *олії*) багаті на природний оксидант». Таким чином, рос. *масло* має в українській мові три відповідники: *масло, олія* та ще *мастило* — жирова речовина для змащування тертьових поверхонь механізмів.

Місто і містяни (замість городяни)

У сучасній українській літературній мові для позначення великого населеного пункту, адміністративного, промислового, торговельного й культурного центру вживається слово *місто.* А мешканець цього населеного пункту зветься *городянин* (від застарілого *город*). Пояснити це можна тим, що похідне від *місто міщанин* використовується як назва людини з обмеженими інтересами та вузьким кругозором. Нормативна несумірність назви населеного пункту (*місто* — активне слово літературної мови) та його мешканців викликає певні застереження в мовців, тому вони замість *городянин* частіше кажуть *мешканець міста.* Українська мова вже давно витворила ще одну лексему, яка цілком спроможна заступити застаріле *городянин* та двокомпонентний вислів *мешканець міста.* Це зафіксоване «Словником української мови» (т. 4, с. 751) *містянин* з досить поважною ілюстрацією: «Оператор хотів заспівати, як це полюбляють на природі *містяни,* але жінка заборонила, пояснивши, що в лісі галасувати не годиться, ліс вимагає тиші» (Ю. Яновський). Тож є цілковита рація запровадити слово *містянин* до активного літературного вжитку й заповнити прогалину в словотворчому гнізді: *місто, містянин, міський, передмістя* й под.

Навчальний, а не учбовий, виш, а не вуз

В офіційно-діловому мовленні, на сторінках газет, у радіо- й телепередачах широко використовують слово *учбовий,* хоч його існування в українській мові викликає багато сумнівів, оскільки відсутнє слово *учба,* від якого воно могло б бути утворене. *Учбовий* являє собою спотворене запозичення з російської мови. Замість нього треба вживати *навчальний: навчальний план, навчальне приміщення, навчальний заклад, навчальна частина, навчальна практика* тощо. Якоюсь мірою слово *учбовий* затримується в нашій мові через наявність його в абревіатурі *вуз* (вищий учбовий заклад). У роки прискореного зближення мов аж до їхнього злиття слово *вуз,* на жаль, витіснило справжню українську абревіатуру *виш* (вища школа), широко вживану в двадцятих і тридцятих роках, а в творах українських письменників і пізніше: «Дочка в той час училася в Новосибірську, в одному з *вишів»* (І. Ле). Тепер *виш,* мабуть, варто повернути до активного вжитку.

Наказувати і карати

Виступаючи по радіо з педагогічними порадами, одна вчителька сказала: «При вихованні дітей їх треба переконувати логікою та власним прикладом, а не *наказувати* фізично». Тут спостерігаємо механічне перенесення в нашу мову російського слова *наказывать* — завдавати кари,

бо українське *наказувати* означає «віддавати розпорядження, вимагати»: «Бувало, *наказували* мені, щоб я шанувався, бо не буде з мене господаря» (Л. Мартович); «Справи свої на землі так рихтуй, як *наказує* серце» (Леся Українка). А те, що мала на увазі вчителька, по-українському зветься *карати:* «Тоді будеш знати, Як будуть *карати* І на руки, і на ноги Диби набивати» (М. Кропивницький).

Накалятися, закалятися і розпалюватися, гартуватися

Кореспондент Українського радіо, розповідаючи про становище на Полтавщині перед виборами, підкреслює, що пристрасті *накаляються* навколо кандидатури на пост Президента України. Слова *накаляти, закаляти* в українській мові означають «забруднити»: *«Накаляла* білі ручки, Кватирочку одсуваючи» (П. Чубинський); «Поруч з нею йшла молода панна, підіймаючи трохи спідничку, щоб не *закалятись»* (Леся Українка); «Приходжу якось і йойкнула: Світланочка лежить, пробачте, підмочена, *закалялась,* бідненька» (В. Логвиненко). Не думаю, що на Полтавщині доходить аж до цього. Либонь, кореспондент мав на увазі, що пристрасті *розпалюються* (*розгоряються*), та невдало переклав російське слово *накаляются.* Від цього слова в російській мові утворено низку похідних, які в нашій мові перекладаються іншими відповідниками: рос. *закаляться* — укр. *гартуватися, закалка — гарт, гартування; закаленный — загартований, гартований; калить —розжарювати; накаливание —розжарювання; накал —жар* тощо.

Наречений і жених

Інколи запитують, чи доречне слово *жених* у сполученні *жених і наречена.* У цьому випадку, наприклад, під час реєстрації шлюбу краще казати *наречений* і *наречена* або використовувати форму множини — *наречені.* Однак слово *жених* теж цілком українське, широко вживане в фольклорі, у творах класиків української літератури та сучасних письменників. Воно має чимале словотворче гніздо (*женишок, женишина, женихівський, женихатися, женихання*), що свідчить про його глибоке коріння в нашій мові. Напр.: *«Наречена* мала прийти просто до панотця» (І. Франко); «Батько мій працював у депо, а *наречений* їздив машиністом» (Ю. Яновський); «У князя свято, виглядає Із Литви князя-*жениха* За рушниками до Рогніди» (Т. Шевченко).

Незаможний, малозабезпечений, низькооплачуваний, а не малоімущий

Існування слова *малоімущий* в українській мові більш ніж проблематичне. Його немає в одинадцятитомному «Словнику української мови», не кажучи вже про словник за редакцією Б. Грінченка. Замість нього треба використовувати *незаможний, малозабезпечений, низькооплачуваний:* «Країна аж ніяк не бідна, проте поділена на купку надбагатіїв та силу-силенну *незаможних* громадян» (газ.); «Більшість промислових підприємств не працює, а це спричинює зростання кількості *малозабезпечених* родин» (газ.); *«Низькооплачувані* мешканці міста дістають допомогу від доброчинних організацій» (газ.). Перевагу чомусь віддають саме неукраїнському слову: *«Малоімущі* цього району м. Києва одержали 600 посилок».

Незважаючи і не дивлячись

Українська літературна мова чітко розрізняє прийменник дієприслівникового походження *незважаючи* та дієприслівник *дивлячись* із заперечною часткою *не. Незважаючи* вживається при позначенні явищ, подій, обставин, усупереч яким відбувається дія: «Аліна, *незважаючи* на свій жвавий, веселий характер, читала серйозні книжки» (О. Іваненко). А *не дивлячись* доречне в такому, наприклад, тексті: «Хлопчик біг щодуху, зовсім *не дивлячись* собі під ноги» (газ.).

Поширені в газетах вислови на кшталт «Зберемо врожай, *не дивлячись* на негоду»; «Об'єднаємося, *не дивлячись* на відмінність у політичних поглядах» помилкові з погляду лексичних норм. Замість *не дивлячись* тут мас бути *незважаючи.*

Одержувати, отримувати, діставати, здобувати, набувати

Чи є різниця між словами *одержувати* й *отримувати?* Семантичної відмінності немає, обидва вживають на позначення поняття «брати те, що дають, надсилають, дарують» і под. Давніші традиції в літературній мові має слово *одержувати.* Скажімо, в одинадцятитомному «Словнику

української мови» воно ілюстроване уривками з творів Лесі Українки, Михайла Коцюбинською, Івана Франка, Павла Тичини та багатьох інших письменників, що репрезентують різні говори загальнонародної української мови. Слово *отримувати,* хоч і досить давно існує в нашій мові, значного поширення набуло протягом останнього десятиріччя, воно активніше вживається в мові молодшого покоління. Незважаючи на те, що тепер більшість людей (серед них і я) віддає перевагу лексемі *одержувати,* можна з певністю сказати, що згодом переможе слово *отримувати.* Стосунки між похідними уподібняться до взаємин між твірними одиницями мови. А в синонімічній парі *тримати — держати* друге слово в сучасній літературній мові вживається далеко рідше, поступово набуваючи розмовного забарвлення. Обидва ці слова мають конкретне значення: *одержують* (*отримують*) гроші, книжки, запрошення тощо. А коли йдеться про щось абстрактніше, більш доречними є слова *діставати, здобувати, набувати.* Наприклад, *діставати* звання, *здобувати* освіту, *набувати* розголосу. У мовній практиці засобів масової інформації часто збіднюють цей синонімічний ряд, уживаючи всюди тільки *одержувати* й *отримувати.*

Останні і (всі) інші, решта

Розповідаючи про роботу програми «Промінь», диктор каже: «Кожної п'ятнадцятої й сорок п'ятої хвилини ми передаємо інформаційні повідомлення, весь *останній* час — музику». *Останній,* як відомо, це той, котрий закінчує щось, кінцевий; антонім до слова *перший;* відповідає російському *последний.* У цитованому уривку *останній* недоречне, бо вжите під упливом російського *остальной,* яке в нашій мові відтворюється словами *решта, інший.* Приміром: «Двоє останутся, а *остальные* пусть уходят. — Двоє залишаться, а *інші* (*всі інші*) хай ідуть (а *решта* хай іде)». Наведений фрагмент дикторського тексту мав би звучати так: «Кожної п'ятнадцятої й сорок п'ятої хвилини ми передаємо інформаційні повідомлення, а *решту* часу — музику».

Палац, палацовий і двірець, двірцевий

У мовній практиці досить часто виникають непорозуміння, зумовлені недотриманням рекомендацій словників. Наприклад, за словниками, основний прикметник до слова *палац* — *палацовий,* а засоби масової інформації подають *двірцевий переворот, двірцеві інтриги* тощо, хоч слово *двірець* — це не *палац,* а *вокзал.* У цьому значенні (вокзал), на мою думку, його варто повернути до активного вжитку в літературній мові. Пор.: «Слово *замок* колись означало не окрему *палацову* споруду, а цілу укріплену територію» (журн.); «Слова його розвіються на чотири вітри і не дійдуть до ушей *палацової* шляхти» (З. Тулуб); «Вікно моє виходило на залізничний *двірець»* (В. Самійленко); «Міністр інкогніто прибув. «Біжіть, стрівайте на *двірці»,* Защебетали горобці» (О. Олесь).

Пара і пар

Іменник *пар* у сучасній українській мові мас значення «рілля, залишена на літо без посіву для поліпшення якості землі»: «Йдемо повз чорний *пар.* Тепло дихнула в лице пухка чорна рілля, повна спокою й надії» (М. Коцюбинський). Уживання його в такому газетному тексті: «З вікон повалив густий *пар»* помилкове, бо тут ідеться про газоподібний стан води, який зветься *пара:* «Від радісного хвилювання втома розвіялася, як *пара»* (З. Тулуб).

Парубок, а не холостяк

Про неодруженого чоловіка українці, як правило, кажуть *парубок* або *старий парубок* (людина старшого віку): «Вона пішла за нього, вічного наймита, *старого парубка,* бурлаку» (М. Коцюбинський). Свідченням тривалого існування цього слова в лексичній системі мови є його велике словотворче гніздо: *парубійко, парубчак, парубчина, парубоцтво, парубота, парубоцький, парубкувати, парубкування* і т. ін. А в пресі замість нього постійно вживають менш властивого нашій мові слова *холостяк* (якого в словнику за редакцією Б. Грінченка немає зовсім): «Розпрощався із своїм *холостяцьким* (замість звичайного *парубоцьким*) життям». Російське слово *холост* (наприклад, в анкетах) слід перекладати українським *неодружений.*

Підодіяльник чи підковдра

Тепле ватяне, вовняне чи пухове вкривало зветься в нас *ковдра,* а легка покривка на неї — *підодіяльник.* Позаяк у сучасній українській літературній мові *одіяло* не вживається, то покривку на ковдру краще називати *підковдра.* Напр.: «Вироби цієї фабрики мають великий попит у населення, особливо наволочки та *підковдри»* (газ.). Префіксальні (без суфіксів) утворення досить характерні для нашої мови: *майстер — підмайстер, основа — підоснова* тощо.

Площа і майдан

В українській мові для називання незабудованої частини населеного пункту, від якої розходяться вулиці, є два слова — *майдан* та *площа.* Коли виникає суперечка, якого з них краще вживати, нерідко можна почути: мовляв, *майдан* слово турецьке, то нема чого використовувати його замість нашого *площа.* Як свідчать приклади, не завжди походження слова є підставою для надання йому переваги в певній ситуації. *Площа* справді українське слово, утворене від *плоский.* Первісне значення його — рівна ділянка поверхні землі: «І ось, нарешті, вершина. Це була *площа* значних розмірів, безладно завалена голим камінням» (О. Гончар). Переносно вживається в таких словосполученнях: *виробнича площа, засівна площа, газетна площа, площа трикутника* й ін. Виходить, значення «частина міста чи села» є вторинним — ділянка землі, виділена для певної мети. Слова *площа* в розумінні частини населеного пункту немає в двох найбільших дожовтневих словниках української мови — Б. Грінченка (наддніпрянському) та Є. Желехівського й С. Недільського (галицькому).

Слово *майдан* через посередництво тюркських мов (турецьке meydan — арена, площина, рівнина) прийшло до нас із перської (mejdan — арена, площа) або арабської (maydan — царина, місце для гри). При запозичанні слова, як правило, семантично звужуються. Багатозначне турецьке meydan з'явилося в українській мові спочатку як назва незабудованої частини населеного пункту. Отже, це його первісне українське значення: «До сходу сонця, рано-рано! У Віфлеємі на *майдані* зійшовся люд і шепотить» (Т. Шевченко); «В центрі містечка коло *майдану* стояла стара похилена хата» (С. Васильченко); «Колись бувало сильний чуженин Слов'ян-рабів виводив на *майдани»* (Леся Українка); «Де колись на *майдані* роєм гули на раді запорожці, там тепер паслася німецька череда» (І. Нечуй-Левицький); «Сіло сонце, На *майдані* Сяйні огнища горять. І дівчата заквітчані з парубками гомонять» (Я. Щоголів); «Я іду повз пам'ятник Богдана, де шумить Софіївський *майдан,* І асфальт на сонці наче тане, Як на луках голубий туман» (В. Сосюра).

Саме так *майдан* фіксується в усіх словниках української мови. Згодом слово набуло інших, переносних значень — лісова галявина; розкопана згори стародавня могила; рівне поле, низовина, оточена лісом або будівлями; острів, укритий рослинністю; озеро в полі; смолярня, смолокурня (Словник української мови. Т. 4. С. 597; Етимологічний словник української мови: У 7 т. К., 1989. Т. 3. С. 361). Зменшене від *майдан — майданчик* уживається зі значенням «місце для певних робіт, ігор, спортивних тренувань, танців тощо»: *будівельний майданчик, дитячий майданчик, спортивний майданчик, танцювальний майданчик, сходовий майданчик.* Подеколи використовуване в цих випадках слово *площадка* є непотрібним запозиченням з російської мови (бо в українській не існує *площадь* і відсутній суфікс *-дка*).

Отже, для назви незабудованої частини населеного пункту перевагу слід віддати слову *майдан,* а лексему *площа* в цьому значенні використовувати як рідше вживаний синонім. Єдиною назвою місця для спортивних та інших занять є *майданчик.*

Позитивний, додатний, ствердний і негативний, від'ємний, заперечний

Ще один випадок збіднення синоніміки маємо при перекладі російських слів *положительный* і *отрицательный.* У різних словосполученнях українська мова має неоднакові відповідники: *положительный* (*отрицательный*) *отзыв позитивний* (*негативний*) *відгук, положительный* (*отрицательный*) *ответ — ствердна* (*заперечна*) *відповідь.* Не збігаються відповідники в різних термінологічних системах: у граматиці — *ствердна* (*заперечна*) *частка,* у фізиці *позитивний* (*негативний*) *заряд,* у математиці — *додатні* (*від'ємні*) *числа.* Тож не варто, як це нерідко трапляється в мові газет, радіо- й телепередач, користуватися в усіх випадках лише словами *позитивний* та *негативний,* нехтуючи інші.

Раніше слова *від'ємний* і *додатний* були не тільки математичними термінами, а вживались і як

терміни фізичні, а також у переносному значенні, тобто можна було сказати *додатний* (*від'ємний*) *заряд, додатні* (*від'ємні*) *риси, наслідки* тощо. «Ядро атома має *додатний* заряд, який чисельно дорівнює від'ємному зарядові всіх електронів, що рухаються навколо ядра» (журн.); «А за найбільше *від'ємний* бік нашого галицького життя ми уважаємо апатію до публічних справ» (І. Франко); «Вона не раз боляче переживала *від'ємне,* насторожене, а то й просто вороже ставлення до себе однокласників» (О. Донченко). У період боротьби зі «шкідництвом на мовному фронті» ці слова разом з багатьма іншими були усунуті звідусіль, якимось дивом залишившись у математиці. Тепер треба повернути їх до активного вжитку.

Поступ і хода

У газетах, у теле- й радіопередачах можна прочитати й почути про «впевнений *поступ* зими», «про гучний *поступ* молодиків по бруківці» й т. ін. У цих випадках доречне слово *хода* (яке російською мовою перекладається *поступь,* що й спричинює помилку в українській мові). *Поступ* є синонімом до *прогрес.* Слово *поступ* широко вживалось у творах класиків українскої літератури, охоче до нього вдавалися й автори публіцистичних та наукових матеріалів. Напр.: «Дух, що тіло рве до бою, Рве за *поступ,* щастя й волю...» (І. Франко); «Невже не вірите в людство, в *поступ,* у культуру?» (Ю. Смолич); «*Поступ* літературознавства спирався на попередній досвід» (журн.). У роки зближення мов *поступ* був майже витіснений словом *прогрес.* Тепер українському синонімові слід повернути законне місце, але для цього його треба вживати в правильному значенні.

Поширювати і розповсюджувати

«Найрозповсюдженішим сатиричним жанром є фейлетон», — пише один дослідник засобів масової інформації (і на жаль, не лише він!). Це приклад сплутування синонімічних слів поширювати й розповсюджувати. Основним словом для понять «збільшувати сферу впливу, робити приступним, відомим для багатьох, роздавати багатьом» є поширювати: поширювати знання (діяльність, досвід; книжки, листівки). Так само поширений засіб, поширене речення, найпоширеніший жанр. Розповсюджувати, розповсюджений виступають як рідше вживані варіанти стосовно до конкретних речей: розповсюджувати книжки (квитки, листівки, запрошення).

Щодо абстрактніших понять (таких, як жанр, засіб, знання, практика) використання цих варіантів у сучасній українській літературній мові є відхиленням від лексичних норм. Російський вислів получить широкое распространение слід перекладати не потворною калькою отримати широке розповсюдження, а справжнім українським відповідником набути великого поширення. Напр.: «Уживання старої, традиційної форми для виявлення нового змісту становить один із дуже поширених у літературі прийомів» (М. Рильський); «Учений повинен не тільки творити в науці, тісно пов'язаній з практикою, а й пропагувати знання, поширювати їх у масах» (журн.).

Пристрасний, безпристрасний і небезсторонній, безсторонній

Пр<u>и</u>страсний в українській мові означає «бурхливий, нестримний (у почуттях); жагучий, палкий». Антонімічне йому слово *безпр<u>и</u>страсний,* тобто не схильний до пристрастей, байдужий: «Сум і *пристрасне* чекання любові бриніло в молодих голосах» (М. Стельмах); «— Ви до мене? — спитав господар безпристрасним голосом» (М. Чабанівський). У пресі можна прочитати ці слова в невластивому їм значенні: «Хоч і розгнівався майстер на свого учня, проте характеристику йому дав безпристрасну». У цьому випадку йдеться про об'єктивну, неупереджену, безсторонню характеристику. Помилка ґрунтується на введенні в український текст російського беспристрастный, яке нашою мовою перекладається *безсторонній* (антонім — *небезсторонній,* рос. *пристрастный*)*:* «Відома вам стаття все-таки робить сильне враження на свіжих *безсторонніх* людей» (Леся Українка); «Василина Матвіївна завжди має свої гострі *небезсторонні* думки» (К. Гордієнко).

Річище і русло

Заглиблення в ґрунті, по якому тече річка, зветься в нас *річище, русл<u>о</u>, корито.* Остання назва діалектна, тому беззастережно рекомендувати її до широкого вжитку не слід (хоч іноді й можна використовувати з певною стилістичною настановою). У засобах масової інформації слова *річище* майже не вживають, усюди чуємо й читаємо тільки *р<u>у</u>сло* з неправильним наголосом на першому

складі: «Річка кілька разів міняла своє русло»; «Розмову перевели в інше русло» і под. А треба навпаки — віддавати перевагу саме річищу як оригінальному витворові української мови. Річище в прямому та переносному значенні використовували й використовують майстри українського слова різних поколінь: «Колись тут було річище Ташані, потім воно пересохло, поросло травою» (Григорій Тютюнник); «Воли завзятіше захитали рогами і швидше пішли, глибоко занурюючи ратиці в піщане *річище* весняного потоку» (З. Тулуб); «Наша література, наше мистецтво течуть правильним *річищем* і дадуть вицвіти нечуваної сили й краси» (М. Рильський).

Робочий і робітничий

Розповідаючи про роботу конференції з економічних питань, дописувач газети повідомляє, що науковці радять «розпочати створення ринків капіталу, *робітничої* сили, споживчих товарів». *Робітничий* походить від *робітник* і доречне в таких сполученнях слів: робітничий клас, робітничий кореспондент, робітничий клуб (тобто пов'язаний з робітниками, властивий робітникам, призначений для робітників): «Павлусь вступив на бібліотечні курси і тепер був бібліотекарем у *робітничому* клубі» (О. Донченко). Стосовний до *роботи* позначається словом *робочий: робочий день, робоче місце, робоча сила* тощо: «Машин він має стільки, що йому, мабуть, зовсім не потрібні *робочі руки»* (Ю. Смолич).

Родина, сім'я, сімейство

Слово *сімейство* в сучасній українській літературній мові є рідковживаним синонімом слів *родина, сім'я.* Інколи вживається з урочистим або з жартівливо-іронічним відтінком. Як біологічний та геологічний термін маємо лексему *родина.* Тому речення з газетного тексту «Пшениця у *сімействі* зернових основна культура» помилкове з погляду лексичних норм. Зернові не *родина,* а лише *група культур з родини* злакових. Правильна форма цитованого газетного речення така: «Пшениця серед зернових є основною культурою» або «Пшениця серед зернових — основна культура». Пор.: «Уранці й надвечір невелика родина сідала навкруг вогнища. Віста наливала в миски страви, клала дерев'яні ложки» (С. Скляренко); «Білки й ховрашки утворюють *родину білячих»* (підр.); «Тут ось біля хати — уся моя *сім'я:* бабуся, мама й тато, два братики та я» (Н. Забіла); «Завести хазяйство і *сімейство,* жити люб'язно і дружно» (І. Котляревський).

Розв'язувати і вирішувати

Із двох синонімів *вирішувати* й *розв'язувати* на сторінках газет, у радіо- й телепередачах перевага незаслужено віддається першому: вирішити питання, проблему, завдання. Для врізноманітнення викладу обидва синоніми та похідні від них варто використовувати по черзі: *розв'язати* завдання, *вирішити* проблему, частіше вживаючи слово *розв'язувати* як оригінальніше в нашій мові.

Свійський і домашній

В уривку газетного тексту читаємо: «Є чимало самотніх людей, єдина втіха яких — *домашні* тварини». Про тварин, що живуть при людях, українською мовою правильно казати свійські (на відміну від диких): «Пан Цибульський любив пополювати, було і слідство вчинить, і качок настріля; коли нема диких, то і свійських лущить» (О. Стороженко). А домашній — це той, що стосується дому та людей і речей у ньому; той, що відбувається вдома: «Іван охоче оповідав про своє життя *домашнє»* (М. Коцюбинський); «Несуть йому в палату їжу й усякі *домашні* ласощі» (В. Кучер).

Скарб і майно

Українською мовою *скарб* (рос. *сокровище*) — це коштовності, цінні речі, словом, — щось надзвичайно великої вартості: «Їхала, кажуть, одна скупа пані і везла з собою всі свої *скарби* великі» (Марко Вовчок); «Не раз у дитинстві тобі захоплювали дух перекази про *скарби,* закопані тут запорожцями» (О. Гончар). Досить часто вживають у нас це слово і в переносному значенні: «Ви мені скарб найдорожчий, Ви моя слава щонайбільша» (М. Зеров); «Ті *скарби* найкращі душі молодої Розтративши марно, без тями, Жебрак одинокий, назустріч недолі Піду я сумними стежками» (І.

Франко). Від *скарб* походять слова *скарбниця, скарбівня, скарбник, скарбовий* та ін.

Відповідником рос. *скарб* в українській мові є «господарські речі, майно, добро». Тож у газетному тексті: «Назустріч їхали машини, навантажені нехитрим домашнім *скарбом»* слово *скарб* ужите не в українському значенні, тут треба *нехитрим* (або *небагатим*) *хатнім* (*домашнім*) *майном.*

Скарбниця, державна скарбниця, а не казна, казначейство

Останнім часом в усній формі офіційно-ділового мовлення почали досить активно використовувати слово *казна.* Негайно його підхопили засоби масової інформації. І ось уже читаємо в газетах, чуємо по радіо й телебаченню: «за рахунок *державної казни, державна казна* виснажена, привласнення мільярдів з *державної казни»* і под. У сучасних словниках української мови *казна* кваліфікується як застаріла лексема. Закріпленню цього запозиченого через російське посередництво з тюркських мов слова як фінансового терміна певною мірою заважала його співзвучність з укр. *казна* (що виникло внаслідок злиття словосполучення *кат зна*), яке входить до низки прислівників та займенників типу *казна-де, казна-звідки, казна-хто, казна-що, казна-як* тощо. Та головна причина неприйняття слова *казна* сучасною українською літературною мовою полягає в тому, що для даного поняття в нашій мові є інша лексема — скарбниця з цілим словотворчим гніздом. Тож сучасне рос. казна та словосполучення з ним треба перекладати так: казна, казначейство — скарбниця, державна скарбниця, казначей — скарбник (скарбничий), казначейша — скарбничиха, казначейский — скарбницький, казнохранилище — скарбівниця, государственный казначейский билет — білет державної скарбниці. Крім того, *скарбниця* вживається в переносному значенні як «зосередження природних, культурних, духовних цінностей». Пор.: «Синоп спалено і сплюндровано. Щось із сорок мільйонів збитку. Туреччина вимагає, щоб ми їм сплатили, а в *державній скарбниці* — ані шеляга» (З. Тулуб); «Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата *скрабниця,* в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки» (Панас Мирний).

Складати і становити

Нерідко до порушення лексичних норм української мови призводять невдалі переклади з російської мови. Скажімо, рос. *составлять* у багатьох випадках відтворюється укр. *складати: составлять доклад* (*уравнение, представление* й ін.) — *складати доповідь* (*рівняння, уявлення*). Але для значення «давати в сукупності» треба вживати слово *становити:* экономический эффект от внедрения *составляет* 5 миллионов гривен; зто не *составляет* больших затруднений; описанный случай не *составляет* исключения — економічний ефект від упровадження *становить* 5 мільйонів гривень; це не *становить* великих труднощів; описаний випадок не *становить* винятку.

Поширені в пресі, а то й у науковій та художній літературі вислови на кшталт «це не *складає винятку* (ще гірше *виключення*), економічний ефект *складає...»* не відповідають лексико-семантичним нормам. Пор.: «Я був одним із гарячих організаторів страйку — виступав на зборах, *складав петиції»* (С. Васильченко); «Щедрота бідарів — це споконвічна риса, І в цьому винятку не *становив* Денис» (М. Рильський); «За даними Держкомстату, торік рівень інфляції *становив* 20 %» (газ.).

Спілка і союз

В українській мові є два слова, близькі значенням, але досить відмінні сферами вживання: *спілка* і *союз.* Власне укр. *спілка* означає «товариство; об'єднання людей, пов'язаних умовами життя, метою; громадська організація»: «Хочеш ти бути в *спілці* з нами, то будь по своїй волі, і ніхто тебе до цього присилувати не має права» (Панас Мирний); «Ми, пане майстре, хтіли заложити гончарську *спілку»* (Леся Українка). *Спілка* входить до великого гнізда споріднених слів, що свідчить про глибоку вкоріненість цієї лексеми в ґрунт нашої мови: *спілковий, спілкування, спілкуватися, спілчанин, спілчанський, спільний, спільник, спільництво, спільниця, спільницький, спільність, спільнота* й т. ін. Рідше вживане запозичення з церковнослов'янської мови *союз* використовується, як правило, на позначення об'єднання кількох держав, земель, країн під однією верховною владою.

До останнього часу (навіть у роки застою) таке розмежування в нас проводили досить чітко: (колишній) Радянський *Союз,* але *Спілка* письменників (художників, композиторів, кінематографістів, молоді тощо), професійна *спілка* і под. Неприємний виняток становив *«Союз*

(замість *Спілка*) спортивних товариств». Це свідчило про те, що спортивна та навколоспортивна громадськість не вельми глибоко вникала в семантичні тонкощі непопулярної поміж «інтернаціоналістів» української мови. Здавалося б, що вболівальники за Україну та її мову при створенні нових об'єднань зважатимуть на вимоги лексичних норм. Та ба! Прогресивна студентська молодь об'єдналася не в *Спілку,* а в *Союз* українського студентства (СУС), наслідуючи не кращі, а гірші традиції. Цю ваду, на мою думку, слід виправити.

Стакан, підстаканник чи склянка, підсклянник

Крім об'єктивних законів розвитку мови, є суб'єктивні чинники, що роблять часом позитивний, а здебільшого негативний уплив. У нашій мові багато слів являють собою непотрібні кальки з російської мови. Скажімо, невелика скляна посудина циліндричної форми для пиття рідини зветься *склянка.* Напр.: «Дзвенять ложечки у *склянках»* (М. Коцюбинський); «Жінка перебила нашу розмову, ставлячи перед старим Освіцінським нову склянку гарячого чаю» (І. Франко). Це слово має й інші значення — гільза, в якій міститься заряд артилерійського снаряду; технічний пристрій чи деталь циліндричної форми (Словник української мови. Т. 9. С. 286—287). Під негативним упливом російської мови в технічних значеннях частіше вживали слова стакан. Науковий стиль, як відомо, характеризується чітким нормуванням мовних засобів. Тому в технічній термінології слід віддавати перевагу слову *склянка.* З огляду на це й підставку з ручкою для цієї посудини варто називати не *підстаканник* (як чуємо й читаємо в засобах масової інформації), а *підсклянник* (це слово зафіксоване багатьма словниками української мови).

Суперечність, а не протиріччя

Невтомне дбання про «інтернаціоналізм» на всіх рівнях, зокрема й на мовному, дало свої гіркі плоди. Чимало людей, що користуються українською мовою (як українців, так і неукраїнців), зі слів, приміром, *суперечність* і *протиріччя* віддають перевагу другому, хоч воно не дуже природне для нашої мови, оскільки не має похідних. Тим часом *суперечність* належить до поважного словотворчого гнізда: *суперечити, суперечливий, суперечний, суперечливість, суперечливо.* Напр.: «Гризли його сумніви, чи не буде *суперечити* вимогам гарного тону пропозиція щодо вінчання під час жалоби» (Ірина Вільде); «Внутрішні *суперечності* між українською та корейською сторонами спільного підприємства вийшли назовні» (газ.); «Щоб не мучитися роздумами про суперечливість власної вдачі, він вирішив трохи розважитися» (М. Чабанівський); «Повстають в утомленій голові... суперечні думки, що між собою борються, перемагаються» (О. Маковей); «Міцкевич був дуже складною, багато в чому суперечливою натурою» (М. Рильський). Тож треба користуватися тим, що ми успадкували від попередніх поколінь, а не творити сумнівних неологізмів на зразок *протирічити, протиречити, протирічивий,* яких не знайти в жодному українському словнику.

Суспільство, громада, товариство, світ

Таке буває нерідко: багатозначне слово однієї мови має кілька варіантів перекладу в іншій. Скажімо, рос. *общество* перекладається по-українському *суспільство* — певний економічний лад і відповідна надбудова (феодальне *суспільство,* посткомуністичне *суспільство, суспільний* лад, *су-спільні* відносини); *громада* — люди, об'єднані спільністю становища або інтересів (українська *громада, громадська* думка, громадське харчування); товариство — середовище, компанія, об'єднання (спортивне товариство, споживче товариство). Словосполучення высшее общество, изысканное общество — відповідно вищий світ, добірне товариство. Напр.: «Громада зібралась у волость і загула, як бджоли» (І. Нечуй-Левицький); «Громада бузьків спала на очерет» (В. Стефаник); «Найвищим органом законодавчої влади Великобританії є парламент, до якого входять: король, палата лордів і палата *громад»* (підр.); «Народну творчість, як і всю культуру взагалі, слід розглядати в зв'язку з історією *суспільства»* (М. Рильський); «Він зайшов у сад і очима знавця подивився на молоде *товариство»* (О. Маковей); «Низове *товариство* закликало мене до коша, бо я всі гирла, як свої п'ять пучок, знаю» (П. Куліш); «Два роки почесного вигнання на посаді голови комітету міністрів зробили графа ще більш різким у своїх судженнях про *вищий світ»* (М. Стельмах).

Торкатися і рушати

Ми не можемо не копіювати своїх північних сусідів. Увесь час щось запозичаємо — то слово,

то модель слова, то його значення. Скажімо, повідомляючи про відкриття нової лінії метро в Києві, газети захоплено писали: «Блакитний експрес плавно *торкається* з місця». В українській мові слово *торкатися* означає притулятися до чогось; хвилювати, зворушувати: «Тихо руками до струн проме-нистих Співець яснокрилий торкнувся» (Леся Українка); «Журавлина пісня, пролітаючи над селом, торкалася серця» (М. Стельмах). Тут воно збігається значенням із рос. трогать. Але рос. трогаться с места, тобто починати переміщатися, в українській мові буде рушати з місця. Напр.: «Жінка нащось розв'язала косинку, спустила її на плечі і, струснувши чорним волоссям, *рушила з місця»* (М. Коцюбинський).

Тривати і продовжуватися

При перекладанні з різних мов варто добирати не якнайдальше чи якнайближче до першотвору слово, а те, котре є найприроднішим для певної ситуації в мові, якою здійснюють переклад. Із цих міркувань в українській мові слід віддавати перевагу не *продовжуватися* (калькованому з рос. *продолжаться*), а *тривати,* коли йдеться про вимір у часі: робота (боротьба, фестиваль, святкування, конкурс) триває, а не продовжується. Про більшу поширеність, про глибшу вкоріненість у ґрунт нашої мови слова тривати свідчать похідні від нього тривалий, тривалість, тривало й ін. Від продовжуватися таких утворень немає. Напр.: «Усе це довго на письмі виходить І в пам'яті лишило довгий слід, А лиш хвилину в дійсності тривало» (М. Рильський); «Супутники ялини — квасениця звичайна, веснівка дволиста — гинуть від *тривалого* яскравого сонячного освітлення» (підр.); *«Тривалість* швидкої фази сну поступово зростає до кінця ночі» (журн.).

Цукор і сахар

В одній із радіопередач розповідалося про *сахарний діабет* та про його лікування. Слово *сахар* у сучасній українській літературній мові має розмовно-просторічне забарвлення і не може входити до складу термінологічних назв замість нормативного *цукор.* Отже, літературна назва хвороби — *цукровий діабет:* «Брак гормона підшлункової залози — інсуліну призводить до цукрової хвороби (діабету)» (Словник української мови. Т. 11. С. 246—248).

Часопис, журнал і газета

Ще зовсім недавно слово *часопис* належало до тих, які чиновники від мовознавства не рекомендували до вжитку, бо воно не вписувалося в рамки злиття мов. Тепер слово вживається дуже широко, але остаточному закріпленню його в літературній мові заважає значеннєва нечіткість: одні використовують його як синонім до *журнал,* інші вважають, ніби це те саме, що й *газета.* Аналіз лексичної картотеки Інституту української мови НАН України, зіставлення з аналогічними лексемами інших слов'янських мов: бр. часопіс, п. czasopismo, ч., слц. časopis дають підстави твердити, що часопис — це друковане періодичне видання у вигляді книжки, тобто те саме, що й журнал. А газета — періодичне, переважно щоденне видання на великих аркушах паперу. Напр.: «Кортить почитати *газету,* щоб бути в курсі світової політики» (Ю. Яновський); «Багато читаю, бо під руками велика бібліотека та багато *газет* і *часописів* на всяких мовах» (М. Коцюбинський); «Відсвяткував свій ювілей один із найстаріших *часописів* українських літераторів «Вітчизна» (газ.).

Що і який, котрий

Часом буває, що той чи той автор у запалі боротьби за культуру вислову відходить від загальноприйнятих норм і забороняє або не рекомендує до вжитку цілком українське, цілком літературне слово чи словосполучення, керуючись тільки власними смаками. До цієї заборони прислухаються вчителі, лектори, журналісти, і тоді від багатьох людей доводиться чути, наприклад, таке: *що* стосуєгься лише неживих предметів, а *який* — тільки людей. Рекомендують казати: «Учитель, *який* ходив з нами в подорож, дуже добре знав місцевість» і «Хата, *що* стояла край села, була дуже стара».

Тим часом ні живе мовлення, ні красне письменство не дають жодних підстав для таких тверджень. І *що,* і *який* приєднують підрядні означальні речення незалежно від категорії живого й неживого: «В усій її позі, в тому кинутому далеко понад людей, *що* її оточували, погляді було стільки незалежності й зневаги, що здавалось, то сидить... якась королева із тьми середньовіччя, що зараз

наказуватиме своїм джурам і челяді» (Б. Антоненко-Давидович); «У садочку вівчаря стрічає Дівчинонька, *що* його кохає» (М. Юрійчук); «Їдь же, братику, до дівчиноньки, *Що* тебе чекала» (нар. пісня); «Зевес їй оддавав повагу і посилав од столу брагу, *яку* Юнона лиш пила» (І. Котляревський); «Обоє глянули на похилу хату, *яку* срібним вінцем завершувало засніжене вікно» (М. Стельмах).

Отже, займенники *що* і *який* цілком рівноправні, треба користуватися ними так, аби уникати тавтологічних побудов на зразок: «При в'їзді в село є *щит, що* (тут краще *який*) сповіщає про те, що село засноване понад п'ятсот років тому» (газ.) Займенник *котрий* у ролі сполучного слова вживається далеко рідше, бо поєднується, як правило, зі словами, що позначають відтинки часу (*котра* година) або виділяють щось чи когось: «Хтозна, *котре* з них має рацію» (Леся Українка).

Відроджувані синоніми

аеропорт	летовище
вертикальний	прямовисний
вокзал, вокзальний	двірець, двірцевий
горизонтальний	поземний
дифтонг	двозвук
екватор	рівноденник
елемент	первень (р. відм. первня)
інфінітив	дієйменник
карта	мапа (геогр.)
клімат	підсоння
крапка з комою	середник (розділовий знак)
майстерня	робітня
меридіан	південник
петит (друк.)	дрібень
полюс	бігун
префікс	приросток
суфікс	наросток
термін (строк)	реченець (р. відм. реченця)
фотокартка	світлина

ПРИВАБЛИВІСТЬ І ПІДСТУПНІСТЬ ПАРОНІМІВ

Пароніми (слова, схожі звучанням) широко вживаються як стилістичний засіб у красному письменстві. Згадаймо відомий вірш Д. Павличка, де поет, як справжній інтернаціоналіст, захоплюється святобливим ставленням *монголів* до рідної мови, історії, природи і, як щирий патріот України, страждає через національну байдужість та безпросвітність деяких наших земляків-*моголів*. А ось зразок майстерного використання паронімів в одній з «Інкрустацій» Ліни Костенко:

Колись були *Орфеї,* а тепер *корифеї.*
А як же він став *корифеєм,* як не був *Орфеєм?*
Сам Орфей не був корифей.
Він навіть не бував у *Спілці.*
Сидів собі і грав на *сопілці.*
І його розтерзали *менади,*
Бо не піддався на їхні *принади.*

Помітне місце належить паронімам серед виразових засобів публіцистики, де вони особливо ефектні в ролі заголовків: *«Навесні на Десні»,* «Нова *кампанія* старої *компанії».* Не цурається цього розряду лексики й народна творчість: пройти *Крим* і *Рим;* ти йому *про Тараса,* а він тобі *півтораста.*

Проте звукова близькість паронімів спричинює семантично неприпустиме вживання їх один замість одного, що веде до затемнення змісту висловлювання.

Багато паронімів є словами, що походять від одного кореня, але мають різне префіксально-суфіксальне оформлення. В усному мовленні, а то й у писаних текстах натрапляємо на вислови: «Я не маю про це жодної *уяви;* Про ці речі вона мала досить туманну *уяву».* В обох реченнях треба було використати слово *уявлення* — розуміння чогось, знання про щось. А *уява* — це здатність відтворювати щось у думках, у свідомості: «Поки в моїй *уяві* малюються люди, події й природа — я

почуваю себе щасливим» (М. Коцюбинський). Отже, *багата уява, поставати в уяві,* але *мати уявлення, складати уявлення. Змістовий* — той, що стосується *змісту: змістове навантаження, змістова основа, змістова точність; змістовний* — багатий *змістом: змістовний твір, змістовне життя, змістовна лекція.*

Якось у пресі був надрукований матеріал Укрінформу (тепер ДІНАУ-Укрінформ) під назвою «Храм буде відроджено». Ішлося про відбудову Борисоглібського храму XI століття у Вишгороді: «Тут Ярослав Мудрий писав першу слов'янську конституцію — збірку законів «Руська правда», в тривожну годину збиралися *древньоруські* князі, щоб засудити міжусобні чвари, освятити слов'янську єдність... Як відновити цей видатний історичний *пам'ятник,* святиню наших прадідів, частку духовного життя нашого народу — про це йшла мова на зустрічі у Вишгороді за участю представників Українського фонду культури, духовенства, комерційних структур, активістів Товариства охорони *пам'яток* історії та культури».

Перш ніж говорити про недоречно вжиті пароніми, хотілося б запитати шановне агентство: про яку слов'янську єдність думали *давньоруські* (тобто українські) князі? Чи не про ту, на спекуляціях якою пан Солженіцин та його однодумці хочуть «облаштувати» Росію, відбатувавши добрий шмат наших земель? Адже *руський* — це те саме, що й *український,* а та країна, що зветься тепер *Росією,* до XVIII століття була *Московією.*

Що ж до паронімів, то *пам'ятник* — це синонім до слів *монумент, надгробок.* А визначний твір літератури, мистецтва, архітектури зветься по-нашому *пам'ятка.* Правильно казати *пам'ятник Тарасові Шевченку, пам'ятник Лесі Українці,* але «Слово о полку Ігоревім» — визначна *пам'ятка* давньої української літератури. Так само і в згаданому тексті слід було написати: «Як відновити цю видатну історичну *пам'ятку».*

Слово *древній* «Словник української мови» (т. 2, с. 410) подає з позначками *розмовне* й *рідковживане.* Тож воно не може входити до утворень офіційно-ділового характеру, тому треба писати *давньоруські князі, Давня Русь* (Київська Русь).

Навіть у солідних виданнях можна вичитати «перли» на зразок: «Усією силою гнівного слова тавруємо середньовічні, *ганнібалівські* акти вандалізму». *«Ганнібалова клятва»* (вислів, пов'язаний з ім'ям полководця Ганнібала, що жив не в середньовіччі, а в 3—2 ст. до нашої ери) означає «рішучість, боротися до кінця, суворо дотримувати слова». У наведеному уривку з заяви ветеранів київської письменницької організації (Літ. Україна. 1991. 31 січня), мабуть, ішлося про *канібалівські,* точніше *канібальські,* тобто людожерські, акти.

Паронімія, як бачимо, тісно пов'язана з семантикою. Пароніми ніколи не можуть довільно заступати один одного без певних стилістичних настанов. Щоб уникнути помилок, треба глибше вивчати значення слів рідної мови, спираючись також на знання інших мов.

Банкрот чи банкрут

У суспільно-політичному лексиконі наших днів досить часто використовують слово *банкрут* (*банкрот*) та похідні від нього. Уживані вони не тільки в прямому значенні «комерсант, підприємець, що став неспроможним боржником», а й (навіть частіше) у значенні переносному — стосовно невдалих політиків, розвінчаних ідеологів, скомпрометованих теорій тощо. Різні лексикографічні джерела фіксують ці слова як із звуком у, так і з о в другому складі. Засоби масової інформації України віддають перевагу формам з о, мабуть, під упливом російської мови, де такі форми тепер є єдино можливими: банкрот, обанкротиться, обанкротившийся і т. д. В українській мові обидві форми досить довго співіснували, проте в останні десятиліття накреслилася тенденція віддавати перевагу утворенню з у. Чому? Насамперед, певне, тому, що цей варіант ближчий до французького banqueroute, від якого походить українське слово. По-друге, форми з у мають ширшу географію та давнішу традицію вживання в нашій мові. По-третє, саме від банкрут утворилося більше, ніж від банкрот, гніздо слів: банкрутство, банкрутувати, збанкрутитися, збанкрутілий, збанкрутований і под. Отже, дотримуючись цілком слушних рекомендацій «Словника української мови», «Російсько-українського словника», «Словника іншомовних слів», Української Енциклопедії, пишімо й вимовляймо: збанкрутоване підприємство, збанкрутіла система, ідеологічний банкрут (а не банкрот). Напр.: «Низькі закупівельні ціни на сільськогосподарську сировину роблять колективні підприємства банкрутами» (газ.); «Гра за такими правилами приведе країну до банкрутства в будь-якому випадку» (газ.); «Ідеї ваші не мають ґрунту в Галичині. Ось причина того, що всі ваші видання банкрутують» (П. Колесник); «Поміщик збанкрутував, і роботи їм не було» (М. Ірчан); «Носіям збанкрутілих ідей

важко знайти нових прихильників, особливо серед молоді» (газ.). Для порівняння можна навести інше слово, яке разом зі своїми похідними, незважаючи на спільність походження, закріпилося в українській та російській мовах у різних звукових видозмінах: укр. *нуль, нулик, нулівка, нульовий* — рос. *ноль, нолик, нолевой* тощо.

Болільник чи вболівальник (уболівальник)

В українській спортивній термінології не без упливу російської мови незаслужено міцні позиції посідає слово *болільник* —пристрасний прихильник спортивних змагань. Закономірнішим у такому значенні є *вболівальник* (уболівальник), утворене від дієслова вболівати (уболівати) — пристрасно переживати за щось, співчувати, піклуватися, дбати. Слово боліти в сучасній українській мові означає «давати відчуття фізичного болю, завдавати страждань»: «Чого ти, сину, став такий смутний? Чи в тебе що болить» (І. Нечуй-Левицький); «О Україно! Сонце волі! Від ран твоїх мене болить» (П. Тичина). Від такої лексеми навряд чи доцільно утворювати болільник у спортивному значенні. Тож болільник являє собою невмотивовану кальку російського болельщик. Невмотивовану через те, що витісняє закономірне українське вболівальник (уболівальник). Керуючись лексичними й семантичними нормами української літературної мови, маємо писати й казати: палкий уболівальник (не болільник!) футболу; на стадіоні зібралися найзавзятіші вболівальники. Напр.: «Гра київського «Динамо» — один із наймогутніших чинників, які сприяли національному самоусвідомленню в Україні задовго до 1991 року; тому кількість *уболівальників* цієї команди невпинно зростає» (газ.); «Над долею бідних *уболіває* він серцем, скарбам багатійським не заздрить» (М. Зеров); «Голова горить, і серденько кипить, і тіло *болить»* (Марко Вовчок); «Защеміла, *заболіла* Вся душа моя» (О. Олесь).

Вид і краєвид

Основне значення слова *вид* в українській мові — «обличчя»: «І стала жить Ганнусенька в сім'ї своїй, в роду, така русява, русенька, з рум'янцем на *виду»* (П. Тичина). З паронімічним російським *вид* наше слово збігається в таких значеннях: «ґатунок предметів, явищ» (основні *види* промислової продукції; елегія — *вид* лірики); «одиниця в системі класифікації тваринного та рослинного світу» (степові *види* рослин); «граматична категорія» (доконаний *вид* дієслова). Для решти значень російського слова *вид* є інші українські відповідники. Цього, на жаль, не беруть до уваги працівники деяких газет і пишуть: «Хлопець завжди був на *виду»* (треба *на виднотi*)*;* «Постійний *вид на проживання,* що потребує підтвердження раз на кілька років» (правильно *посвідка на проживання*)*;* «За річкою відкривається чудовий *вид* на стару частину міста» (тут слід було вжити *чудовий краєвид*).

Дехто заперечує проти того, що частина місцевості, яку видно з певної точки, зветься *краєвид,* мовляв, можна казати й *вид.* Залишаючись при своїй думці, хочу навести такі аргументи. В цьому значенні *краєвид* і *вид* є не синонімами, а дублетами, тобто словами, що нічим не відрізняються. Отже, один з них має відійти на другий чи й третій план. Чому варто віддати перевагу слову *краєвид?* Хоч би тому, що воно оригінальне українське, широко використовується в творах українських письменників різних поколінь: «Очі його розбігалися по неширокім, але розкішнім гірськім *краєвиді»* (І. Франко); «З скелі відкривається чудовий широкий *краєвид* на море» (М. Коцюбинський); «За вікном вагона щохвилини виростали все нові й нові *краєвиди»* (М. Руденко). Слово *вид* у такому значенні в словнику за редакцією Б. Грінченка не засвідчене, а в Словнику української мови підтверджене єдиною ілюстрацією, та й то з листування (а не з художнього чи публіцистичного твору) Лесі Українки. У листуванні ж, як відомо, припускається більша вільність при доборі лексичних та інших мовних засобів. Отже, *краєвиди Києва, краєвиди Карпат, степові краєвиди.*

Вихідний і висхідний

В одному газетному тексті написали: *«Висхідною* точкою треба вважати становище, яке склалося на сьогодні». Тут мало б стояти вихідною, тобто початковою, від якої ведеться облік. А висхідний — той, що підіймається вгору, розвивається до вищого рівня: висхідна інтонація, висхідна зірка. Напр.: «Я захотів стати ученим. З погляду мого вихідного пункту й тодішніх соціальних умов це було зухвальство» (В. Підмогильний); «Загальна еволюційна лінія Семенка як поета хай подекуди синусоїдна, а проте *висхідна»* (газ.).

Військовий і воєнний

Ці однокореневі слова в сучасній українській мові мають досить виразну значеннєву відмінність: «Створивши збройні сили для самопорятунку нації, український народ використовував свою *військову* могутність лише для захисту України» (газ.); «Відчинилися блискучі дверцята, вийшов якийсь незнайомий *військовий»* (А. Дімаров); «Перший раз Високий замок здобув 1648 року Максим Кривоніс. Богдан Хмельницький, що тоді облягав Львів, не думав добувати міста й не вів проти нього майже ніяких *воєнних* операцій» (І. Крип'якевич).

Як видно з наведених прикладів, *військовий* стосується *війська,* а *воєнний* пов'язане з *війною.* І коли Верховна Рада України обговорює *воєнну доктрину* та виносить щодо цього якісь ухвали, вона вводить людей в оману, бо люди можуть подумати, начебто наша країна збирається тільки те й робити, що воювати. Насправді ж слід казати *військова доктрина, військова таємниця, військова частина, військовий квиток, військовий кореспондент* (*дописувач*)*, військовий лікар, військовий округ, військово-морський, військово-повітряний, військовослужбовець* і под., але *воєнні дії, воєнний період* тощо.

Гречанка (турчанка, німка) чи грекиня (туркеня, німкеня)

Від етнонімів *грек, німець, турок* в українській мові є паралельні утворення для називання жінок: *грекиня — гречанка, німкеня — німка, туркеня — турчанка.* У засобах масової інформації переважають форми на *-ка.* Коли свого часу до Києва прибув прем'єр-міністр Греції, всі газети повідомляли, що тодішній український прем'єр В. Фокін «мав бабусю гречанку». Проте давнішу традицію в нашій мові мають форми на -еня (-иня): «Пасажирів мало: в 1-му класі ні одного, в 2-му, окрім мене, ще одна молоденька грекиня та двоє росіян» (Леся Українка); «Сидів він зимовником серед дикого степу на Низу, взявши собі за жінку бранку туркеню» (П. Куліш). У словнику за редакцією Б. Грінченка з утворень на -ка є лише німка як другорядний варіант до німкеня; гречанки й турчанки немає. Виходить, нам теж треба віддавати перевагу питомим українським формам *грекиня, німкеня, туркеня.*

Гривня і гривна

Грошова одиниця незалежної України зветься *гривня,* а *гривна* — це металева шийна прикраса у вигляді обруча. Напр.: «Ніс як за сім *гривень* сокира» (народна приказка); «Ченці дали йому скибку хліба, *гривню* грошей та й вирядили од себе» (Легенди та перекази); «Повноцінні громадяни України називають свої гроші, як і належить, *гривнями,* а ті, що досі не зрозуміли, де вони живуть, — рублями» (газ.); «Купці бо носили срібло на шиї, похваляючись хитро зробленими *гривнами*-чепами» (П. Загребельний); «Масивні кольє іноді нагадують давньоруські *гривни* чи скитські пекторалі» (журн.); «Поки що *гривня,* на жаль, не належить до найстабільніших валют» (газ.); «Національний банк мас всі підстави для того, щоб оголосити тверду політику підтримки курсу *гривні»* (газ.); «Темне волосся, зачесане на проділ, прикривала шовкова біла пов'язка. Єдиний знак великокняжого роду — золотава *гривна»* (С. Скляренко).

Багато хто з мовців помилково вживає слова *гривна* в обох випадках. *Гривня* відмінюється як *вишня:* дві *гривні* (а не *гривни*)*,* п'ять *гривень* (а не *гривен*)*,* двадцятьма шістьма *гривнями* (а не *гривнами*) і под.

Данець, данка, данський, а не датчанин, датчанка, датський

Є в нашій мові усталена недоречність у галузі ономастики: замість закономірного етноніма *данці,* що виводиться (як і в більшості слов'янських мов) безпосередньо від назви *Данія* (пор. *норвежці, норвежець, норвежка, норвезький* від Норвегія), в роки прискореного наближення української мови до російської запанувала неприродна форма датчани (датчанин, датчанка, датський), запозичена з російської мови, де її походження не цілком з'ясоване. Вигнані колись з усіх сфер життя слова данець, данка, данський поволі повертаються на сторінки лінгвістичних праць. Їх уже знову зафіксував «Орфографічний словник української мови» (К., 1975. С. 164—165). Варто повернути ці слова й на сторінки газет і журналів, у радіо-й телепередачі, в художні та наукові твори.

Дивний і дивовижний

Важко здивувати когось знанням мов. Багато людей володіє, крім рідної, ще однією, двома, трьома та більшою кількістю чужих мов. Як правило, це буває в країнах чи регіонах, де поруч живуть люди різних національностей (Закарпаття, Кавказ, Поволжя). Є поліглоти (у перекладі з грецької це слово означає «багатомовці»), що знають кілька десятків мов і більше. Проте знання мови — поняття досить відносне. Навіть рідну мову треба вивчати ціле життя, бо навчитися спілкуватися якоюсь мовою ще не означає опанувати все її багатство. Показником досконалого володіння мовою є вміння орієнтуватися в її лексичних тонкощах.

В одній із газет мене привабив заголовок *«Дивні* знання». Можна було подумати, що тут ідеться про щось *кумедне,* оскільки в сучасній українській літературній мові *дивний* мас значення «кумедний, незрозумілий своїми якостями або вчинками», те саме, що російське *странный.* Але в матеріалі розповідалося про догонів — невелике африканське плем'я, в давніх переказах якого вчені виявили новітні наукові відомості про Сиріус та інші космічні об'єкти. Тож ішлося про *незвичайні, гідні захоплення,* тобто не *дивні,* а *дивовижні* знання. Пор.: «І ось тут саме сталось щось *дивне,* незрозуміле. Наче камінь зірвався з гори» (М. Коцюбинський); «Як я різьбив ті риси *дивовижні!* Було натхнення, схоже на екстаз» (Л. Костенко).

Дощовий і дощовитий

Мовці не завжди чітко розрізняють функції прикметників *дощовий* і *дощовитий. Дощовий* є відносним прикметником до слова *дощ,* російський відповідник його — *дождевой.* Напр.: «Потроху западає тиша, тільки шумить і вирує в яру дощовий потік» (Ю. Яновський). Дощовитий (російський відповідник дождливый) означає «багатий на дощі»: «Літо цього року було дощовите» (М. Стельмах). Тож закономірні словосполучення: дощова вода, дощові краплини, дощові хмари, але дощовитий день, дощовита осінь, дощовита *погода.*

Духівництво і духовенство

Із двох слів *духівництво* й *духовенство* більше відповідає фонетико-граматичній будові нашої мови *духівництво,* про що свідчить, зокрема, і його словотворче гніздо, до якого належать *духівник* (священик, якому хтось постійно сповідується), духівниця (заповіт про спадщину). Духовенство такого гнізда не має. Напр.: «Об'єктом особливої ненависті більшовицького режиму було патріотично налаштоване українське духівництво» (газ.); «Та як ти міг подумати, проклятий, Що я, чернець і княжий духівник, З тобою буду чаші вихиляти?» (І. Кочерга); «Піклуючись за майбутню господарську долю синів, рідний батько перед самісінькою копанкою словесну *духівницю* дав» (О. Ковінька).

Жертовний, а не жертвенний

Слова, що не мають відмінностей ні в семантиці, ні в стилістичних відтінках, звуться дублетами. Один із видів дублетів — утворення від того самого кореня за допомогою різних суфіксів. Як користуватися такими лексемами в процесі висловлення думки? Критерії відбору простіше визначити тоді, коли одному з таких дублетів мова давно віддала перевагу, що засвідчено в численних лексикографічних працях та в індивідуальному мовленнєвому доробку майстрів українського слова. Приміром, із двох морфологічних дублетів жертовний і жертвенний перевагу, поза всяким сумнівом, потрібно віддавати першому, бо він широко вживається в творчості багатьох українських письменників: «О, краще б я тепер мечем жертовним життя її перетяла, от зараз, поки вона ще горя не зазнала!» (Леся Українка); «Перед шаманом лежить жертовна сарна з напівзамерзлими сльозами в мертвих очах» (З. Тулуб). Від жертовний походять слова жертовник та жертовність, що підтверджує його глибшу вкоріненість у мову. Тож вислови на кшталт «жертвенна (замість жертовна) любов до рідної землі» на сторінках наших газет треба вважати недосконалими з погляду лексичних норм.

Житловий і жилий

Щодо слів *житловий* та *жилий* існують різні погляди. Одні мовці твердять, начебто слово

жилий не є українським, і пропонують вилучити його з мови; інші вважають їх синонімами і пишуть, наприклад, так: «На новому масиві, наче гриби, ростуть *жилі* будинки». Насправді ці слова, хоч і близькі звучанням, але відмінні значенням, тобто вони не синоніми, а пароніми. *Житловий* має такі значення: стосовний до житла, пристосований для життя людей: «Ліворуч, у саду *житловий* будинок з верандою» (О. Левада); «Він піде до *житлового* управління і зробить усе, щоб матері відремонтувати дім» (В. Кучер). Закономірними для української літературної мови є словосполучення: житловий фонд, житлове будівництво, житлова проблема, житловий відділ тощо. Жилий означає «заселений, залюднений»: «Фельдфебель повернувся до жилого кутка теплушки» (Ю. Яновський). До слова будинок можна застосувати обидва прикметники, тільки словосполучення матимуть різне значення: житловий будинок — призначений для життя, жилий будинок — той, у якому живуть люди; заселений. Тож у наведеному уривку газетного тексту треба було написати: «На новому масиві, наче гриби, ростуть *житлові* будинки».

Завдання і задача

Однокореневі слова *завдання* й *задача* мають досить суттєву семантичну відмінність. *Завдання* — це визначений наперед обсяг роботи, те, що хочуть здійснити; доручення; а *задача* являє собою питання, що його розв'язують шляхом обчислень за певною умовою (напр., у математиці). Пор.: «Не можу погодитися з висловленими Вами думками про завдання нашої літератури» (М. Коцюбинський); «Чим вища техніка тактування, тим вільніше може віддатися диригент основному своєму завданню — розкриттю внутрішнього змісту музичного твору» (М. Колесса); «Коли Варя приступала до розв'язання математичної *задачі,* виникала в уяві невесела картина» (О. Донченко).

У пресі часто плутають ці пароніми й пишуть: «Відповідальні *задачі* (замість *завдання*)*,* що стоять перед молодою державою».

Загальний, а не всезагальний

Слово *загальний* має кілька значень: стосовний до всіх (рос. *всеобщий*); такий, що містить найсуттєвіше, без подробиць; такий, що охоплює основи чогось (рос. *общий*). Напр.: *всеобщее избирательное право — загальне виборче право; всеобщая история — всесвітня* (*загальна*) *історія; общее языкознание — загальне мовознавство.* В інших значеннях російському *общий* відповідає українське *спільний: общие интересы — спільні інтереси; находить общий язык — знаходити спільну мову.* Пор.: «Визвольна боротьба українського народу була пов'язана з найважливішими подіями *загальної* європейської історії і мала на них великий вплив» (газ.); «Нарешті секунда *загального* заціпеніння пройшла» (Григорій Тютюнник); «Поняття виникає внаслідок закріплення в мозку людини найменш змінного, стійкого, *загального* в явищах дійсності» (підр); «А навіщо той тин здався? Адже ж у нас двір коло хати *спільний»* (І. Нечуй-Левицький).

Тож для існування незафіксованої жодним словником української мови кальки *всезагальний,* яку так полюбляють журналісти й окремі науковці, немає ні підстав, ні потреби.

Звичайно і зазвичай

Відприкметниковий прислівник *звичайно* виконує в українській мові кілька функцій. Він уживаний як один із синонімів до слів *просто, прозаїчно;* як ствердна частка *так, авжеж* тощо. Але найчастіше використовуємо його в двох значеннях —«як завжди, як заведено» (не виділяючи комами) та в ролі вставного слова (виділяючи комами): Пор.: «Зими в цій місцевості *звичайно* не дуже холодні» (газ.) і «Наша вчителька, *звичайно,* людина талановита, але, на жаль, не може порозумітися з класом» (газ.).

Останнім часом у пресі помітна тенденція використовувати *звичайно* тільки як вставне слово: «Прихильники естради, *звичайно,* пам'ятають, що Мирослав Скорик іще на початку 60-х років серед інших творів написав перший український твіст «Не топчіть конвалій» (газ.). А в значенні «як завжди, як заведено» дедалі частіше вживають *зазвичай.* «Блукають кабани-одинаки своїми стежками, які *зазвичай* пролягають крізь густі зарості» (журн.); «Коали (сумчасті відмеді) дико репетують, невдоволені тим, що їх будять серед білого дня, коли вони *зазвичай* дрімають на деревах» (газ.); *«Зазвичай* ці позички здійснюються через продаж державних облігацій та інших цінних паперів» (підр.). Цю тенденцію слід усіляко вітати, бо словесне розрізнення значень є одним із

свідчень лексичного багатства нашої мови. Тим більше, що лексема *зазвичай* не якийсь штучний витвір. Вона давно існує в мові, її не цураються митці українського слова, зокрема М. Рильський: «Тож затемна він причвалав на став, Зігнувшися ще більше, ніж *зазвичай»*.

Замерзнути і змерзнути

Обидва ці слова походять від одного кореня, проте їх не можна вживати одне замість одного. *Замерзнути* означає «стати твердим від холоду, перетворитися на кригу; згинути від холоду»: *«Замерзло* поле скрізь» (Є. Гребінка); «Там, де верби, тини і тополі, по ночах замерзає вода» (В. Сосюра); «Галки на деревах замерзали і, як шматки льоду, падали додолу» (Панас Мирний). А змерзнути — це відчути холод: «Змерзла ж то так, що зуб з зубом не зведе, так і труситься» (Г. Квітка-Основ'яненко); «Зима не здавалась. Вівдя задмухала на світло. — Дивіться, як парує! Хіба ви не *змерзли?»* (М. Хвильовий).

Змішаний і мішаний

Багатство української мови виявляється серед іншого і в тому, що вона має окремі слова для відтворення найтонших семантичних відтінків. Через незнання чи з лінощів деякі працівники пера часом не завдають собі клопоту відшукати найдоречніше слово і вживають перше, що спаде на думку. Наслідком такого ставлення є, наприклад, словосполучення змішана виборча система. За лексикографічними джерелами української мови змішаний — відносний прикметник, що називає тимчасову ознаку: «По покоях пішли наркотичні пахощі свіжої рожі, змішані з духом рому» (І. Нечуй-Левицький); «В серці нишком закипала злість, змішана з образою» (Леся Українка). А в наведеному прикладі йдеться про постійну ознаку, якість, що в нашій мові відтворюється словом *мішаний* — такий, що складається з різних принципів, порід, статей. Напр.: «Ми знов пішли лісом, але він уже був не такий густий і не чисто ялиновий, а *мішаний»* (І. Муратов). Тож правильно казати й писати *мішаний ліс, мішаний хор, мішана виборча система* (пор. *мічені,* а не *помічені атоми*).

Знімання, знімальний, а не зйомка, зйомочний

При виведенні похідних від *знімати* в розумінні «фотографувати» літературна мова віддає перевагу власне українським утворенням знімання, знімок, знімальний (знімальна група, знімальний майданчик). Напр.: «Знімальної групи тепер немає — такої, як була колись. Тепер є так звана «режисерія фільму» (ЇО. Яновський); «Ми, кінорежисери, розлучаємося, нарешті, з тривалим знімальним днем» (О. Довженко); «Витримка — це проміжок часу, протягом якого світлочутливий шар фотоматеріалу зазнає дії променів світла, відбитих об'єктами *знімання»* (журн.); «Найцікавішим експонатом музею був рідкісний любительський *знімок»* (О. Гончар). Поширені в засобах масової інформації слова *зйомка, зйомочний* є неоковирними й невмотивованими запозиченнями з російської мови, тож їх потрібно уникати.

Зрівняти і порівняти

Не всі розрізняють пароніми *зрівняти* і *порівняти.* «Це місто не можна *зрівняти* ні з яким іншим», — читаємо в одній із газет. *Зрівняти* сюди не пасує, бо в нормативному мовленні означає «робити рівним, однаковим» (приміром, *зрівняти в правах, зрівняти з землею*); від цього дієслова походить *зрівнялівка* — невиправдане вирівнювання в чомусь. А в згадуваному уривку тексту йшлося про зіставлення, яке потрібно передавати словами порівняння, порівняти: «Це місто не можна порівняти з жодним іншим (або ні з яким іншим)». Пор.: «Заробив увесь свій статок, усе те, що зрівняло його з першими хазяїнами» (М. Коцюбинський); «Серед забутого місця пролягала широка дорога аж на гору. Грабарі зрівняли її, розгладили, хоч котись» (Панас Мирний); «Стаха сподівалась, що Бронко *порівняє* її рум'яне, як «райське яблуко» туге личко з обвислою шкірою тих жінок і зробить висновок на її користь» (Ірина Вільде).

Індійці й індіанці

Індійці, як відомо, живуть в Індії. Проте це слово в газетах використовують як назву корінного населення Америки: «Майже напівлегально грав ролі індійців та гномів; Побували в гостях у вождя

індійського племені». Тут наявна лексична помилка, бо в українській мові прадавніх мешканців Америки звуть індіанці, рідше індіани: «На естраді стоїть молода *індіанка* в своєму вбранні» (Леся Українка).

Італійський та італьський

Слово *італійський* пов'язане з сучасною Італією. Напр.: *італійська мова, італійське кіномистецтво, італійський страйк.* А коли йдеться про племена, що населяли Апеннінський півострів у давнину, вживаємо іншого прикметника — *італьський: італьська легенда, італьська німфа.* Рос. *итальянский* треба перекладати укр. італійський, а рос. италийский — італьський. Напр.: «Беллона — італьська богиня війни, дружина Марса, ототожнювана з сабінською богинею Неріо» (Словник античної міфології, 1989); «У 5—3 ст. до н. е. італьські племена були підкорені Римом. Згодом вони стали основою італійської народності» (підр.); «Першими творами *італійського* неореалізму, що справив помітний вплив на кіномистецтво багатьох країн, були фільми Р. Росселіні, Л. Вісконті, В. де Сика» (газ.).

Казармовий, фірмовий, а не казармений, фірмений

Російські прикметники з суфіксом -енн у багатьох випадках слід перекладати українськими утвореннями з -ов: казарменный, фирменный — казармовий, фірмовий і т. ін. Тим часом газети пишуть: «В обласному центрі відкрився новий фірмений магазин»; «Неможна допустити, щоб на зміну казарменому соціалізму прийшов «демократичний комунізм». До речі, не можна слід писати окремо; помилкове написання разом є наслідком упливу російського *нельзя.*

Казка і каска

Паронімами бувають і слова, віддалені одне від одного походженням, наприклад *казка* і *каска.* У дитячих передачах Українського телебачення й радіомовлення розповідають *каски* (так висловлюються теле- й радіобабусі, дідусі, тітки та дядьки). Однак *каску* можна лише надягти, бо це запозичене з французької мови слово означає «металевий головний убір». А розповідають дітям *казки* (походить від *казати*). В українській мові дзвінкі приголосні не оглушуються, тому казка вимовляється не так, як каска. Напр.: «Пером не можна написати, Не можна і в казках сказати, яких було багацько див» (І. Котляревський); «— Ну, дітки, на рядно під грушу! *Казочки* послухайте!» (Остап Вишня); «Цього разу на вершечку, В мідній *касці,* уночі — Федір Гичка над містечком Височів на каланчі» (С. Олійник).

Кампанія і компанія

Ці два близькозвучні слова досить часто вживають одне замість одного. В усному мовленні від неофіційних та офіційних осіб можна почути: робота телерадіомовної *кампанії* (треба *компанії*)*;* виборча *компанія* (треба *кампанія*). Таке сплутування неприпустиме, бо слова не лише не тотожні у вимові, а й вельми віддалені щодо походження та значення. *Кампанія* пов'язане з фр. campagne «похід» і використовується для позначення сукупності заходів, спрямованих на виконання певного завдання (наприклад, виборча кампанія, антифілоксерна кампанія тощо). Компанія походить від іт. compagnia, що зводиться до лат. cum «разом» та panis «хліб», і означає «група осіб, пов'язаних певними інтересами». Пор.: «Весела *компанія* з піснями й музикою зупинилася біля острова» (О. Бойченко); «Він і прибув сюди, щоб дізнатися, яка буде директива щодо посівної *кампанії»* (Д. Бедзик).

Качка і хитавиця

Інколи нерозрізнення міжмовних паронімів чи омонімів призводить до зовсім кумедних наслідків. «Їхати морем мати відмовилась, оскільки боялася штормової *качки»,* — читаємо в одному журналі. Що ж воно за така страшна качка та ще й штормова? Адже *качка* в нас — це цілком мирна водоплавна дика та свійська птаха (рос. утка): «На далекому плесі кахкала дика качка» (І. Нечуй-Левицький). А річ у тім, що в журнальному тексті йдеться про гойдання морського судна під час шторму. Це явище українською мовою зветься *хитавиця* (рос. *качка*)*:* «Шторм почав потроху

слабшати, та море клекотіло весь день, *хитавиця,* хоч і не припинилася, але стала рівнішою» (З. Тулуб).

Ласиця, самиця, палиця, полиця, а не ласка, самка, палка, полка

Є в українській мові кілька паронімічних груп, що мають однакове значення: *ласиця — ласка* (невелика хижа тварина), *самиця — самка* (особина жіночої статі), *палиця — палка, полиця — полка.* Класики української літератури охоче вживали утворення на *-иця:* «Вона прилипла до нього, мов *ласиця,* а її блискучі, майже дикі очі впилися жадібно в його блідаве, ніжне обличчя» (О. Кобилянська); «Щупаки пливли у прибережні води Вслід за *самицями,* як завжди, рік у рік» (М. Рильський); «Няня казала, що то був велетень із залізною *палицею* і що його не брали ні куля, ні меч» (С. Васильченко); «Книжкові *полиці* від підлоги до високої, розмальованої стелі займали дві стіни» (З. Тулуб).

А ось які фразеологізми маємо зі словом *палиця: без палиці не підступай, вставляти палиці в колеса, з-під палиці, палицею кинути; любить, як собака палицю; палиця на два кінці, перегинати палицю* і под.

Форми з *-ка* активізувалися в радянський період під упливом російської мови і досі переважають у нашій пресі: «Люмпен хоче всього і одразу — смачно їсти, шикарно одягатися і спати з красивою *самкою»* (газ.). Тепер треба повернутися до традиційних українських утворень *ласиця, самиця, палиця, полиця.*

Людний і людяний

Одне агентство обіцяє всім охочим розмістити рекламу «в найбільш *людяних* місцях Києва». У цьому тексті слід уживати людний (про місце, де перебуває багато людей): «Є у мене звичка — ходити по вулицях і тулитися до людних місць» (Ю. Яновський). Людяний означає «доброзичливий, чуйний, гуманний»: «Вона усміхалась *людяною* усмішкою, простягнувши до мене обидві руки» (О. Досвітній).

Міркування і розмірковування

«Допомагають з філантропічних *розмірковувань»,* — пишуть у газеті. *Розмірковування* — це заглиблення думками в щось, усебічне зважування чогось: «Стриманість почуттів, розважливе *розмірковування* характерні для інтимних поезій В. Самійленка» (журн.). А в цитованій на початку фразі треба було написати «з філантропічних міркувань», оскільки міркування означає «результат роздумів, думка, погляд, переконання». Напр.: «Ввечері у задушливих і темних казармах Шевченко сидів разом з іншими солдатами, слухаючи їхні невеселі *міркування* про те, кого бито, а кого ще будуть бити» (О. Білецький, О. Дейч).

Морквяний, а не морковний

Від іменника *морква* утворено прикметник *морквяний,* який не має варіантів. Проте ці варіанти часом створюють автори деяких публікацій — не знаючи українського слова, пишуть російське: морковний сік замість нормативного морквяний: «Через кілька хвилин вони вже з апетитом їли смаженого оселедця, а в солдатському казанку закипав *морквяний* чай» (Ф. Бурлака).

Належність, а не приналежність

Лексичні норми регулюють уживання слів у різних стилях, визначають належність того чи того слова до літературного або діалектного мовлення, вмотивованість або невмотивованість його використання в українській мові. Наприклад, штучний витвір *приналежність,* хоч і набув великого поширення, проте його існування нічим не вмотивоване, оскільки в сучасній українській літературній мові немає слів приналежати і приналежний. Тож єдино можливим варіантом у цьому випадку є належність, утворене від належний. Пор.: «Над ставом, що колись належав економії, як проходив Давид, шуміли верби» (А. Головко); «Я заїхав у відлюдне *належне* до того повіту гірське село» (І. Франко); «На площі був торг — неодмінна *належність* кожного міста того часу» (С. Скляренко);

«Обов'язковою *належністю* костюма всіх південних слов'ян була коротка безрукавка» (журн.).

Натхнений, недоторканий, нездійснений і натхненний, недоторканний, нездійсненний

В українській мові семантично розрізняються близькозвучні дієприкметники (з одним н) та прикметники (з двома *нн*). Вони мають відмінності й у наголошуванні: *нездійснений* — *нездійсненний, неоцінений — неоціненний, недоторканий — недоторканний,* хоч не завжди: *натхнений — натхненний. Натхнений* — той, що дістав натхнення від когось (чогось), а *натхненний* — сповнений натхнення; *нездійснений* — який не здійснився з певних причин, а *нездійсненний* — який не може здійснитися ніколи; *недоторканий* — якого ніхто не торкався, не чіпав, а *недоторканний* — той, якого не можна торкатися, який охороняється законом від чиїхось посягань. Напр.: *«Натхнений* чарівною поезією Тараса Шевченка, прекрасні романси й хори створив основоположник української класичної музики Микола Лисенко» (журн.); «Серед тих чорних хмар, як білий невинний голуб, здіймалась у височінь постать *натхненного* проповідника» (М. Коцюбинський); «Настрій зневіри в собі, образи за *нездійснені* надії не покидав його» (А. Головко); «Знав Жолкевський, що справа ця важка, майже *нездійсненна»* (З. Тулуб); «Який він є важкий та дужий, який він *недоторканий* та цнотливий, і як та незайманість зводить її з ума» (О. Ільченко); «Вартовий є особа *недоторканна»* (І. Багмут); «Історія — це святая святих народу, *недоторканна* для злодійських рук» (О. Довженко).

Отже, в Акті проголошення незалежності України треба було написати: «Територія України є неподільною й *недоторканною»,* а написано *недоторканою,* що, по-перше, не відповідає дійсності, а по-друге, порушує лексико-семантичну норму.

Оаза і оазис

У грецькій мові з її двома літературними традиціями багато слів існує в двох формах: krise, krisis; oase, oasis; these, thesis. Російська мова віддає перевагу утворенням на *-ис* (*кризис, оазис, тезис*), а в українській краще прищепилися варіанти з *-а: криза, кризовий, теза, тезовий.* Щодо слів *оаза* й *оазис,* то в красному письменстві вживаніше перше: «Високі стрункі пальми росли під палючим сонцем. То була оаза серед пісків пустелі» (журн.); «Тепер Кирило ходив уже не сам — панна Устя знала чудові куточки, оази квіток» (М. Коцюбинський). У пресі використовують обидва слова. Але з огляду на поширенішу в нашій мові модель (*криза, теза*) слово *оаза* має стати основним у всіх функціональних стилях.

Особа і лице

В одній із радіопередач на юридичну тему було заявлено: «Він має статус юридичного *лиця».* Російському слову *лицо* в юридичному та граматичному значенні в українській мові відповідає не *лице,* а *особа.* Тому треба писати й казати: «дієслово в формі першої *особи* однини; він має статус юридичної *особи».*

Особовий і особистий

Ще одна нечітко розрізнювана паронімічна група — прикметники *особовий* та *особистий. Особовий* — стосовно до особи, людини взагалі: *особове посвідчення, особовий листок* (для обліку кадрів), *особовий склад, особовий рахунок. Особистий* — властивий певній, конкретній особі; власний, персональний: особисті речі, особисте життя. З іменником справа поєднуються обидва прикметники, проте словосполучення мають різне значення: *особова справа* — сукупність документів працівника установи, організації, підприємства. «Це моя *особиста справа»* кажуть тоді, коли хочуть зважити, що той чи той крок або вчинок людини нікого, крім неї, не обходить.

Пам'ятка і пам'ятник

Здавалося б із словами *пам'ятка* та *пам'ятник* уже все гаразд: маємо Товариство охорони *пам'яток* історії та культури (хоча спочатку в складі його назви замість *пам'яток* стояло *пам'ятників*), часопис *«Пам'ятники* України» перейменовано на *«Пам'ятки* України». Але багато

мовців, серед яких, на жаль, є й працівники засобів масової інформації, досі не бачать особливої відмінності між цими двома паронімами. По радіо й телебаченню часом виступають кореспонденти, які розповідають про роботу Товариства *пам'ятників...* Виходить, є потреба ще раз нагадати, що *пам'ятник* у сучасній українській літературній мові має тільки одне значення — скульптурна споруда на пам'ять або на честь когось чи чогось. Скажімо, *пам'ятник князеві Володимиру,* проект *пам'ятника Михайлові Грушевському, встановлення пам'ятника Лесі Українці* тощо.

Слово *пам'ятка* має кілька значень: річ або об'єкт, що нагадує про когось, про щось («Який виноградник викохав! Добру *пам'ятку* по собі лишив». — І. Волошин); предмет матеріальної або духовної культури минулого: історична *пам'ятка, літературна пам'ятка, пам'ятка музичної культури, пам'ятка природи* і т. ін.; поминальна книжечка; те саме, що й інструкція (*пам'ятка водієві, пам'ятка туристові*). Отже, єдино можлива назва організації Товариство охорони пам'яток історії та культури (оскільки воно покликане охороняти не лише монументи й надгробки).

Поверховий і поверхневий

Порушення законів сполучуваності слів призводить до непорозумінь, до перекручення змісту. І взагалі навіть найкраще слово, вжите недоречно, дратує, відштовхує читача від основної інформації.

Наприклад, слово поверховий у сучасній українській мові є прикметником від іменника поверх (використовується в таких утвореннях: п'ятиповерховий, двадцятиповерховий та ін.); крім того, воно означає «неглибокий, який не стосується суті справи»: поверхова рецензія, поверхове враження, поверховий критик тощо. Напр.: «Вам, може, чудно, що я взяла такий поверховий тон, але ж говорити ґрунтовно на такі теми, се значило б стріляти з гармат по горобцях» (Леся Українка); «Потрібно використовувати підземні джерела, де води вищої якості порівняно з *поверхневими»* (журн.). Але дивно читати такий газетний текст: «Життя не стоїть на місці. Нині воно поставило нове завдання — *поверховий обробіток ґрунту».* Тут ідеться про обробіток ґрунту, який здійснюють на невеликій глибині від поверхні землі, тобто про обробіток *поверхневий.*

Пожежник і пожежний

Колись М. Рильський написав мудрі слова:

> Не бійтесь заглядати у словник:
> Це пишний яр, а не сумне провалля;
> Збирайте, як розумний садівник,
> Достиглий овоч у Грінченка й Даля...

Видатний поет, висловлюючись метонімічно, радив щодо української мови користуватися словником Бориса Грінченка, а щодо російської — словником Володимира Даля. Теперішні консультанти-дилетанти або зовсім не знають українських словників, або не вважають за потрібне вдаватися до їхніх послуг, звіряючи знання з усіх мов за словником В. Даля. Коли не знаходять там оригінального слова, оголошують його «незрозумілим для народу». Або беруть якийсь уривок із праць, присвячених культурі російської мови, перекладають його дослівно і штучно переносять на український ґрунт. Наприклад, російські мовознавці стверджують, що слово *пожарник* — це людина, яка зазнала лиха від пожежі, а той, хто гасить пожежу, — *пожарный.* Що ж, російським мовознавцям видніше, як там у їхній мові, але наші засоби масової інформації швидко змавпували це діло і заходилися впроваджувати його в українську мову. Наприкінці січня 1996 року, виступаючи по телебаченню, якийсь «розумник» на цілу Україну самовпевнено заявив: «Люди, що гасять пожежі, гніваються, коли їх називають не *пожежними,* а *пожежниками,* бо *пожежники* — це ті, що постраждали від пожежі».

Жаль, що лінгвіст-самозванець не заглянув до українських словників. У Словнику української мови читаємо: *пожежник* — працівник пожежної команди: «Метушились *пожежники.* Горів університет. Червоне полум'я виривалося з червоних вікон з тріском і глухим гудінням» (О. Довженко). *«Пожежний* — призначений для гасіння пожежі: *«Пожежні* розсохлися бочки» (С. Олійник); використовуваний для повідомлення про пожежу: «Владно вдарив *пожежний* дзвін» (О. Гончар); уживаний для застерігання від пожежі: «На високій *пожежній вежі* ходить вартовий з гвинтівкою й пильнує небо» (Г. Тютюнник). А той, хто потерпів від пожежі, зветься по-нашому *погорілець:* «Самітно блимають на спаленій руїні вогники в церкві, де зійшлися на сум *погорільці»* (С. Васильченко).

Попит і пропонування (а не пропозиція)

Російське слово *предложение* українською мовою слід перекладати *речення* (граматичний і логічний термін), *пропозиція* (те, що виноситься на обговорення; порада, вказівка) і *пропонування* (економічний термін, уживаний у сполученні зі словом попит). Напр.: «За будовою й типами синтаксичних зв'язків речення поділяються на прості і складні» (підр.); «Хлопчик засипав письменника запитаннями й пропозиціями щодо продовження оповідання» (О. Донченко); «Одним із важливих економічних законів є закон *попиту* і *пропонування»* (журн.); «У макроекономічному аналізі базовою моделлю інвестиційного *попиту й пропонування* є модель, у якій інвестиції є функцією відсоткової ставки» (підр.). Уживання в останньому значенні слова *пропозиція* зумовлене негативним упливом російської мови і не відповідає українським лексичним нормам.

Постачальник, а не поставщик

В українській мові є слово *постачати* зі значенням «давати кому щось, забезпечувати кого чимсь» та похідні від нього постачання, постачальний, постачальник, постачальниця, постачальницький тощо. Напр.: «Люди — мале й старе естафетою постачали солдатам воду» (Ірина Вільде); «Солод на той час працював у відділі *постачання»* (М. Руденко); «Відтепер Пугач став головним *постачальником* м'яса товариству» (В. Ґжицький). Уживане часом у засобах масової інформації слово *поставщик* є непотрібним запозиченням з російської мови.

Приморозки і заморозки

Яке з цих двох слів має більше підстав для називання невеликих весняних та осінніх морозів, що бувають удосвіта або вночі? Перше походить від *приморожувати* (злегка пошкоджувати морозом); а друге від *заморожувати* (дуже охолоджувати, доводити до замерзання). Пор.: «Кубанка завжди сиділа на ньому чортом. Він її носив і в холод, *приморожуючи* вуха, і в спеку, обливаючись потом» (О. Гончар); «Мертва душа гляне в очі марою, в жилах мені заморозить всю кров» (Леся Українка). Виходить, слово приморозки семантично точніше, тож йому й слід віддати перевагу, як це робить більшість митців українського слова: «У середній смузі України від цього дня вже можуть починатися приморозки, а тому й кажуть: «Прийшов Спас, держи рукавиці про запас!» (О. Воропай); «Хоч приморозків у цьому році ще не було, трави під ногами вже хруптіли» (Ірина Вільде); «Прибитий ранніми *приморозками* паслін визирає з-поміж сизуватої лободи, мов десятки гострих зіниць» (М. Руденко).

Причинний і причиновий

У своїх мовних порадах я завжди посилаюся на тлумачні, перекладні, енциклопедичні та інші словники, які є невичерпним джерелом вивчення мови. Однак у словниках теж інколи трапляються недоладності. Приміром, основне значення слова причинний у нашій мові — «божевільний, несповна розуму». Це підтверджується уривками з творів Т. Шевченка, П. Грабовського, А. Кримського, П. Панча, О. Кундзича та інших українських письменників XIX—XX століть, але в багатьох лексико-графічних працях слово в такому значенні поставлено на друге місце та ще й з позначкою «розмовне». А яке ж нормативно-літературне? Виявляється, причинний як прикметник до причина в значенні «підстава, привід; явище, що породжує інше явище» (Словник української мови. Т. 8. С. 98). Словосполучення причинний зв'язок документується тут творами В. Леніна (котрий, як відомо, українською мовою не писав), а лінгвістичні терміни *причинний сполучник, причинне підрядне речення* не документуються нічим. І слава Богу! Бо і сполучники, й речення в українській мові не *причинні,* а цілком нормальні. *Причинний* слід уживати лише в значенні «несповна розуму», як, скажімо, в Т. Шевченка: «Не русалонька блукає: То дівчина ходить, Й сама не зна (бо *причинна*), Що такеє робить». Але *причиновий зв'язок, причиновий сполучник, причинове речення.*

Просвітитель чи просвітник?

Сучасна українська літературна мова досить рідко використовує старослов'янський суфікс *-тель,* наявний у словах *учитель, засідатель* та в деяких інших. Особливо помітна тенденція до заміни його власними наростками в зіставленні з російською мовою (яка зазнала далеко більшого впливу старослов'янської, ніж українська): *писатель — письменник, читатель — читач, свидетель*

— *свідок.* Підтримуючи цю тенденцію, укладачі тритомного «Російсько-українського словника», що вийшов 1968 року, при перекладі російських слів просветитель, просветительница, просветительный, просветительство на перше місце поставили українські відповідники з суфіксами -н, -ник. Використовували такі утворення й класики українського письменства: «Молодий лікар, вірний своїй ідеї, мав розгорнути свою лікарську та просвітню практику» (М. Коцюбинський). Період бурхливого розвитку науки й культури в Західній Європі XVII—XVIII століть одинадцятитомний «Словник української мови» (т. 8, с. 278) подає як *Вік просвітництва.* Проте на сторінках преси, в теле- й радіопередачах і в окремих творах письменників досі чомусь віддають перевагу словам із суфіксом *-тель: просвітитель, просвітительство* й под., нехтуючи закономірні українські відповідники *просвітник, просвітниця, просвітній, просвітницький, просвітництво.*

Рублевий, а не рубльовий

Грошову одиницю колишнього Радянського Союзу в одних союзних республіках перекладали мовами корінних націй (укр. *карбованець,* узб. *сум,* каз. *сом*), а в інших уживали російської назви, пристосованої до фонетико-морфологічних особливостей місцевої мови (бр. *рубель,* молд. *рублэ,* ест. *rubla*). Коли той союз розпався, нові незалежні держави запровадили національні валюти, а Росія успадкувала *рубль.* Ми вживаємо назву російської грошової одиниці, як і годиться, без перекладу, але виникла проблема при утворенні прикметника. Багато газет та інших видань використовують російську форму рублёвий, відтворюючи її засобами української графіки — рубльовий. Але це суперечить нормам української мови, за якими прикметники такого зразка мають наголошений наросток -ев, а не -ьов: кришталь —кришталевий, мигдаль —мигдалевий, перкаль — перкалевий, квасоля — квасолевий (поряд із квасоляний), сталь — сталевий, тополя — тополевий (також тополиний). Напр.: «Мерехтіла *кришталева* пишність люстр» (М. Стельмах); «Його очі блищали *кришталевими* перлинами сліз» (О. Досвітній); «Дуже шкодить бобовим *квасолевий* зерноїд» (журн.). Отже, єдино можлива форма прикметника в українській мові — *рублевий: рублева зона, рублева готівка, рублева маса* тощо.

Свідоцтво і свідчення

Звукова близькість цих слів призводить до того, що їх помилково вживають одне замість одного. *«Дільничому* (треба дільничному. — О. П.) інспекторові не пощастило знайти переконливих свідоцтв про високу культуру батьків підлітка», — читаємо в одній із газет. Тут доречне слово свідчення, бо йдеться про факт, річ, обставину, які підтверджують щось. А *свідоцтво,* тобто офіційний документ, треба вживати в такому контексті: «Одержавши *свідоцтво* про закінчення школи, вона серйозно задумалась над тим, як їй бути далі» (Ю. Збанацький).

Усмішка і посмішка

Слово *посмішка* в основному своєму значенні пов'язане з поняттям глузування, кепкування; до нього пасують епітети *іронічна, скептична, глузлива* тощо: «Літній крем'язень теше собі весло, *скептична посмішка* гуляє в нього під вусами» (О. Гончар); «Солуха, знічуючись від гадючої посмішки отця Миколая, налив йому келих» (М. Стельмах). Натомість у публіцистиці, а то й у художніх творах, можна прочитати: «Її доброта світилася в ледь помітних зморшках, у м'якій посмішці» (газ.). За лексичними нормами української мови з епітетами *м'яка, ласкава, приємна, привітна* вживаємо слова *усмішка: «Усмішка щастя* розіллялась по обличчю в старої» (М. Коцюбинський); «І твоя незрадлива материнська ласкава *усмішка»* (А. Малишко).

Утаємничений (втаємничений) і таємничий

В одному поважному виданні пишуть: «Книжечка споживача з *утаємниченими літерами». Утаємничений* означає «прилучений до якоїсь таємниці, ознайомлений з чимось приховуваним», те саме, що рос. *посвященный.* Напр.: «Катерина просила родичів, які вже були *втаємничені* в захворювання Аркадія, поки що тримати язики за зубами» (Ірина Вільде). У цитованому тексті мова йшла про незбагненні, незрозумілі, тобто таємничі літери. Пор.: « Таємнича доля судила Олені опинитись на чужій стороні» (П. Куліш); «Ввесь світ був як казка, повна чудес, *таємнича,* цікава й страшна» (М. Коцюбинський).

Фатальний, а не роковий

При перекладі синтаксичних конструкцій, що містять у собі пароніми, стикаємося з певними труднощами, оскільки близькозвучні слова в одній мові не завжди є такими в іншій. Тож треба шукати засобів зберегти пароностичність, а, можливо, й відмовитися від неї, щоб не порушити лексичних норм однієї з контактних мов. Проте деякі автори не завдають собі клопоту щодо перекладацьких пошуків. Скажімо, до 50-річчя закінчення Другої світової війни в різних виданнях було опубліковано чимало матеріалів. В одній із двомовних газет такий матеріал вийшов під назвою Сороковые — роковые і Сорокові — рокові Якщо з російським варіантом усе гаразд, то український переклад заохочує читачів до порушення акцентуаційних та лексичних норм. Під впливом рос. сороковые читають і укр. сорокові (замість правильного сорокові). Роковий у сучасній українській літературній мові є рідковживаним синонімом до слова річний: «На заході понад лісом шумує ярмарок, осінній, роковий — з волами, з козами» (С. Васильченко). А в російській назві публікації роковой означає «невідворотний, призначений долею, згубний»; український відповідник цього слова — фатальний: роковая ошибка — фатальна помилка, роковой исход — фатальний кінець, роковая страсть — фатальна (згубна) *пристрасть.* «Омано дум, мого життя Ти помилко *фатальна!»* (І. Франко). Отже, згаданий матеріал правильно було б назвати *фатальні сорокові,* відмовившись від сліпого копіювання російської назви.

Чотириногий, а не четвероногий

У газетному матеріалі, спрямованому проти запровадження податку на собак, автор запитує: «А що ж робити напівголодній одинокій бабусі, останньою радістю для якої є *четвероногий* друг?» Як компонент складних слів збірний числівник *четверо* в українській мові не застосовуємо, натомість маємо форму чотири — чотиривимірний, чотириголосий, чотиригранний, чотиризначний... чотириногий (про тварин): «Під липою, над самим джерелом, стояв чотиригранний камінь» (І. Франко); «Не чотиринога — двонога небезпека підповзала. Із-за болотяного оситнягу підходив сам хазяїн — Кіндрат Комар» (О. Ковінька). *Четвероногий* є непотрібним запозиченням з російської мови.

Якович, Яківна, а не Яковлевич, Яковлівна

Від імені *Яків* словники подають дві різні форми по батькові: *Якович, Яковлевич* і *Яківна, Яковлівна. Яковлевич* і Яковлівна є застарілими, тому в сучасній мові їх треба уникати, бо і в усному, і в офіційно-діловому нормативному українському мовленні тепер уживані тільки *Якович* і *Яківна.* Мабуть, при перевиданні словників їх варто залишити як єдино можливі.

Міжмовна паронімія

Близькоспоріднені мови мають таку лексико-семантичну особливість: у них є майже тотожні за звучанням слова того самого кореня, які позначають різні, часом навіть протилежні поняття. Скажімо, укр. *уродливий* (*вродливий*) і рос. *уродливий,* ч. čerstvỳ означає «свіжий», тобто є антонімічним українському *черствий.* Для людей, що не досить досконало опанували одну з цих мов, такі випадки можуть стати джерелом неправильного слововживання, особливо тоді, коли йдеться про службові частини мови. Наприклад, українські прийменники у і в за значенням нічим не відрізняються один від одного. Їхнє вживання залежить від позиції в тексті: «У мене була книжка; Була в мене книжка; Був у мене підручник». Тобто на початку речення і в середині між приголосними пишемо у, а після голосного — в. Російські прийменники у та в мають різне значення. Коли б наведені речення довелося перекласти російською мовою, скрізь був би доречний прийменник у. Під упливом російської мови в українських писаних та усних текстах з'являються помилкові конструкції: «Сьогодн*і у нас в с*тудії представник нової організації...» Треба: «Сьогодн*і в нас у с*тудії...»

Серед кількох значень російського прийменника *у* є таке: «поблизу, біля чогось», якому в українській мові відповідають *коло, біля, край, перед* та ін.: *быть у власти — бути при владі, у входа — біля* (*коло*) *входу, у берега — при березі, біля* (*коло*) *берега, у дороги — край дороги, при дорозі, у руля — за кермом, у рояля — за роялем, при роялі, у микрофона — перед мікрофоном.* У кожному з цих випадків прийменник *у* в українській мові неприпустимий.

Основне призначення прийменника *з-за* (фонетичний варіант *із-за*) — вказувати на просторові

відношення: «Найбільш блукали по Кубані, А рід їх вийшов *з-за* Дністра» (І. Котляревський); *«Із-за* лісу, *з-за* туману Місяць випливає» (Т. Шевченко); «Був він родом десь *із-за* Карпат» (О. Гончар). Синонімічний йому прийменник *з-поза* тепер незаслужено забутий, хоч його полюбляли класики: «Блиснуло сонце *з-поза* гір» (А. Кримський); «Усі гості *з-поза* столиків вовком на мене глипали» (Лесь Мартович). У просторовому значенні прийменники *з-за* (*із-за*) та *з-поза* збігаються з рос. *из-за.* Але російський прийменник відтворює також відношення причини й мети, які безпідставно переносяться в українську мову: «Провали в економіці сталися *з-за* розриву міжреспубліканських зв'язків; Працюють *із-за* шматка черствого хліба». Нормативними українськими висловами є *«через* розрив міжреспубліканських зв'язків; *заради* (*задля*) шматка черствого хліба». Тобто і в народній, і в книжній українській мові основний прийменник, що відтворює причиновий зв'язок, — *через: «Через* ту дівчину бандуристом став; *Через* свою неньку нежонатий ходжу» (нар. пісня); «Зрештою копач погиб (тобто загинув. — *О. П.*) *через* власну необережність» (І. Франко). Відношення мети передається прийменником *заради, задля:* «Працювати вдвоє стала, Все *заради* немовлят» (П. Грабовський); «Широкоплечі стави та озера порозлягалися в затишних балках, по низах, мов *задля* того, щоб ясне сонце й синє небо повсякчас любувалися та видивлялися в їх чистих, прозорих водах» (Панас Мирний).

ОСОБОВІ ІМЕНА ТА ПРІЗВИЩА

Газета «Вечірній Київ» багато років веде рубрику «Бо то не просто мова, звуки...», під якою виступають мовознавці, вчителі, письменники, публіцисти, інженери, робітники, селяни — люди з різних куточків України, об'єднані щирим уболіванням за долю української мови. Проте трапляються дописи, автори яких уболівають не зовсім переконливо. Одна дописувачка, що назвалася просто мамою, просить допомогти, бо вже, мовляв, «нервів не вистачає доводити свою правоту». У чому ж річ? Шановна мама зокрема пише: «Десять років тому я мала необережність назвати свою дочку найулюбленішим для мене ім'ям Аннушка, що перекладається з давньоєврейської мови як Божа благодать. Свідоцтво про народження дитини виписали, як і всі тоді документи, російською мовою. Все було добре». Уявляєте, яке своєрідне вболівання за українську мову? А далі в школі, в загсі та в інших установах тій пані почали доводити, що Анна українською мовою звучить як Ганна, але мама запевняла й запевняє: «У моєї дівчинки ім'я Анна, а не Ганна, бо я назвала її запозиченим ім'ям, а не українською Ганною».

Усі батьки мають право називати своїх дітей бозна-якими іменами (правда, не всі діти потім, коли виростуть, дякують татусеві й матусі за надмірну оригінальність). Але чи можна собі уявити, щоб, скажімо, англійська мати патетично вигукувала навіть спересердя: «Я назвала свою дочку запозиченим ім'ям (наприклад, Лисавета), а не англійською Елізабет!»? Полишмо на особистий смак шановної мами те, що їй миліша Аннушка, ніж Ганнуся. Завважмо тільки, що слова Аннушка (-ушк є суто російським суфіксом) у гебрайській (давньоєврейській) мові не було. Там було ім'я Hannah, пов'язане зі словом hanan «він (Бог) був милостивий (ласкавий, благодатний)». За іншою етимологічною версією, ім'я походить від гебрайського слова hen «грація, миловидність». Гебрайське ім'я Hannah через грецьку мову з прийняттям християнства поширилося в багатьох народів світу, пристосувавшись до фонетичних законів кожної мови. У слов'ян воно має такі форми: болг., рос. Анна, п. Hanna, ч., влуж. Hana, срб. Ана, укр., бр. Ганна.

Ім'я Ганна одне з найпоширеніших серед українок, про що свідчить велика кількість пестливих утворень від нього: Ганка, Ганочка, Ганнуся, Нуся, Нюся, Ганця, Гандзя (згадаймо відому народну пісню про Гандзю) тощо. Це ім'я оспіване в численних народних піснях і в творах майстрів українського слова. Напр.:

> Сіла *Ганочка* край віконця,
> Всі гадочки перегадала,
> Дружечок позбирала (нар. пісня).

> Ой сяду я під хатою,
> На вулицю гляну,
> Як то тії дівчаточка
> Без своєї *Ганни,*
> Без моєї Ганнусеньки
> У хрещика грають (Т. Шевченко).

Є в нас і Анна, але це фонетичний варіант, поширений на західноукраїнських теренах. Скажімо, героїня драматичного твору Івана Франка «Украдене щастя» зветься Анна. Але офіційна українська форма — Ганна. Тож мають цілковиту рацію і вчителі, і працівники загсів, коли в документах записують Ганна, а не Анна. Коли ж мамі, про яку йдеться, більше подобаються запозичені, а не українські Імена, то вона може заспокоїтися тим, що Ганна й Анна, як зазначено вище, різні форми того самого гебрайського (запозиченого!) імені.

А взагалі якщо говорити про походження, то переважна більшість українських імен є іншомовними. Вони прийшли до нас із прийняттям християнства в X столітті і сягають трьох етимологічних джерел: грецького (Агатангел, Андрій, Антін, Аркадій, Василь, Гарасим, Дмитро, Євген, Леонід, Макар, Микола, Олексій, Олександр, Степан, Агата, Анастасія, Галина, Оксана, Олена, Раїса, Текля, Тетяна тощо), латинського (Валентин, Валерій, Віктор, Віталій, Сергій, Марина, Мокрина, Мотрона, Наталя і под.) та гебрайського (Адам, Гаврило, Данило, Іван, Максим, Михайло, Оверкій, Яків, Ада, Аза, Ганна, Марія, Сусана, Тамара й ін.). З дохристиянських імен канонізовано скандинавські — Ігор, Олег, Ольга, Оскольд (Аскольд) та слов'янські — Богуслав, Бронислав, Всеслав, В'ячеслав, Мирослав, Ростислав, Святослав, Станіслав, Людмила, Світлана та інші, частина з яких є кальками з грецьких — Богдан (гр. Theodotos), Богодар (гр. Theodoros), Віра (гр. Pistis), Любов (гр. Charis), Надія (гр. Elpis). Без перекладу лишилася Софія (гр. Sophia<sophia «мудрість»).

Коли ж тепер говоримо про якесь ім'я, що воно запозичене, маємо на увазі його належність до тих не освячених традицією антропонімів, що з'явилися в нас у 20—30-х роках: Адольф, Альберт, Артур, Аделіна, Гертруда, Женев'єва, Люсьєна, Матильда й под. Вони й тепер видаються не цілком звичними на українському ґрунті, особливо в поєднанні з нашими прізвищами та іменами по батькові (напр., Альварес Микитович Гарбуз, Матильда Харитонівна Підтикайло). Тож вибираючи ім'я дитині, батьки мають добре зважати на умови його функціонування в майбутньому.

Імена, як і прізвища, є частиною лексичного складу мови. Серед українських прізвищ є загадкові, незрозумілі без етимологічного дослідження запозичення з інших мов. Проте більшість наших прізвищ утворено на українському ґрунті, вони тісно пов'язані з лексико-словотворчою системою рідної мови. Скажімо, від слова коваль як назви професії утворено прізвища Коваль, Ковалик, Коваленко, Ковалів, Ковальчук, Ковальський, Ковалівський; від ткач — Ткач, Ткачик, Ткачук, Ткаченко.

Упродовж кількасотлітньої розкиданості нашого народу по різних державах українські прізвища зазнавали російщення, полонізації, мадяризації та іншої денаціоналізації, тобто втрати національного обличчя. Особливо модним цей процес був у Московській імперії до- і пожовтневих часів: Майборода ставав Майборода, Сірко — Сєрков, Дубина — Дубін, Федина — Федін, Гайовий — Гаєвой, Кучма — Кучма, Олексійчук — Алексєйчук тощо.

Більшість носіїв таких прізвищ протестувала й протестує проти спотворення. Але окремі власники прізвищ-покручів (здебільшого люди з утраченим національним корінням) задоволені такими метаморфозами і з гордістю заявляють: «А в міня так записано в паспорті, прошу не перекручівать!» Як ото Голохвостий із п'єси «За двома зайцями»: «Натурально мая хвамілія Ґалахвастов, ето необразованиє мужики перекручівають!»

У засобах масової інформації можна натрапити на багато спортворених прізвищ. Існує кілька способів перекручення.

Перший. Зміна наголосу, що робить прізвище (на думку його носія) не схожим на слово-апелятив: Баран, Коваль, Кравець, Лопух, Дубіна, Драбіна (хоч усі, безперечно, здогадуються, що йдеться про такі слова, як баран, коваль, кравець, лопух, дубина, драбина й под.). Отже, наголошуймо правильно — Баран, Коваль, Кравець, Лопух, Дубина, Драбина. Так ведеться в усіх цивілізованих народів, що не соромляться рідної мови. Скажімо, жодному з німців не спадає на думку міняти наголос у слові Báuer (селянин), коли воно вживається як прізвище.

Другий. Прикметникові прізвища набувають неукраїнського звучання: Рябой, Рудой, Сухой, навіть Швидкой. Оскільки таких парадигм відмінювання немає в українській мові, то відмінювати, либонь, треба Рябоя, Рудоя, Сухоя, Швидкоя? Щоб уникнути таких парадоксів, варто повернутися до звичайних українських форм Рябий, Рудий, Сухий, Швидкий.

Третій. Заміна закономірного звука і на недоречний у таких позиціях е (є): Бєлік, Бєлошапка, Вєнік, Гнєдаш, Охремчук, Пасєка, Сєрік, Стрельчук, навіть Поєхало. Аби не нагадувати подруги Голохвостого Проні Прокопівни, котра казала, що вона не Сіркова, а Сєркова, носіям згаданих

прізвищ краще надати їм літературного українського звучання: Білик, Білошапка, Віник, Гнідаш, Охрімчук, Пасіка, Сірик, Стрільчук, Поїхало.

Четвертий. Уставляння зайвих звуків, зміна закінчень: Гавва, Ліппа, Салло, Куппо, Неллін, Дьяченко, Третьяк, Ільєнко, Касьяненко, Татьянич, Ульяненко. За допомогою цих хитрощів можна (але чи варто?) затемнити зміст хіба що в прізвищі Неллін (від нелин — дуб, що не линяє, тобто не скидає листя на зиму). Щодо решти — всім одразу спадають на думку слова ґава, липа, сало, купа, дяк, третяк, Ілля, Касян, Тетяна, Уляна. Не смішімо ж людей і пишімо: Ґава, Липа, Сало, Купа, Нелин, Дяченко, Третяк, Іллєнко, Касяненко, Тетянич, Уляненко.

П'ятий. Нехтування правила чергування о з і: Бєловол, Рябоконь, Кот, Поп, Дробноход. Виходить, що для того самого слова існують різні правописи, залежно від виконуваних ним функцій? Але така практика суперечить «Українському правописові», тому слід писати Біловіл, Рябокінь, Кіт, Піп, Дрібнохід (не забуваючи, однак, про чергування — Біловола, Рябоконя, Кота, Попа, Дрібнохода).

Шостий. Винайдення нових антропонімічних суфіксів: Калініченко, Резніченко, Огороднік, Вєдєніч, Варєнік, Кірік, Мечніков і под. В українській мові закономірними є суфікси -ик, -ич, після голосних -їк, -їч (Котик, Галич, Слоїк, Груїч); суфіксів -ік, -іч немає. Тож правильні написання згаданих прізвищ такі: Калиниченко, Різниченко, Огородник, Веденич, Вареник, Кирик, Мечников.

Сьомий. Написання на кшталт: Дєнісов, Данілов, Лєбєдєв, Шумілова, Архіпова. Жодними міркуваннями внутрішньомовного характеру такого виправдати не можна. У близькоспоріднених мовах (і не тільки в слов'янських), які користуються однією графікою, основи спільних слів пишуться однаково, а вимовляються по-різному, згідно з законами кожної мови. Скажімо, ім'я Ізаура французькою мовою пишеться Isaure, португальською Isaura, а вимовляється відповідно Ізор та Ісаура. Тож нам треба писати Денисов, Данилов, Лебедєв, Шумилова, Архипова, бо вимова типу Лєбєдєв, Дєнісов — справжнє знущання з фонетичної системи української мови.

Перелічені сім способів не вичерпнуть списку перекручень українських прізвищ. Є такі спотворення, що не вкладаються в жодні рамки: Алексєєнко, Алексієнко, Аніщенко, Вєрємєєнко, Гріщук, Зимніч... Найсумніше в цьому, ще раз наголошу, те, що носії прізвищ змирилися з перекрученням їх. Одні вперто повторюють, що в них «так записано в паспорті», інші намагаються навіть застосувати власну етимологію: мовляв: Грищук походить не від Гришко, а від гріх, Зимнич не від зимний (як Дивнич від дивний, а Білич від білий), а від зима й піч (але ж тоді відмінювати прізвище Зимніч треба Зимночі, Зимніччю!), Куцовіл не від куций віл, а від куца воля, через це —Куцевол. Затемнюють прозору етимологію, наводять туману, якщо висловлюватися фразеологізмами.

Не варто обстоювати спотворені історичними обставинами форми прізвищ. Треба відродити справжні прізвища, як і цілу націю. Це явища одного порядку.

Чимало непорозумінь маємо з відмінюванням українських прізвищ. Здавалося б, тут усе зрозуміле: чоловічі прізвища відмінюються всі, жіночі також усі, крім тих, які закінчуються на приголосний та на о: Іван Кушнір, Петро Левченко, Євген Покотило — Івана Кушніра, Петра Левченка, Євгена Покотила, але Марія Кушнір, Ганна Левченко, Катерина Покотило — Марії Кушнір, Ганни Левченко, Катерини Покотило і т. д. Однак нерідко трапляються випадки, коли чоловіки — носії українських прізвищ на кшталт Бойко, Вареник, Лихопій запевняють, що їхні прізвища не відмінюються і пишуть: виступ Василя Бойко, спортивні успіхи Максима Вареник, заява Миколи Лихопій.

На прізвища, як і на решту слів, поширюються фонетичні, граматичні та інші мовні закони. Якщо в нашій мові в загальних назвах наявні випадні голосні е та о (голець — гольця, стрілець — стрільця, заєць — зайця, дубок — дубка), то вони мусять бути й у прізвищах: Голець — Гольця, Стрілець — Стрільця, Заєць — Зайця, Ємець — Ємця, Дубок — Дубка, Бурячок — Бурячка. А деякі мовці помилково кажуть і пишуть Заєця, Ємеця і под.

Український правопис у всіх його виданнях, спираючись на мовну практику українського народу (а не на окремих індивідів, котрі не опанували всіх тонкощів нашої мови), вимагає дотримуватися правил чергування о, е з і у відкритому й закритому складі: Кривоніс, Перебийніс — Кривоноса, Перебийноса; Біловіл, Чорновіл, Рябокінь, Сивокінь, Дерикіт — Біловола, Чорновола, Рябоконя, Сивоконя, Дерикота. Жодних інших варіантів у прізвищах такого типу не допускається.

Прізвища, котрі мають форму присвійних прикметників на -ів, так само зазнають чергування: Ковалів — Ковалева, Лесів — Лесева, Гнатів — Гнатова, Михайлів — Михайлова, Прокопів —

Прокопова. У прізвищах цього типу останнє видання «Українського правопису» допускає також варіант без чергування: Михайліва, Олійниківа, Прокопіва тощо, хоч такі форми мають яскраво виражений розмовний характер. Ми ж поки що (слава Богу!) не пишемо Львіва, Могиліва-Подільського замість нормальних форм Львова, Могилева-Подільського.

На сторінках преси трапляються помилки в написанні українською мовою російських прізвищ: Васил'єв, Порфирьєв і под. Тут правило таке: після б, п, в, ф, м, задньоязикових г, х, ґ, к та після р пишемо апостроф: Аляб'єв, Астаф'єв, Артем'єв, Лук'янов, Григор'єв, Порфир'єв; після решти приголосних — м'який знак: Ананьєв, Васильєв, Панасьєв і т. д.

Кілька слів про відтворення українських прізвищ російською мовою. Прізвища, як і інші слова, належні до іменних частин мови, засвоюються здебільшого в формі називного відмінка однини: Перебийнис, Черновил, Дерикит, Лесив, Михайлив. Оскільки російській мові, на відміну від української, не властиве чергування голосних у закритому й відкритому складі, при відмінюванні треба зберігати фонетичне оформлення називного відмінка українських прізвищ: Перебийниса, Перебийнисом, Черновила, Дерикита, Лесива, Михайлива тощо.

ПРО ТЕРМІНОЛОГІЮ

Чимало термінологічної лексики утворено шляхом метафоризації — перенесення назви з одного явища або предмета на інший на підставі подібності ознак чи функцій. Такий спосіб творення термінів спільний для всіх мов. Наприклад, поширений у техніці термін *сорочка* (ізольована порожнина в машинах та апаратах для циркуляції охолоджувальної чи обігрівної речовини) передається в слов'янських мовах так: укр. *сорочка,* рос. *рубашка,* п. koszulka, ч. košile і т. д. Тобто для називання спільного поняття кожна мова знаходить власні лексичні засоби.

Але бувають випадки, коли в природні мовні процеси втручаються позамовні чинники. У період прискореного зближення мов народів колишнього Радянського Союзу ознакою гарного тону було впровадження запозичень з російської мови без огляду на те, існувала така потреба чи ні. З цих міркувань при загальнонародному українському слові *черевик* для називання приладу, що накладається на рейку з метою гальмування вагонів, до нашої мови введено російський термін *башмак.* Невже *черевик* не міг набути нового значення (як *сорочка*)? Таке саме відбулося зі словом *спідниця* (вид жіночого *одягу*), яке в технічному вжитку поступилося місцем російському *юбка* (нижня частина бокових стінок циліндричного виробу). Не взято до увага навіть те, що укр. *юпка* означає «верхній жіночий одяг з рукавами», тобто ознака суперечить назві.

З української термінології в 30-ті роки під гаслами інтернаціоналізації вилучили не тільки питомі українські слова, котрим у російській мові відповідали запозичення: *приросток* (префікс), *наросток* (суфікс), *дієйменник* (інфінітив). Терміни іншомовного походження, яких не було в російській мові, замінено в нас російськими. Скажімо, хімічний елемент у вигляді твердої речовини сірого кольору, що входить до складу мінералів, звався в нас, як і в багатьох інших мовах, крім російської, *арсен* (з грецької). Цю назву витіснено російським *миш'як.*

Спільна для багатьох слов'янських і неслов'янських мов назва крихкого тугоплавкого металу сріблясто-білого кольору *манган* була заступлена словом *марганець* лите на тій підставі, що цей германізм уживається в російській мові. Інші терміни, утворені від *манган, — манганін, манганіт,* залишилися (бо вони використовуються в російській термінології).

Слово *шар* в українській мові має значення «суцільна маса однорідної речовини» (рос. *слой*). Напр.: «М'яко ступаючи по настилу з опалого листу, який товстим *шаром* лежав під деревами, обережно розриваючи гілля всипаної червоними ягодами шипшини, він слухав, чи не почує десь рику оленя» (С. Скляренко). А рос. *шар* (зменшене *шарик,* прикметник *шариковый*) відповідає укр. *куля* (зменшене *кулька,* прикметник *кульковий*). Рос. *шариковая ручка* — укр. *кулькова ручка;* відповідником рос. *шариковий подшипник* (*шарикоподшипник*) мало б бути укр. *кульковий підшипник* (*кулькопідшипник*). Натомість з «інтернаціоналістських» міркувань у технічну термінологію запровадили семантично незграбний витвір *шарикопідшипник.*

У ботанічній термінології тривалий час уживався оригінальний український термін на позначення родини рослин *окружкові,* але в 50-х роках XX століття він був замінений запозиченим з російської мови *зонтичні.*

Викопний ссавець льодовикового періоду по-українському звався *мамут: «Мамут* спиною розгортає твань» (М. Бажай). Пор.: п. ч. слц. вл. слн. mamut, мак. срб. *мамут.* Пізніше його в

українській мові назвали так, як у російській — *мамонт,* а слову *мамут* у словниках дали позначку «застаріле». Прикладів такої «інтернаціоналізації» дуже багато. Настав час повернути українську термінологію до багатющих джерел рідної мови. Чужого, безперечно, варто навчатись. Проте насамперед не треба цуратися свого.

Російські терміни (*праворуч*), що вживаються замість незаконно вилучених українських (*ліворуч*)*:*

мамут	мамонт (зоол.)
манган	марганець (хім.)
арсен	миш'як (хім.)
окружкові	зонтичні (бот.)

ДЕЩО З ОНОМАСТИКИ

Слово *ономастика* (від гр. *онома* — «ім'я») має два значення: сукупність власних назв у словниковому складі мови, а також галузь мовознавства, що вивчає назви країн, міст і сіл та їхніх частин, назви морів, річок, озер, гір та інших ономастичних об'єктів; імена, прізвища й прізвиська людей тощо.

У цих назвах відбито життєвий шлях мешканців краю від найдавніших часів до наших днів. Топоніми часто зберігають пам'ять про мови народів, що з тих чи тих причин зійшли з історичної арени. Тому в цивілізованих країнах старі назви, як правило, зберігають, а нові дають новим об'єктам. За часів більшовизму на такі речі не зважали. Топонімічне водноманітнення було одним із способів прискорити злиття належних до різних націй і рас людей у нову історичну спільноту — радянський народ. Вулиці, проспекти, майдани, парки Леніна (до 1961 року також Сталіна), Ворошилова, Дзержинського, Карла Маркса, Клари Цеткін, Вільгельма Піка та інших діячів комуністичного руху «прикрашали» і міста з кількатисячолітньою історією, і зовсім недавно засновані населені пункти. Доходило до цілковитого безглуздя. Наприклад, столиці колишньої Киргизької РСР дали таку назву (*Фрунзе*)*,* що киргизи не могли її й вимовити, бо в їхній мові немає звука *ф.*

Після утворення незалежних держав на уламках імперського Радянського Союзу в галузі ономастики сталося чимало позитивних змін. *Фрунзе* знову став зватися по-киргизькому *Бішкек.* Найменування типу *Сталінабад, Кіровакан, Цілиноград* тощо замінено таджицькими, вірменськими, казаськими назвами. Відбувається цей процес і в Україні. Повернуто питомі назви таким містам, як *Жовква, Луганськ, Маріуполь.*

Але досі зберігається *Кіровоград.* Тут слід зауважити, що не всі назви, які існували колись, варто повертати. Немає сенсу міняти *Кіровоград* на *Єлисавєтград* (так він звався до 1934 року). Але з цим містом злився населений пункт із поетичною назвою *Златопіль.* Гадаю, що це найменування добре пасувало б теперішньому Кіровоградові, розташованому серед золотавих українських полів.

Щодо міста на річці Усті, то корінні мешканці завжди звали його *Рівне* незалежно від примх різних прибульців. Але наша топоніміка (назви населених пунктів), як і антропоніміка (прізвища та імена), зазнавала впливу інших мов. Перебуваючи в складі Польщі, місто офіційно звалося Równe (Рувне). Після возз'єднання з Україною в офіційному вжитку було запроваджено не українську назву, а перекручену російсько-польську, що явно суперечило фонетичним законам нашої мови і здоровому глуздові. Українські мовознавці й історики завжди протестували проти цього. Ще в 60-х роках до Верховної Ради УРСР було подане аргументоване клопотання про повернення Рівному, як і іншим населеним пунктам, питомих українських назв. Але тоді саме починався курс на «зближення націй» аж до злиття, і подання мовознавців проігнорували.

Те саме сталося й з містом хіміків на Луганщині. Розташоване на річці *Сіверський Донець,* воно мало б зватися *Сіверськодонецьк,* що й зафіксовано в першому виданні Української Енциклопедії (т. 13, с. 153).

У незалежній Україні відновлено назву *Рівне.* Багато хто цікавиться, як утворити назву області. Якщо йти за граматичними правилами, то мало б бути місто *Рівне,* а область *Ровенська,* оскільки в першому випадку маємо закритий склад, а в другому відкритий (пор. прикметники *гідний — годен, рівний — ровен*)*.* Але короткий прикметник *ровен* у сучасній українській літературній мові вийшов з ужитку, тому *Ровенська* сприймається як похідне від осоружного *Ровно.* Через те в твірному слові *Рівне* та в похідному від нього відбулося вирівнювання основ, унаслідок чого маємо словосполучення *Рівненська* область.

Місту хіміків пощастило менше, воно в офіційному мовленні досі вживається здебільшого в перекрученій формі *Сєвєродонецьк,* позаяк його нормальна українська назва *Сіверськодонецьк* поки що чомусь не затверджена.

Правильна форма назви міста на Сумщині *Ромен.* Так воно зветься в літописах. У творах класиків української літератури, зокрема в Т. Шевченка: «І книжечок з кунштиками в *Ромні* накупила». Форму *Ромен* обстоювали та обстоюють відомі діячі української культури, життя яких пов'язане з цим містом, — Б. Антоненко-Давидович, Д. Білоус та ін. Але в офіційному вжитку лишається чомусь невмотивована множина — *Ромни.* Замість питомих українських назв *Броварі, Лубні* користуємося зіпсованими *Бровари, Лубни.*

Відомо, що державні межі не завжди збігаються з етнографічними. Нерідко частина якогось народу, живучи на своїй споконвічній землі, перебуває за державними кордонами Батьківщини. Так сталося й з українцями, котрі разом зі своєю землею відійшли до Росії, Білорусі, Польщі, Словаччини та інших країн. Географічні назви на тих теренах народ уживає в українській формі, а ось в офіційному мовленні маємо чималі розбіжності. Основною причиною тут є те, що офіційні чинники колишнього Радянського Союзу віддавали перевагу зросійщеним, сполонізованим, пословаченим словам, будь-яким, лише не українським варіантам назв. Ну а ми в Українській державі? Якщо центр української культури в Словаччині звемо по-своєму *Пряшів* (хоч по-словацькому і, звичайно, по-російському *Прешов*), то багато українських населених пунктів, які відійшли до Польщі, використовуємо в сполонізованій формі. Місто *Холм,* яке на початку XIII ст. заснував князь Данило Галицький, величаємо на польський кшталт Хелм. Старовинний *Перемишль* іменуємо *Пшемисль.* Річку *Сян* теж перехрестили на *Сан* і пишемо в своїх українських газетах: «На землях за Бугом і Саном». Навіть *Галичину* окремі україномовні видання часом називають *Галіцією.*

Чому б нам не повчитися в наших давніх друзів греків? У них турки ще 1453 року захопили Константинополь, перекрутили його назву на Істамбул (Істанбул) і закріпили її в офіційному вжитку. Проте греки досі (і в офіційному, і в неофіційному мовленні) називають місто по-своєму — *Константинуполіс.*

Та де нам до греків! Як тільки комусь із керівників Білорусі заманулося, щоб усі називали їхню країну *Бєларусь* (краще б там подбали про відродження білоруської мови!), то першими відгукнулися українські засоби масової інформації. Ті, хто каже «Бєларусь», гадають, начебто вони цим виявляють повагу до Білорусі. Але ж не можна цього робити коштом такої самозневаги, нехтуючи власну історію, культуру, традиції свого народу. Адже, скажімо, поляки писали й писатимуть, вимовляли й вимовлятимуть Białoruś (*Бялорусь*), а греки навіть *Левкоросіа* (від *левкос* «білий»). І це аж ніяк не принижує ні білорусів, ні їхньої незалежності. Не варто й нам запроваджувати написань, котрі не відповідають ні лінгвістичним, ні логічним законам. Бо якщо *Бєларусь,* то тоді треба й *бєларуси, бєларуська* мова і т. д. Так можна зайти дуже далеко. Аби догодити, наприклад, німцям (бо ж вони не *німі!*), почнемо називати цей народ *дойчами,* а їхню країну *Дойчляндією* або *Германією* (як нерідко можна почути по Українському радіо й телебаченню).

Та найкраще згадати, що ми народ із давніми історичними традиціями, що про білорусів ми дізналися не після Біловезької наради. І називати їх, як і раніше, *білорусами,* їхню мову — *білоруською,* а їхню Вітчизну — *Білоруссю.*

На сторінках преси, в радіо- й телепередачах часто можна прочитати й почути: *Бєлгород-Дністровський, Старобєльськ, Венгрія, Словакія, Турція* замість *Білгород-Дністровський, Старобільськ, Угорщина, Словаччина, Туреччина* тощо. Спотворення географічних та інших назв є не тільки демонстрацією мовного невігластва, а й виявом неповаги до мови та історії народу.

Не кращі справи в нас і з мікротопонімікою, тобто з назвами вулиць, майданів, підприємств тощо. У більшості населених пунктів (приємний виняток становлять Івано-Франківська, Львівська й Тернопільська області) досі є вулиці комуністичних вождів, вулиці Петра Великого, Катерини Великої та інших великих і дрібних винищувачів України. На жаль, не є винятком і столиця держави. Правда, дещо зроблено й тут. На мапі міста знову з'явилися вулиці *Мала Житомирська, Михайлівська, Софійська, Трисвятительська* (помилкові написання *Софіївська, Трьохсвятительська*), *Прорізна, Липська, Шовковична* й інші замість *Калініна, Постишева, Паризької комуни, Героїв революції* (тобто жовтневого перевороту), *Свердлова, Рози Люксембург, Карла Лібкнехта.*

Однак процес декомунізації київського ономастикону йде дуже повільно. Величний образ прадавнього міста досі спотворюють гримаси чужих назв на кшталт вул. *Крейсера «Аврора»,*

Більшовицька, пр. 40-річчя Жовтня й под. Якщо окремі київські керівники донині перебувають під чарами стереотипів періоду будівництва «світлого майбутнього», то це їхній особистий клопіт. Але навіщо ці стереотипи нав'язувати решті громадян Києва та цілої України? Старі схеми й без того важко вибивати зі свідомості. Але вибивати треба, бо вони заважають нам будувати справді незалежну Україну.

Відтопонімічні назви

Відтопонімічні назви (тобто найменування мешканців міст, сіл, селищ), як і інші слова, іноді мають синоніми. Якому з них віддати перевагу? Не претендуючи на остаточне розв'язання всіх питань відтопонімічних утворень, можу висловити деякі міркування щодо окремих із них.

Звуковий комплекс *-чан* уживається тоді, коли звук ч, що стоїть перед суфіксом *-ан,* належить не до суфікса, а до кореня. *Донецьк — донеччани, Вінниця — вінничани* (тут відбувається чергування *цьк, ц* з *чч, ч*). Назва мешканців *Лисичанська — лисичани* утворилася тоді, коли цей топонім мав форму *Лисиче* (згадаймо В. Сосюру: *«Лисиче* над Дінцем, де висне дим заводу...»). Тепер *лисичани* не варто міняти на *лисичанці,* треба поважати традиції.

Крім *-ч* перед суфіксом *-ан* може стояти звук й: *Львів — львів'яни, Харків — Харків'яни.* Так само мешканці *Сум* мають зватися *сум'яни.* Поширений тепер варіант *сумчани,* поза всяким сумнівом, запозичений з російської мови (пор. *харків'яни —харьковчане, сум'яни — сумчане*). На Сумщині нерідко використовують і форму *сумняни,* але це відбиття особливостей окремих говірок, у яких замість звукосполучення *мй* вживається *мн: м'ясо —мнясо, м'ята — мнята, м'який —мнякий.*

Викладене вище дозволяє зробити вибір із двох синонімічних назв: *полтавці* чи *полтавчани, луганці* чи *луганчани.* Оскільки при творенні похідних від *Полтава* й *Луганськ* підстав для виникнення *-ч* перед наростком *-ан* на українському ґрунті немає, то назви *полтавчани* й *луганчани* слід уважати за такі, що виникли під упливом російської мови. Тому перевагу потрібно віддати формам *полтавці, луганці.* Мешканці *Києва* звуться не *київ'яни,* а *кияни.* Слово походить від імені легендарного засновника міста *Кия,* тобто буквально *кияни* означає «діти Кия».

Правильно	*Неправильно*
Азер-бай-джан	Азей-бар-жан, Азер-бай-жан
Білорусь	Бєларусь
Білгород- Дністровський	Бєлгород-Дністровський
Угорщина	Венгрія
Галичина	Галіція
Перемишль	Пшемисль
Рівне	Ровно
Сіверськодонецьк	Сєверодонецьк
Словаччина	Словакія
Старобільськ	Старобєльськ
Туреччина	Турція
Холм	Хелм

Кращий варіант	*Гірший варіант*
Броварі	Бровари
Лубні	Лубни
Наддніпрянщина	Придніпров'я
Наддністрянщина	Придністров'я

Пропонована	*Уживана тепер назва*
Кам'янське	Дніпродзержинськ
Січеслав	Дніпропетровськ
Златопіль	Кіровоград

Про астрономічні назви

Назви багатьох сузір'їв в українській мові, як і в інших, являють собою кальки відповідних грецьких та латинських найменувань. Наприклад, *Велика Ведмедиця, Мала Ведмедиця, Лебідь* — це буквальний переклад гр. *Мегалі Арктос, Мікра Арктос, Кюкнос,* лат. Ursa Major, Ursa Minor, Cycnus.

Поряд із цим чимало сузір'їв має суто українські народні назви: Велика Ведмедиця — *Віз, Великий Віз; Мала Ведмедиця — Малий Віз, Пасіка.* Оскільки давньогрецька й латинська мови пов'язані з античністю, тобто з далекою минувшиною, то за наявності кількох українських відповідників при перекладі назв перевагу віддавали найбільш архаїчному, з відтінком урочистості.

Скажімо, в українській мові є нейтральне слово *дівчина* і поетичне *діва:* «Де гнуться верби понад ставом, Там пройде *дівчина* моя» (В. Сосюра); «Панна Анеля, в білім капоті, як євангельська *діва,* сунеться тихо повз довгий стіл» (М. Коцюбинський). Поетичний варіант і став українським замінником грецької назви сузір'я *Партенос — Діва* (немає потреби міняти тепер *Діву* на *Панну,* як роблять окремі видання).

Наша мова має такий синонімічний ряд на позначення маляти корови: *теля, бичок, телець.* Перші два слова нейтральні зі стилістичного погляду, а третє застаріле. Воно вживається в текстах з урочистим забарвленням: «Чабани, Веніамінові внучата, *Тельця* отрокам принесли, Щоб їм дозволено співати У сінях царських» (Т. Шевченко). Саме його обрано для відтворення грецької назви одного із зодіакальних сузір'їв *Таврос — Телець.* Корінь у нього той самий, що й у слова *теля* (а не *тіло*). Тож немає жодних підстав писати *Тілець,* до чого вдаються деякі газети, друкуючи гороскопи.

Ще одне сузір'я зодіаку звуть у нас то *Ваги,* то *Терези.* Як же правильніше? Позаяк українська мова розрізняє *вага, ваги* (без коромисла) і *терези* (з коромислом та шальками), то для перекладу грецької назви сузір'я *Зігос* більше підходить лексема *Терези.* Так рекомендують усі словники української мови. Використання слова *Ваги, Вага* як астрономічної назви пояснюється впливом польської мови (п. Waga), або являє собою нетворчий переклад рос. *Весы.*

У засобах масової інформації вживають перекручену з погляду фонетичних та морфологічних норм української мови назву сузір'я *Козоріг.* Грецьке найменування *Айгокерос* складається з коренів слів айга «коза» та керас «ріг». Воно пов'язане з рогом кози Амальтеї, яка, за давньогрецькими переказами, вигодувала своїм молоком батька всіх богів та людей Зевса. Нормативна українська назва *Козоріг.* Таку форму рекомендують Українська Енциклопедія (К., 1961. Т. 6. С. 545) та Словник іншомовних слів за ред. акад. О. Мельничука (К., 1974.. С. 266). Використовуваний на сторінках преси варіант *Козерог* — не рівноцінний переклад з грецької, а непотрібне запозичення з російської мови.

Отже, правильні українські назви сузір'їв зодіаку такі:

Риби
Овен (р. відм. Овна)
Телець (а не Тілець!)
Близнята
Рак
Діва
Лев

Терези
Скорпіон
Стрілець
Козоріг
(р. відм. Козорога)
Водолій

ЛЕКСИКА ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

Запозичання іншомовних слів є наслідком географічних, економічних, наукових, культурних та інших зв'язків між народами. Слова іншомовного походження є одним із шляхів збагачення лексичного складу кожної мови. У різних мовах співвідношення питомих та запозичених слів не однакове — в одних їх більше, в інших менше, що пояснюється багатьма мовними та позамовними чинниками. В українській мові, за підрахунками лінгвістів, чужомовні слова становлять приблизно 10 відсотків. Наша мова підпорядковує запозичення своїм фонетичним та граматичним законам, часто виробляє до них синоніми з власного лексичного матеріалу (пор. *алфавіт — абетка, пейзаж — краєвид, фон — тло*) і не боїться втратити оригінальності та неповторності від уживання певної кількості чужих слів.

Проте запозичати треба лише тоді, коли мова не має власного лексичного позначення для якогось поняття. Часто-густо в усному й писемному спілкуванні мовці вдаються до надуживання чужомовною лексикою через недостатнє знання словесного багатства рідної мови. Чужі слова не загрожуватимуть мові лише тоді, коли, як писав Володимир Самійленко, дотримуватимемося такого принципу — «не цуратися їх (чужих слів. — *О. П.*), але й не бгати їх у нашу мову без міри».

Саме з цими випадками, тобто з бганням чужих слів без жодної міри, дедалі частіше маємо справу на сторінках преси, в теле- й радіопередачах. На відміну від багатьох цивілізованих країн, де слово може стати надбанням літературної мови тільки після дозволу академічної мовознавчої

установи, у нас будь-хто може вживати що завгодно і де завгодно. Замість того, щоб пошукати відповідного слова в далеко не бідній з лексичного погляду рідній мові або надати відомій лексемі нового значення, семантично розширити її, люди бездумно тягнуть чуже. І вже замість *збут, організація збуту* всюди чуємо й читаємо *маркетинг* (англ. marketing), замість *вкладання* (капіталу) — *інвестиції* (лат. investio), замість *управління — менеджмент* (англ. management), замість *керівник — менеджер* (англ. manager), замість *зв'язки з громадськістю* — транскрибований англійський вислів *паблік рилейшнз...* Прикладів засмічення української мови зайвими чужими словами безліч.

Ініціатори «збагачення» нашої мови не зважають на її закони, зокрема правописні. Уводячи непотрібне англійське summit (верхівка, верх) замість усталеного дипломатичного вислову *зустріч на найвищому рівні, зустріч верхівки,* забувають, що в українській мові подвоєння приголосних у словах іншомовного походження, як правило, не зберігається, і пишуть *саммiт* замість *саміт.* Буває й таке. Якийсь автор подає новий або маловідомий термін з певної галузі знання: «Реінформатизація — це можливість одержання інформації про померлого з інформаційного банку та відновлення його пам'яті, інтелектуального потенціалу і, можливо, зовнішності». Читач ознайомиться з цим матеріалом, сприйме чи заперечить думки автора. Проте це ж не означає, що слово *реінформатизація* почнуть без будь-якого застереження вживати щодня всі без винятку.

На жаль, з іншими словами так і трапляється. У юридичній лексиці, наприклад, є термін *імпічмент* (англ. impeachment), що в конституціях США, Франції та деяких інших країн означає процедуру притягнення до відповідальності вищих службових осіб держави. Наші засоби масової інформації надали цьому вузькофаховому термінові загального поширення і вживають його в значеннях «відставка, звільнення, усунення від влади». Навряд чи доречний індійський релігійно-філософський термін *ґуру* (духовний наставник, учитель; глава релігійної громади сикхів у Пенджабі) в такому газетному тексті: «Економічний *ґуру* об'єднання Володимир Ланoвий відмовився брати участь у формуванні експертної ради». Це слово можуть підхопити журналісти, і з'являться — медичний, спортивний, торговельний та інші *ґуру.*

Перенасичення суспільно-політичних текстів словами на кшталт *аберація, індокринація, лібералізація* (власне, *спекуляція*)*, менеджмент* і под. суперечить основному призначенню засобів масової інформації — формувати громадську думку. Під упливом преси, радіо й телебачення на некритичне використання чужих слів починають хибувати й автори окремих художніх творів, зокрема текстів модних пісень. Рідко яка газета, описуючи пригоди жінок найдавнішої професії, обходиться без слова *путана.* Навіть є пісня (правда, не українська, але часто виконувана в Україні), де це слово повторюють багато разів. В італійській, іспанській, грецькій та інших мовах слово *путана* є непристойним. Мабуть, іноземці теж часом запозичають у нас вульгаризми і при нагоді користуються ними. Проте там не надають нашим лайкам таких прав громадянства, як у нас їхнім. Тож дбаймо про чистоту української мови на всіх рівнях.

Ще один вибрик моди — беззастережне копіювання мови газет української діаспори. Зберігши материнську мову далеко від рідної землі, наші брати не могли не зазнати більшого, ніж в Україні, впливу навколишніх мов. Але чому ми замість давніх слів *посол, посольство* мусимо вживати діаспорних *амбасадор, амбасада?* Невже чиїсь примхи важать більше, ніж авторитет видатних митців українського слова: «Мій брат у первих (перших. — *О. П.*), маркіз де Пурверсе, *посол* при одному дворі, писав мені, щоб я їхала за границю на води» (І. Нечуй-Левицький); «Усі *посли,* по-московському звичаю, з бородами, у парчевих соболевих турських шубах» (П. Куліш); «Келле, радця при *посольстві,* Вів дискусію зо мною» (Леся Українка).

Назви країн ми здебільшого запозичаємо, а похідні від них творимо за допомогою власних афіксальних засобів. Наприклад, від *Канад-а* (англ. Canada) утворено *канад-ець, канад-ський* (як *Полтава — полтав-ець, полтав-ський;* пор. також *Норвегія — норвежець, норвезький; Ісландія — ісландець, ісландський* тощо). Отож немає жодних підстав при творенні іменника й прикметника від назви *Канада* запозичати ще й англійського наростка і запроваджувати слова *канадієць, канадійський* (англ. Canadian). Словом, перш ніж заводити щось нове й незвичне, слід добре поміркувати, чи таке вже погане старе й усталене.

Протягом багатьох років боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» на мовному фронті одним із найтяжчих злочинів наших мовознавців уважалося те, що вони хотіли замінити іншомовні слова «штучно вигаданими» українськими і в такий спосіб збити народ з магістрального шляху будівництва комунізму на манівці хуторянства. Звичайно, коли чуже слово разом з поняттям увійшло в мову, підпорядкувалося її фонетичним та граматичним законам і належно виконує спілкувально-назвивну функцію, його не варто викидати лише на підставі походження. Та це не

означає, що поряд з ним не може виникнути (як семантична чи словотворча калька) власне український синонім: *вертикальний — прямовисний, горизонтальний — поземний, дует — двоспів, журнал — часопис, паралельний — рівнобіжний, прогрес — поступ, процент — відсоток, тротуар — хідник, фактор — чинник, фонтан — водограй, фотокартка — світлина* тощо. Такі синонімічні пари співіснують у мові, збагачуючи її виразово-значеннєві засоби. Проти багатьох українських відповідників функціонери від лінгвістики вели справжню війну, обстоюючи «інтернаціональну» лексику. Однак коли в українській мові було іншомовне слово, невідоме мові російській, його теж намагалися якось затаврувати або відтіснити на другий план, а то й вилучити з ужитку. Так було зі словами *мапа, валіза, краватка, порцеляна* й іншими, замість яких рекомендували вживати тільки *карта, чемодан, галстук, фарфор.*

Досить часто до слів іншомовного походження додають зайве означення, оскільки мовці не цілком обізнані з семантикою запозичень. Скажімо, в словосполученнях *вільна вакансія, захисний імунітет, пам'ятний сувенір* перші складники зайві, бо *вакансія* — це вільна ставка, *імунітет* — захисна реакція організму, *сувенір* — подарунок на пам'ять. Під цим кутом зору невправно побудоване таке речення: «Через нестачу коштів МАГАТЕ мусить згортати свою діяльність, *іншої альтернативи* немає». *Альтернатива* — це необхідність вибору між двома можливостями, тож треба було написати *альтернативи немає* або *іншого виходу немає.*

Коли в перебігу лексичного відбору чужі слова виявилися переможені власномовними синонімами, треба на це зважати. У сучасній українській мові частіше використовується *вистава,* а не *спектакль,* майже зовсім вийшли з ужитку *аплодисменти,* поступившись *оплескам,* тож і дієслову *оплескувати* слід віддавати перевагу перед *аплодувати.* Шануймо оригінальні витвори рідної мови!

НЕВМОТИВОВАНІ РОСІЯНІЗМИ

Частково про них уже згадувалося в цій книжці. Але трапляються особливо кричущі випадки порушення лексичних норм, коли в засобах масової інформації використовують російські слова, сяк-так пристосовані до української фонетики.

Багато матеріалів, що друкуються в пресі, звучать у радіо- й телепередачах, доводиться перекладати з інших мов, зокрема з російської. Переклад, якщо його здійснює майстер своєї справи, збагачує мову новими образами, активізує творчу уяву перекладача, змушуючи його шукати найточніших семантико-стилістичних відповідників до складників першотвору. Одним із джерел збагачення української літературної мови с переклади творів літератур різних народів, що їх здійснили М. Рильський, Г. Кочур, М. Лукаш, Д. Паламарчук, Є. Попович та інші видатні майстри.

Але нерідко переклад стає причиною засмічення української мови. Особливо часто трапляється таке в двомовних (зокрема російсько-українських) виданнях. Коли автор пише російською мовою, а перекладач не завдає собі клопоту заглянути до словника і вживає першого-ліпшого слова, що спадає йому на думку, то читач українського варіанта мусить послуговуватися не літературною мовою, а жаргонно-суржиковим витвором. Те саме чекає й на глядача українського телебачення, коли виголошувачі різних програм не читають заздалегідь підготовлені тексти (де теж чимало мовних огріхів), а видають імпровізовані монологи, не володіючи українською мовою як належить.

У двомовних газетах можна прочитати таке: «Зупинився газик із кількома «людьми в *штатському»;* джерельце було на *дальньому* від будинку кінці ставка; запитує, чи є там між горами *лощина;* Те, по чому ми розбрелися, можна назвати не дуже густим *листвяним* лісом; можна дістати ще один *Ноєв* ковчег, де «чисті» й «нечисті» заходяться з'ясовувати *відносини* й под.

Основним словом на позначення поняття «такий, що не стосується військових справ» є *цивільний, цивільний одяг, цивільне вбрання* (див. Словник української мови. Т. 11. С. 208; Російсько-український словник. Т. 3. С. 694). Першим відповідником російського слова *дальний* в українській мові є не *дальній,* а *далекий.* Пор. *Дальний Восток — Далекий Схід, дальнебойный — далекобійний, дальновидный — далекоглядний, дальнозоркий — далекозорий* тощо. Коли мова йде про відстань між двома об'єктами, краще використовувати *віддалений.* Поряд зі словом *лощина* в нашій мові є *лощовина, видолинок, виярок.* Ліс, у якому ростуть дерева з листям (а не хвойні), зветься *листяний.* Для називання зв'язків між людьми більше підходить слово *стосунки* або *взаємини.*

Отже, в цитованих уривках газетних текстів точніше відповідають лексичним нормам такі варіанти: *люди в цивільному,* на *віддаленому* від будинку кінці ставка, чи є між горами *видолинок*

(*виярок*), можна назвати не дуже густим *листяним* лісом, заходяться з'ясовувати *стосунки* (*взаємини*). Я вже не кажу про правописні помилки типу *Ноєв* (замість *Ноїв*) ковчег, *Миколаєвич, Андрієвич* (замість *Миколайович, Андрійович*) та ін., якими теж бувають «прикрашені» засоби масової інформації.

При перекладі треба бути уважним, дбати насамперед про дотримання лексичних, фонетичних та інших норм рідної мови. Одні перекладачі ставлять собі за мету обрати варіант, найбільш віддалений від іншомовного. Скажімо, коли Будинок учителя перенесли на вулицю Володимирську (а було те в розквіті застою й «інтернаціоналізації»), то на вивісці написали російською мовою: «Дом учителя». Згодом вивіску зукраїнізували, але керувалися принципом найбільшого віддалення від оригіналу. Тепер там читаємо: «Будинок вчителя», хоч три приголосні поряд дуже суперечать законам милозвучності нашої мови і кожному учневі (принаймні, сумлінному) відомо, що між приголосними слід писати не *в,* а *у.* Отже, *Будинок учителя,* але *Будинку вчителя.*

Деякі працівники Українського телебачення дуже вподобали слово *центробіжний* (до *центростремительний* поки що не додумалися!) і раз по раз повідомляють про «активізацію центробіжних сил», про «посилення центробіжних тенденцій» і под. Російський науковий термін *центробежный* (той, що рухається від центру до периферії) утворено від слів *центр* і *бежать* (тікати). Протилежний термінологічний відповідник — *центростремительный* походить від вислову *«стремящийся к центру».* Українська мова для називання цих понять має семантично прозоріші й лаконічніші відповідники *відцентровий* та *доцентровий.*

Якщо цього не знають виголошувачі текстів, то мусять знати редактори. Нічим не виправдані запозичення з російської мови *«почтив* пам'ять загиблих; замість очікуваного шикарного *пиру* ви ризикуєте отримати скромний вегетаріанський обід» редактор мав би замінити сучасними українськими лексемами *вшанував, бенкету,* які засвідчені вживанням у творах авторитетних українських письменників і зафіксовані в лексикографічних працях. Напр.: *«Вшануйте* римський звичай, і ніхто вам не заборонить кланятися Богу, якому хочете» (Леся Українка); «Наш весільний *бенкет* продовжувався без промов і спогадів, більше — з піснями й танцями» (Ю. Яновський); «Налагодь струни золоті: *Бенкет* весна справляє» (О. Олесь).

Калькування чужих слів як засіб номінації доречне тоді, коли для якогось поняття немає назви в рідній мові. Скажімо, свого часу укр. *свідомість,* п. świadomość, рос. *сознание,* фр. conscience, лат. consientia з'явилися як кальки гр. *сюнейдесис.* Проте бувають випадки, коли калькування спричинено небажанням людей заглянути до словника. І постають покручі на кшталт *«діловиробник* слідчої комісії». Непотрібний авторський неологізм виник унаслідок калькування рос. *делопроизводитель.* Але ж в українській мові давно існує слово *діловод:* «Кронивницький служив у канцелярії *діловодом,* аж поки не влаштувався в Одесі в театрі» (Словник української мови. Т. 3. С. 305).

В одній із науково-популярних брошур на сільськогосподарську тему читаємо: «Злісними шкідниками городини є *бояришниця* та *златогузка».* В жодному українському словнику таких слів немає. Рос. *боярышница* походить від *боярышник,* який українською мовою зветься *глід* (р. відм. *глоду,* прикметник *глодовий: глодовий відвар, глодовий сік;* нагадую тут про це тому, що в деяких магазинах можна прочитати *бояришниковий сік*). Тож для вживання слова *бояришниця* немає підстав, українська назва цього метелика *білан.* У слові *златогузка* помилковий перший складник, оскільки старослов'янізм *злато* в сучасній українській мові вживається рідко та має яскраво виражене стилістичне забарвлення. При творенні термінів використовують, як правило, нейтральні слова, в даному випадку *золото.* Для назви цього метелика в нашій мові є аж дві лексеми: *золотогуз* і *золотогузка.*

Крім лексичних росіянізмів на кшталт *ігрок, упрямий* (замість укр. *гравець, упертий*) деякі газети переводять українські іменники до іншого роду за російським зразком: «Чого тільки не було на *тій ярмарці!»* (замість на *тому ярмарку*).

В одній із ранкових радіопередач дикторка висловила впевненість, що від її програми слухачі дістануть неабиякий заряд *бодрості* (українською мовою це поняття позначається словом *бадьорість*). Проте невмотивованих лексичних росіянізмів у засобах масової інформації не так уже й багато. Далеко більше помилок, пов'язаних з уживанням слова не в українському, а в російському значенні.

В одній із газет читаємо: «Того січневого ранку двоє мешканців села вирушили на *рибалку».* В українській літературній мові *рибалка* має значення «ловець риби»: «На березі *рибалка* молоденький На поплавець глядить і промовля: «Ловіться, рибочки, великі і маленькі!» (П. Гулак-Артемовський).

У деяких говірках *рибалка* виступає ще як синонім до слова *чайка:* «Літають над морем *рибалки* й баклан. *Рибалки* білясті, баклан чорнявий. Ловлять рибу» (Остап Вишня). А процес ловіння риби зветься *риболовля:* «Батько й Асуар ніколи не приходять з *риболовлі* голіруч» (М. Ірчан). Тож у згаданому уривку газетного тексту правильно було б написати: *вирушили на риболовлю* або *пішли ловити рибу.*

Інша газета повідомляє: *«Ополудні* на сходах Капітолію вони присягли на вірність Конституції Сполучених Штатів Америки та американському народові». Замість *опoлудні* (йдеться про час, коли сонце стоїть у зеніті) слід було вжити слово *опівдні: «Опівдні* піски так розпеклися, що обпікали босі ноги до пухирів» (З. Тулуб). Антонімом до *опівдні* є слово *опівночі:* «Ніч зірки посвітила. Тихо так *опівночі»* (П. Тичина). *Ополудні* й *ополуночі* в сучасній українській мові є словами рідковживаними, використовуваними часом у поетичному мовленні.

У виступах на медичні теми нерідко чуємо сентенцію про те, що *«хворобу* легше *попередити,* ніж вилікуватися від неї». Слово *попередити* в цьому контексті недоречне, бо в лексиграфічних джерелах української мови воно означає «заздалегідь повідомити когось про щось; передувати чомусь»: «Бронко *попереджав,* що сьогодні в нього термінова робота і він затримається в друкарні» (Ірина Вільде); «Ми починаємо бій о шостій ранку — *попередимо* ворога на дві години» (Ю. Яновський). Коли мова йде про те, щоб не допустити чогось, відвернути щось небажане, використовуємо слово *запобігти,* яке вимагає додатка в давальному відмінку: «Дивні ті люди, бідує, горює, гине з голоду, а нічого не радить собі, не *запобігає* лихові» (М. Коцюбинський). Отже — *«хворобі* легше *запобігти,* ніж вилікуватися від неї».

Правильно	*Неправильно*
глід, глодовий	бояришник (бот.)
	бояришниковий
білан	бояришниця (зоол.)
діловод	діловиробник
золотогуз, золотогузка	златогузка
гравець	ігрок
листяний	листвяний (ліс)
видолинок, виярок,	лощина
лощовина	
бенкет	пир
запобігти (хворобі)	попередити (хворобу)
рибалка	рибак (ловець риби)
риболовля	рибалка (процес)
упертий	упрямий
відцентровий	центробіжний
доцентровий	центростремительний
цивільний	штатський
ярмарок	ярмарка

ПРО МОВУ РЕКЛАМИ

У засобах масової інформації зростає кількість рекламних оголошень різного плану. Вадою майже всіх текстів цих оголошень є численні помилки проти норм сучасної української літературної мови. Ті, хто читає ці оголошення на радіо й телебаченні, не володіють вимовними нормами української мови і замість *код* (Харкова, Одеси, Ужгорода) кажуть *кот*; замість *сюрприз, хліб* вимовляють *сюрприс, хліп* і под. Пропонують *рослинну олію* й *евкаліптове масло. Олія,* як відомо, буває тільки рослинна, тому досить сказати *олія* (а *евкаліптова, соняшникова, кукурудзяна* — то вже її види).

У рекламних оголошеннях, присвячених приїздові в Україну проповідників з різних держав, нерідко спотворюють ім'я самого засновника християнства: *Ісус лікує,* хоч за українською традицією треба писати *Ісус* без подвоєння *і.* Відоме близькосхідне місто українською мовою слід писати й вимовляти *Єрусалим,* а не *Ієрусалим* чи *Ієрусалім,* як думають окремі працівники рекламних агенцій. Багато рекламних текстів закінчується синтаксично безграмотним закликом *звертатися за адресою.* На запитання куди? відповідає в цьому випадку іменник із прийменником *на: звертатися* (писати, надсилати) *на адресу. За* вживаємо тоді, коли треба відповісти на запитання *де?* — конференція відбудеться за адресою: Київ, бульвар Шевченка, 14.

Раз по раз реклама запрошує мешканців України до *навчання українській мові.* Якщо так, то є підстава сумніватися в якості навчання, бо за синтаксичними нормами слід *навчати* не *чому* (українській мові), а *чого* (української мови). Отож кооператив «Діалог» хай буде краще лідером у швидкісних методах *навчання іноземних мов,* а не «іноземним мовам». Досить часто повідомляють про те, що вступники до певного навчального закладу здають *екзамени.* Виходить, разом із технікумом чи інститутом рекламують і неправильну синтаксичну конструкцію замість нормативної української *складають іспит* (*екзамен*). Суперечать синтаксичним нормам і вислови *оцінки по предметах, працюють по обраних спеціальностях, виплата відсотків по залишкам* на розрахункових рахунках, *гід по магазинам,* яким у літературній мові відповідають *оцінки з предметів, працюють за обраними спеціальностями, виплата відсотків із залишків* на розрахункових рахунках, *гід по магазинах.*

«Приходьте і ви одержите істинне задоволення» — у цьому закликові аж дві лексично-семантичні кальки з російської мови. Повноцінний український відповідник такий: Приходьте — і Ви *дістанете* (*матимете*) *справжнє задоволення.* Замість *торгуючі організації* треба *торговельні організації,* замість *курси по вивченню англійської мови — курси для вивчення англійської мови.*

Солідне акціонерне товариство повідомляє: «Продаємо зі складу, надсилаємо *накладною оплатою* літературу з історії України, відродження національної культури...» Для називання способу грошового розрахунку використовують вислів, калькований з рос. *накладная плата* замість оригінального українського слова *післяплата: надсилаємо післяплатою.*

У тому самому рекламному оголошенні кілька разів запевняють, що в них «ціни найнижчі з *існуючих».* Замість невластивого нашій мові активного дієприкметника *існуючі* слід було використати словосполучення *наявні тепер* або прикметник *теперішні:* «ціни найнижчі з *наявних тепер* (з *теперішніх*)*».*

Найчастіше замість російських активних дієприкметників виступають у нас прикметники та іменники. «Один із *виступаючих* відзначив, що час уже переходити до конкретних справ» (з газетного звіту про Всесвітній форум українців). Лексичним відповідником рос. *выступающий* у нашій мові є слово *промовець.* Тож і слід було написати: «Один із *промовців* зазначив...», *«Переважаюча* частина мешканців регіону зайнята сільським господарством», — дізнаємося з іншої газети. Замість *переважаюча* (рос. *преобладающая*) треба *переважна частина.* Така заміна дає змогу чіткіше дотриматися лексичної норми й уникнути немилозвучного словосполучення *чача.* Ще в одній газеті йдеться про «тяжкий і *всепоглинаючий* гріх перед людьми та історією». Знову ж таки калька з рос. *всепоглощающий.* Тим часом в українській мові є два морфологічні варіанти для назви цього поняття — *всепоглинальний* і *всепоглинний.* Отже, «тяжкий і *всепоглинний* гріх перед людьми та історією».

Автор газетної рецензії завважує, що книжку «прихильно зустріла *читаюча громадськість»* замість нормального вислову *читацька громадськість.* Український прикметник *читацький* (стосовний до кола читачів) цілком заступає тут рос. *читающий.* «У серпні 1992 року в Державному музеї літератури України відкрилась *постійно діюча* виставка «Українська культура в діаспорі», — написано в газетному повідомленні. Невже обов'язково дослівно перекладати рос. *постоянно действующая?* Адже по-українському досить сказати *постійна виставка.* Без *діючий* треба обходитися й у таких словосполученнях: *действующие лица — дійові особи, действующее законодательство — чинне законодавство* (а не *діючі особи, діюче законодавство,* як пишуть у газетах).

Дуже багато огріхів у теле- й радіопрограмах, що їх друкують у газетах: художні фільми *«Казіно»,* «День чорної *луни»* (замість правильних варіантів *«Казино»,* «День чорного *місяця»*)*,* вистава «Гра закоханого *ростовщика»* (замість «Гра закоханого *лихваря»*) тощо.

Лексичні, синтаксичні, стилістичні та інші помилки знижують ефективність рекламних матеріалів.

НАЙПОШИРЕНІШІ ПОМИЛКИ СЛОВОВЖИВАННЯ

Правильно	*Неправильно*
всепоглинний, всепоглинальний	всепоглинаючий
чинне законодавство	діюче законодавство
дійові особи	діючі особи
складати іспит (екзамен)	здавати екзамен
Єрусалим	Ієрусалім
теперішні ціни	існуючі ціни
код	кот
постійна виставка	постійно діюча виставка
торговельні організації	торгуючі організації
читацька публіка	читаюча публіка
численний	багаточисленний
загальний	всезагальний
оборонець (юр.)	захисник (юр.)
інакодумець	інакомислячий
нечисленний	малочисленний
післяплата	накладна плата
перука	парик
мито, збір	пошліна
збігатися	співпадати
зіставляти	співставляти
митниця	таможня
гінді	хінді (мова)
голокост	холокост
гомо сапієнс	хомо сапієнс
позаблокова	що не приєдналася (країна)
навколишнє, довколишнє	оточуюче

ФРАЗЕОЛОГІЯ

Мовні одиниці, що складаються з кількох роздільно оформлених компонентів, характеризуються стійкістю лексичного складу та синтаксичної будови і, як і окремі слова, позначають поняття, звуться фразеологічними одиницями, або фразеологічними зворотами, чи просто фразеологізмами.

Фразеологічні звороти кожної мови характеризуються стійкістю лексичного складу. Наприклад, коли ми хочемо поняття «посваритися» передати не словом, а фразеологізмом, то кажемо «розбити глек». Саме *розбити* (а не *рознести, розтрощити, роздушити*) і саме *глек* (а не *макітру, ступу, пляшку*). Фразеологізми відтворювані, вони зберігаються в нашій пам'яті, і при потребі ми їх видобуваємо звідти. Під час перекладу з однієї мови на іншу треба не калькувати чужомовних фразеологізмів, а добирати власні. Наявність у якомусь фразеологічному звороті української лексики ще не є свідченням того, що зворот український. Скажімо, в одній із радіопередач на медичну тему прозвучала така порада: «Треба негайно *прийняти міри,* щоб *попередити розповсюдження інфекції».* З погляду суто лексичних норм усі слова українські. Але російському вислову *принять меры* в українській мові відповідає не *прийняти міри,* а *вжити заходів. Попереджувати* в українській мові означає «повідомляти наперед». Приміром: «Студентів *попередили,* що зимова екзаменаційна сесія почнеться на два тижні раніше». А відповідником російського вислову *предупредить* (что?) *распространение инфекции* в нашій мові є *запобігти* (чому?) *поширенню інфекції.* Отже, відповідно до лексико-фразеологічних норм української літературної мови наведений уривок з радіопередачі мав би звучати так: «Треба *негайно вжити заходів, щоб запобігти поширенню інфекції».*

У багатьох фразеологічних зворотах замість слів із конкретним значенням *одержати* й *отримати* вживані абстрактніші лексеми *дістати, набути, здобути.* Не *отримати освіту, одержати перемогу, отримати досвід, отримати виправдання,* як пишуть у засобах масової інформації, а *здобути освіту, здобути перемогу, набути досвіду, дістати* (*знайти*) *виправдання.* Таким чином, слід було написати «У Соколівці сьогодні *дістала* (або *знайшла*) *виправдання* сила кулака», а не *отримала виправдання,* як читаємо в одному з газетних текстів.

Дуже активно вживане в сучасній суспільно-політичній лексиці слово *заключати,* відсутнє в українській літературній мові. Ті, що використовують його, не цілком засвоїли лексичні та фразеологічні норми української мови. Наведу кілька російських фразеологічних одиниць із словом

заключать та їхні українські відповідники: *заключать в скобки* (в *кавычки*) — *брати в дужки* (в *лапки*)*; заключать брак — брати шлюб, одружуватися; заключать в тюрьму — ув'язнювати; заключать соглашение* (*договор, контракт*) — *укладати угоду* (*договір, контракт*).

В усному й писемному мовленні нерідко чуємо й читаємо кумедні з погляду лексико-фразеологічних норм української мови вислови: «На місці звалища мешканці молодого міста *розбили парк;* Страйкарі *розбили намети* перед міськрадою» та ін. Дієслово *розбити* є синонімом слів *знищити, розтрощити, роз'юшити* тощо. Воно входить до таких словосполучень, як *розбити лоба, розбити* (*розірвати*) *кайдани, розбити серце* і т. ін. Щодо парку або саду треба використовувати більш підхожі лексеми — *посадити, насадити, виростити:* «Я гостро відчуваю запах *саду,* що я *посадив»* (Ю. Яновський). *Намети* теж не розбивають, а *ставлять* або *напинають* (як у прямому, так і в переносному значенні): «Над покрівлями будинків осінні хмари *нап'яли* сизий *намет»* (О. Копиленко).

В одній із газет читаємо: «Як *полягають справи* зі створенням місцевого осередку спілки?» Це невдалий варіант перекладу російського вислову *как обстоят дела?* Правильно його слід перекладати *як стоять справи?* або просто *як справи?* Українське слово *полягати* є відповідником російських *состоять, заключаться.* Напр.: «В чем *состоит* (*заключается*) *Ваша задача?* — У чому *полягає Ваше завдання?»* Російський вислів *как бы не так!* є експресивним синонімічним замінником заперечної частки *нет:* «Думаешь, он сдержал свое обещание? *Как бы не так!»* Його українські відповідники *аж ніяк, де там, овва.* Один із них і треба було б використати в уривку з газетного тексту: «Думаєте, хоч хтось отямився? *Аби не так!»* — «Думаєте, хоч хтось отямився? *Де там!»* замість неоковирного *аби не так.*

Фразеологічні звороти різних типів досить часто використовують у пресі як один із найважливіших засобів посилення й відсвіження експресії та поглиблення логізації викладу. Вживані фразеологізми і як складники тексту, і як заголовки. До особливо улюблених мовних одиниць такого ґатунку належать прислів'я й приказки та крилаті вислови. На жаль, при використанні усталених зворотів трапляється чимало недоречностей. Часто-густо автори не завдають собі клопоту відшукати в скарбниці української фразеології найкращий варіант, а вдаються до першого-ліпшого, що спаде їм на думку. Найчастіше це буває неоковирна калька з російської мови. Скажімо, журналіст однієї з телепередач говорить: «Питання між кандидатами в депутати розподілилися *слідуючим чином»* (тобто дослівно перекладає рос. *следующим образом*). За лексико-фразеологічними нормами української мови треба казати: «Запитання між кандидатами в депутати розподілено *так»*.

Ситуацію, коли людина вважає, начебто досить змінити зовнішній вигляд або навіть лише поміняти вбрання — і відразу зміниться її суть, росіяни характеризують приказкою *ворона в павлиньих перьях.* Невибагливі автори наших видань пишуть і собі *ворона в павиному пір'ї*, а тим часом українська мова на цей випадок має свою оригінальну приказку: *убрався в жупан — і дума, що пан.* Як заголовок нерідко використовують фольклорний фразеологізм *із вогню та в полум'я* (тобто з однієї скрути в іншу, часом іще більшу). Звичайно, це цілком український зворот, спільний з російським. Але крім нього маємо й інший, суто наш: *з дощу та під ринву,* який чомусь забувають.

При описі весни, коли водойми звільняються від криги або коли йдеться про настання чогось довгоподіваного, вживають фразеологізм-покруч *лід зрушився.* Це невдалий переклад рос. *лед тронулся.* Замість нього в нас є *крига скресла,* що вживається в прямому й переносному значенні. В одній із радіопередач розповідалося про невдалий захід, коли люди не дістали того, на що розраховували. Становище було схарактеризоване так: «Вони пішли, *не солоно сьорбнувши»* (рос. *не солоно хлебавши*). Натомість треба було вжити українського вислову: «Вони пішли, *спіймавши облизня»* або ще коротше: «Вони *дістали* (*спіймали, схопили, скуштували*) *облизня»*.

Крилаті вислови є фразеологізмами книжного походження, тому на відміну від прислів'їв та приказок їх перекладають буквально, але з дотриманням певних правил, нехтування яких знижує виразово-зображальні якості цих мовних одиниць. Наприклад, якщо в першотворі вислів має риму й віршовий розмір, то й у перекладі слід зберігати ці особливості. Один із газетних матеріалів був названий «Я пам'ятаю чудову миттєвість». Кожен більш-менш освічений читач одразу здогадається, що це рядок з вірша О. Пушкіна «Я помню чудное мгновенье», і помітить, що в українському перекладі на два склади більше і порушено розмір. А є ж гарний український варіант:

Я мить чудову пам'ятаю —
Моїм очам постала ти,
Як чарівне видіння раю,
Як чистий геній красоти...

Тож і назвати матеріал варто було «Я мить чудову пам'ятаю».

І ще одна недоречність, яка прийшла в нашу мову разом з невдалим відтворенням назви епопеї про Штірліца «Сімнадцять *миттєвостей* (*замість нормального в цьому контексті хвилин*) весни», бо *миттєвість* відповідає рос. *мгновенность,* а не *мгновение.*

З емоційно-експресивною метою в публіцистичних текстах використовують літературні цитати. Наприклад, у газетному матеріалі на теми родинного життя читаємо: «Пам'ятаєте, як у першому акті кохає Ромео Розаліну? «Прекраснее ее на свете нет и не было с тех пор, как создан свет». Начебто все добре, але постає запитання: чому в українському тексті слова англійського автора наведені російською мовою? Адже є цілком пристойний український переклад «Ромео і Джульєтти» Ірини Стешенко, де ці рядки звучать так:

Гарніша? Ні! Як світ
почав стояти,
Під сонцем кращої
не відшукати.

Фразеологізми треба відтворювати мовою, якою писано даний текст, або мовою оригіналу. Якась третя мова тут абсолютно недоречна.

Одна з газет опублікувала матеріал під назвою *«А в іншому, прекрасна маркізо, усе добре».* Це рядок із французької жартівливої пісеньки, відомої в російському перекладі: *«А в остальном, прекрасная маркиза, все хорошо, все хорошо!».* Газетний же матеріал названо не віршованим рядком, а його прозовим варіантом. Точний український переклад цього рядка такий: *«А поза тим, добродійко маркізо, усе гаразд, усе гаразд!»* Тут українська мова засвідчує свою милозвучність і вміння відтворити французький шарм.

Фразеологічні одиниці є дуже важливим семантичним та стилістичним засобом. Одні фразеологізми спільні для багатьох мов. До таких належать вислови давньогрецькі (*ріг Амальтеї, яблуко розбрату*), євангельські (*шлях на Голготу*), біблійні (*дух і буква*), літературні цитати (*«Спинись, хвилино, гарна ти!»*). Є фразеологічні звороти, належні тільки одній мові, і для відтворення позначуваних ними понять в інших мовах слід шукати рівноцінних відповідників.

В українських газетах можна прочитати: *задаватись метою, знищувати на корені* й под. Ніякого стосунку до української фразеології такі синтаксичні побудови не мають, оскільки в нашій мові їм відповідають — *ставити собі за мету, знищувати на пні.*

«Жила-була одна жінка», *«Жив-був* один голова колгоспу», *«Жив-був* один спортсмен» — так часто починають свої твори автори різних газетних жанрів. Та й сучасні казкарі здебільшого вдаються до такого початку, який нібито запозичений з українських народних казок. Але річ у тім, що словами *жили-были* починаються російські народні казки. Що ж до казок українського народу, то в них на початку стоять слова: *«Жили собі* дід та баба», *«Був* (*були*) *собі* чоловік та жінка» тощо.

Тут ідеться про використання в засобах масової інформації фразеологічних одиниць книжного та фольклорного походження. Коли фразеологізми вживаються недоречно, вони викликають негативний відрух у читачів, слухачів, глядачів.

У царині фразеології, як і на рівні лексики, виявляється синонімічне багатство української мови. Скажімо, на позначення поняття «людина невизначених здібностей, невиразної вдачі» існують такі фразеологізми: *ні се ні те, ні риба ні м'ясо, ні рак ні риба, ні пес ні баран, ні пава ні ґава, ні два ні півтора, ні Богові свічка ні чортові кочерга, ні швець, ні жнець, ні грач ні помагач.* До слова *тікати* є ціла низка фразеологічних висловів: *увіритися ногам, кидатися навтікача, намазати п'яти салом, накивати п'ятами, дати ходу, дати тягу, взяти ноги на плечі* тощо.

На жаль, у численних засобах масової інформації вживана досить обмежена кількість фразеологічних зворотів. Нерідко оригінальних українських фразеологізмів не використовують зовсім, віддаючи перевагу калькованим з російської мови зворотам.

Поєднання однокореневих слів (тавтологія) широко вживається як стилістичний засіб. Це здебільшого фразеологічні одиниці на зразок *сила-силенна, рано-вранці, вільна воля, любий-любесенький, милий-милесенький.* Коли нагромадження в тому самому вислові однокореневих слів не викликане ні стилістичними, ні значеннєвими міркуваннями, тавтологія стає вадою тексту. До появи тавтологічних словосполучень, що знижують мовленнєвий рівень викладу, призводить бездумне калькування російських висловів: *совершить преступление — вчинити злочин, обеспечить безопасность — забезпечити безпеку.* Цього можна і треба уникати, замінюючи один із компонентів

синонімічним відповідником: *скоїти злочин, гарантувати безпеку.*

Ретельне вивчення багатої синоніміки української мови дає змогу якнайточніше висловлювати думку, втілювати її в довершену форму.

А хура й досі там, а віз і нині там

Часто послуговуються журналісти висловом з байки І. Крилова *а віз і нині там* (коли хочуть емоційно висловитися про те, що якесь діло не йде). Нічого поганого в тому, звичайно, немає, треба збагачувати палітру виразових засобів. Прикро лише те, що майже ніхто не згадує українського вислову з байки Л. Глібова *а хура й досі там.* Можливо, бояться рідковживаного тепер слова *хура* (великий віз або сани для перевезення вантажів та людей). Але ж незнання якогось слова не є підставою для ігнорування цілого фразеологізму.

Впадати (а не кидатися) в око (очі, вічі)

«Перше, що *кинулось у вічі,* коли ми зайшли до музею, була цілковита занедбаність його приміщень», — читаємо в одній із газет. *Кидатись у вічі* в українській мові (на відміну від рос. *бросаться в глаза*) не є фразеологічним зворотом, тобто не має цілісного значення, а сприймається буквально: хтось кинувся комусь у вічі і, можливо, видряпав їх. Поняття «привертати увагу» відтворюється фразеологізмом *впадати в око* (в *очі, вічі*)*:* «Вутанька Гуслиста з першого дня *впала* юнакові в *око»* (О. Гончар). Тож у наведеному уривку тексту потрібно було написати: «Перше, що *впало в око,* коли ми зайшли до музею...»

Грати роль і відігравати роль

Вислів *грати роль* доречний у застосуванні до акторів або до людей, які видають себе за когось. У переносному значенні використовуємо словосполучення *відігравати роль.* Синтаксично незграбне речення з газетного тексту «Сам собою цей факт *зіграє немаловажну* (калька російського слова!) *роль* для припинення міжрелігійних конфліктів» слід відредагувати в такий спосіб: «Сам собою цей факт *відіграє неабияку роль* у припиненні міжконфесійних конфліктів». Пор.: «Того вечора я *грала* зовсім *іншу роль»* (Леся Українка); «Педагогічна діяльність Софії Русової *відіграла* велику *роль* у розвитку українського шкільництва» (газ.).

Гривня і копійка

Невідповідність назв національної валюти *гривня* (що нагадує нам про славне історичне минуле) та розмінної монети *копійка* (що свідчить про тривале перебування в колоніальному ярмі) підтверджується й тим, що *копійка* не дуже широко вживається в фразеологізмах. Наприклад, російським словам *копейка, ребро, ставить* в українській мові відповідають *копійка, ребро, ставити,* але російський фразеологізм *поставить ребром последнюю копейку* по-українському буде не *поставити ребром останню копійку,* а *розтринькати останні гроші.*

Давати згоду, схвалювати, підтримувати, погоджуватися, а не давати добро

І в офіційно-діловому, і в розмовному мовленні зловживають висловом *давати добро.* Напр.: «Президент *дав добро* на підготовку проекту указу про створення вільної економічної зони в Трускавці» (газ.).

З погляду лексико-семантичних норм української мови можна подумати, начебто президент віддав на цю справу частину свого майна, бо іменник *добро* означає «сукупність належних комусь речей, предметів, цінностей», а також «благо», протилежне до «лихо, зло». Напр.: «А корабель був повний *добра.* Було там і золото» (П. Панч); «Лагодився Чіпка громаді служити — збирався *добро* робити» (Панас Мирний). Отож некритичне використання розмовного російського вислову *давать добро* (де *добро* є субстантивованим прислівником) в українській мові призводить до затемнення змісту висловлювання. Адже насправді йдеться про те, що президент *дав згоду на підготовку* (*погодився з підготовкою, схвалив підготовку*) проекту.

Давати спокій, а не залишати в спокої

У газетах захоплюються калькованим з російської мови висловом *залишати когось у спокої,* хоч є оригінальний український фразеологізм *давати комусь спокій:* «Бачачи, що ця справа така болюча для нього, я *дав спокій* і не розпитував подробиць» (М. Коцюбинський). Тож замість «залишимо міністрів у спокої», як пише одна з газет, краще сказати «дамо міністрам спокій».

Довкілля, навколишнє, довколишнє (а не оточуюче) середовище

Дбаючи про поліпшення екології, газетярі цілком слушно закликають усю громаду стати на захист «оточуючого середовища». Хотілося б запропонувати їм вимовити кілька разів поспіль виділене слово і подумати, чи вписується воно в рамки милозвучності нашої мови. А є ж чудові замінники: *навколишнє* (*довколишнє*) *середовище,* для менш офіційних текстів — *довкілля, окіл* (р. відм. *околу*). Напр.: «Проблема охорони *довкілля* в Україні з особливою гостротою постала після чорнобильської трагедії» (газ.); «Мов крізь сон доходило до мене *навколишнє»* (Ю. Збанацький); «Думка наче піднеслася над усім *довколишнім* буденним» (Л. Смілянський); «Зміни в кліматі призвели до помітних змін *навколишнього* природного середовища» (журн.).

Доводити до відома, а не ставити у відомість

Трапляється на сторінках преси й такий мовний зворот: *ставимо вас у відомість.* Це дослівний переклад рос. *ставим вас в известность,* відповідниками якого в українській літературній мові є *доводимо до вашого відома, повідомляємо вам* (*вас*)*, сповіщаємо вас.* Напр.: «Я маю щось довести, володарю, *до твого відома* зовсім зокрема» (Леся Українка); «Надіслав одного з джигітів *сповістити* наречену про своє наближення» (З. Тулуб).

Завдавати удару, а не наносити удар

«Тепер особливо відчутні наслідки сталінської політики, що розгромила культурне відродження і *нанесла смертельний удар* по ідеалах та вірі в краще майбутнє», — пишуть в одному вельми поважному часописі. Усе правильно, крім одного: російському фразеологізмові *наносить* (что?) *удар* відповідає український *завдавати* (чого?) *удару.* Напр.: «Загарбання турками узбережжя Чорного моря в кінці XV ст. *завдало* торгівлі між Заходом і Сходом сильного *удару»* (журн.).

Здавати собі справу (а не звіт)

Російський вислів *отдавать себе отчет* можна відтворити словами *усвідомлювати, розуміти* щось, *орієнтуватися* в чомусь: «Марина, певно, ще *не усвідомлювала,* що Анатолій їй подобається» (С. Журахович); «Колишній солдат, він *розумів,* що значить узятися провідником, яка відповідальність ляже на людину, що згодиться на це» (О. Гончар). Але є й вислів фразеологічного типу — *здавати собі справу* в *чомусь* (*про щось, із чогось*)*.* Про закономірність цієї мовної одиниці свідчить широке вживання її в багатьох українських авторів: «Так, так...» — шепотіла вона, *не здаючи собі справи* в тому, що десь уже сходилась публіка на її концерт, що на вулиці чекало на неї авто» (Л. Смілянський); «Вона чомусь мусила згадувати про Дарку, не раз плакала при тому — чи за лялькою, чи за Даркою, вона якось сама *не могла собі здати справи* в тому» (Леся Українка).

З дощу та під ринву та ін. (а не тільки з вогню та в полум'я)

Из огня да в полымя означає «з однієї неприємності потрапити в іншу, ще більшу». Українська мова має тут такі фразеологічні варіанти: з дощу та під ринву; уникав диму, та й упав у вогонь; тікав від диму, та впав у вогонь; з калюжі та в болото; утікав від вовка, та натрапив на ведмедя; з вогню та в полум'я.

Знічев'я, а не від нічого робити

В одній із газет читаємо: «Нісенітниці в голову лізуть *від нічого робити».* Замість цього перелицьованого російського вислову краще було б ужити українське *знічев'я,* як робили й роблять

майстри українського слова: «— *Знічев'я* спочиваєш? — Прийшовши під вікно, Бровко озвавсь» (Л. Глібов); «Матюха *знічев'я* грався наганом» (А. Головко).

Квартира з усіма вигодами (не зручностями)

Невмотивовані кальки з російської мови особливо неприємно вражають у словосполученнях фразеологічного й нефразеологічного типу. Тут слова начебто й українські, а поєднані всупереч семантико-фразеологічним нормам нашої мови. У засобах масової інформації досить часто використовують вислів «квартира з усіма «зручностями». Російське слово *удобство* перекладається в нас *зручність* (сприятливість, приємність у користуванні) та *вигода* (комфортність; обладнання, що створює певні зручності для побуту людини). Напр.: «Голубенко перейшов на другий борт і сів, приємно *відчувши* велику *зручність* білих пароплавових крісел» (Словник української мови. Т. 3. С. 718); «Є думка розпочати будівництво нового села. І спершу хоч одну вулицю опорядити з будинками на кілька поверхів, з *вигодами»* (Словник української мови. Т. 1. С. 375). Тож нормативний вислів української літературної мови — *квартира з усіма вигодами.*

Мати рацію, а не бути правим

В Україні є чимало людей, які через життєві обставини не могли ознайомитися з тонкощами рідної мови. За бажання цю прогалину зможуть заповнити всі. Але нерідко буває так, що носій мови задовольняється тим лексичним запасом, на який спромігся, а решту слів оголошує незрозумілими, штучними, а то й непотрібними, вартими глузування. Під обстріл таких «цілувальників» час від часу потрапляє вислів *мати рацію.* «Хай з раціями ходять полісмени, а коли людина права, то так і треба казати», — заявляють «дотепники».

Слово *рація* (у полісмена) — це запозичення з російської мови радянського часу, скорочений варіант слова *радіостанція.* А *рація* в розумінні «підстава, обґрунтування, причина, слушність, вітальна промова» походить від лат. ratio і свідчить про широку обізнаність українського суспільства з класичними мовами вже в далекому минулому. У радянську добу особливо не полюбляли тих запозичень, які були в українській мові і яких не було в російській. Лексична картотека Інституту української мови містить чимало ілюстрацій до цього словосполучення з творів митців українського слова. Напр.: «Ви *шукаєте рації,* аргументації й т. ін. на кожнісінький свій вчинок» (А. Кримський); «Дядько уважав, що Вам *нема* жадної *рації* давати гроші ворожим до Вас людям» (Леся Українка); «Тікати *не було рації.* Хутір був оточений» (З. Тулуб); «Посли к Латину приступились, Три рази низько поклонились, А старший *рацію* сказав» (І. Котляревський). Коли йдеться про визнання слушності чиїхось міркувань або дій, українська мова використовує фразеологічний зворот *мати рацію:* «Ех ви, ясновельможні дикуни! Боїтеся Кармелюка — і *маєте рацію!»* (С. Васильченко). Цей зворот наявний у творах багатьох класиків української літератури минулого й сучасного. Його синонім — *ваша* (*твоя*) *правда:* «А чванитесь, що ми Польщу Колись завалили! *Правда ваша:* Польща впала Та й вас роздавила!» (Т. Шевченко).

Натомість прихильники зближення мов обстоювали та обстоюють калькований російський вислів *ви праві,* хоч основними значеннями слова *правий* у нашій мові є «справедливий, праведний, безгрішний, невинний», а не «слушний». Ще менше пасують до згаданого фразеологізму омонім *правий* (протилежне поняття до лівий) та омограф *правий* «рівний, прямий»: «Рубайся, дерево, криве і праве» (Номис).

Отже, повноцінними українськими відповідниками російського вислову *Вы* (*ты*) *правы* (*прав*) є *Ви* (*ти*) *маєте* (*маєш*) *рацію; Ваша* (*твоя*) *правда.* Варіантові *Ви* (*ти*) *праві* (*правий*) віддають перевагу ті, які *дякують Вас* (замість *вам*)*, заключають* (замість *укладають*) угоди, голосують за *змішану* (замість *мішану*) виборчу систему, вимовляють свої прізвища *Алексєєнко, Кравець, Логвін, Пєхота, Кутовой* (замість нормальних *Олексієнко, Кравець, Логвин, Піхота, Кутовий*).

Моя хата скраю, а не моє діло сторона

У засобах масової інформації можна натрапити на штучний фразеологізм *моє діло сторона.* А тим часом російському вислову *мое дело сторона* (коли йдеться про байдужість у ставленні до чогось, про небажання втручатися в якусь справу) в українській мові відповідають: *моя хата скраю; про мене — вовк хоч траву їж; наше діло півняче: прокукурікали, а там хоч і не розвидняйся; моє*

діло мірошницьке: підкрутив та й сів.

На тобі, небоже (а не Боже), що мені негоже

Трапляється, що хтось із носіїв мови не знає якогось слова — компонента фразеологічної одиниці і замінює його близьким за звучанням. Цілісне значення фразеологізму нібито не порушено, тому лексично спотворена одиниця набуває поширення, відтискуючи на другий план первісний, закономірний варіант. Але коли замислимося над кожним із складників звороту, то побачимо явне безглуздя. У засобах масової інформації, приміром, досить часто вживають приказку *на тобі, боже, що мені негоже* (у ситуації, коли хтось дарує ближньому якусь абищицю, котру видає за щось поважне). Останнім часом навіть почали писати *Боже* з великої літери, проте це не зменшує зневаги до Бога. Якщо подумки перенестися в час виникнення приказки, одразу з'являться сумніви — чи наважився б хтось пропонувати непотріб Богові. А вся річ у тому, що правильна форма цієї приказки така: *на тобі, небоже, що мені негоже* (обидві частини римованої приказки мають, як і належить, однакову кількість складів). *Небоже* — форма кличного відмінка іменника *небіж* (племінник). Тепер усе зрозуміло: багатий дядько кидає бідному небожеві якийсь не дуже ласий шматок.

Не в тім'я битий, а не не ликом шитий

З синонімічного гнізда фразеологізмів працівники газет, радіо й телебачення, як правило, вибирають один. Причому підставою для такого вибору є не виразово-логічні якості звороту, не оригінальність образів, що містяться в ньому, а близькість до російської мови. Приміром, коли йдеться про непересічну, тямущу людину, яка не розгубиться за скрутних обставин, використовують тільки вислів *не ликом шитий:* «Наші теж *не ликом шиті»,* «І ми *не ликом шиті»* (заголовки в газетах). Тим часом є набагато виразніший суто український фразеологізм — *не в тім'я битий.* Саме йому віддавали перевагу класики української літератури: «До нашої панночки нелегко приступитись, та я теж *не в тім'я битий,* либонь, і ми в свій час книжки читали, та ще такі, про які панночкам і не снилось» (Леся Українка); «Так же піп *не в тім'я битий:* його не обдуриш» (Лесь Мартович). Слово *лико,* без сумніву, українське; як і російське *лыко,* воно має значення «внутрішня частина кори молодих листяних дерев, що легко відокремлюється від стовбура й ділиться на стрічки». Проте в обох мовах ці слова входять до різних фразеологізмів: рос. *лыка не вяжет* — укр. *язиком не поверне; п'яний як хлющ* (*як ніч, як чіп*). Рос. *не всякое лыко в строку* — укр. *не за всяку провину києм у спину.* Порівняймо укр. *не мішайтесь між чужі лика* — рос. *не мешайтесь не в свое дело;* укр. *бути в татарських ликах* — рос. *попасть к татарам в неволю;* укр. *в'язати в лика* — рос. *брать в неволю.*

Робити внесок і вносити вклад

Деякі мовці не розрізняють висловів *робити внесок* і *вносити вклад.* У прямому розумінні, коли маємо справу з грішми (коли йдеться про ощадну касу, банк, фонд), використовуємо вислів *вносити вклад.* Напр.: «Киянка Галина Гуць *внесла вклад* у сумі 1000 карбованців на відбудову церкви Богородиці Пирогощої» (газ.). Якщо мова йде про сприяння розвиткові науки, культури, мистецтва, слід уживати вислів *робити внесок:* «Значний *внесок* у справу створення українського професіонального театру *зробив* Тарас Шевченко» (газ.).

Сміятися на кутні. Кутній (а не корінний) зуб

Словники, поза всяким сумнівом, є вмістищами відомостей про вживання й значення слів. Але й у словниках трапляються прикрі помилки. Приміром, у 4-му томі одинадцятитомного Словника української мови є словосполучення *корінний зуб,* яке нібито означає «один із п'яти задніх зубів кожної щелепи» (с. 292). Цей вислів без жодних підстав перенесено з російської мови, бо по-українському один із п'яти задніх зубів щелепи зветься *кутній.* «На *кутніх зубах* спробував золото» (М. Стельмах). Маємо й фразеологізм *сміятися* (*реготатися*) *на кутні* із значенням «плакати»: «Ще й сміється, дурне! Щоб ти *на кутні сміялося!»* (О. Ковінька). Українська фразеологія така багата, що її не варто «збагачувати» неоковирними витворами.

Становити інтерес і представляти інтереси

«Висловлені на науковій конференції пропозиції *представляють інтерес* для нашого підприємства». У цьому фрагменті з радіопередачі поняття «викликати зацікавлення, бути корисним» слід передавати українським висловом *становити інтерес* (пропозиції становлять інтерес). Коли йдеться про дію за чиїмсь дорученням, про вираження чиєїсь волі, тоді доречний фразеологізм *представляти* (*репрезентувати*) *інтерес* (*інтереси*). Напр.: «Тепер колишній доцент університету став дипломатом, він *представляє інтереси* України в Хорватії» (газ.); «Микола Лисенко *репрезентує* музичний романтизм у повному розумінні цього слова» (журн.); «Досвід Польщі в розвиткові сільського господарства *становить* великий *інтерес* для України» (газ.).

Тягар (а не вантаж) обов'язків

Багато фразеологічних одиниць має чітко окреслене національне обличчя. Безпідставне калькування тут особливо недоречне, до нього вдаються з незнання, з невибагливості або з лінощів люди, яким чужі муки слова.

Компоненти фразеологізмів навіть у близькоспоріднених мовах не завжди збігаються. Скажімо, в російській мові слово груз часто входить до фразеологізмів: *груз воспоминаний, груз наследства, груз обязанностей.* Відповідником цього слова в українській мові є *вантаж,* але тільки в прямому значенні: «Вони мовчки висаджували *вантаж* на плечі один одному» (О. Гончар). У складі фразеологічних одиниць замість *вантаж* уживається *тягар* (р. відм. *тягаря,* а не *тягару,* як інколи пишуть і кажуть): *тягар спогадів, тягар спадщини, тягар обов'язків.* З цього погляду варто було б відредагувати фразеологізми в спортивному газетному матеріалі: «На *чаші* (краще на *шальки*) терезів лягли, з одного боку, честь команди та її нових керівників, а з другого — *вантаж* (треба *тягар*) першого кола».

Форми вітання й прощання

До фразеологічних одиниць належать і форми вітання та прощання. Вони давно усталилися в українській мові, і їх не варто модернізувати без потреби. Досить часто чуємо неправильні з погляду української граматики форми вітання та прощання в розмовному мовленні, по радіо й телебаченню *«Добрий ранок!; Доброго дня,* шановна *редакція!* (тут іще й ігнорування кличного відмінка — *редакціє*)*; Доброго вечора,* шановні телеглядачі; *Доброї* (*спокійної,* навіть *гарної*) *ночі,* дорогі діти!»

В українській літературній мові усталилися такі форми: *Доброго ранку!; Добрий день!* (*Добридень!*)*; Добрий вечір!* (*Добривечір!*)*; На добраніч! Добраніч!*

Фразеологічні й нефразеологічні відповідники рос. следовать

Слово *слідувати* в сучасній українській мові вживається досить рідко і лише в одному значенні «рухатися слідом за кимось»: «Примушувала на останні гроші, які він виторговував за рибу, купувати морозиво, водити в кіно, *слідувати* за нею по п'ятах, куди б вона не йшла» (Григорій Тютюнник). В інших значеннях *слідувати* застаріло і вважається ненормативним з погляду лексичних норм. Намагання збільшити частотність цього слова й розширити його семантику спричинено не внутрішніми законами української мови, а незнанням цих законів та впливом інших мов. Основними українськими відповідниками активного в сучасній російській мові *следовать* є *іти, прямувати, простувати* (у просторі)*, наставати, наступати* (у часі): *поезд следует без остановок — потяг іде без зупинок, поезд дальнего следования — потяг далекого прямування; за весной следует лето — за весною настає літо.* Дієприкметника *слідуючий* в українській мові немає взагалі.

Не входить слово *слідувати* (з огляду на звуженість його семантики) і до складу словосполучень фразеологічного й нефразеологічного типу. Те, що читаємо в газетах і часописах (*слідувати такій логіці, слідувати чиємусь прикладові, із сказаного слідує* й под.) не відповідає ні лексичним, ні фразеологічним нормам. Ось кілька російських словосполучень, складниками яких є *следовать,* та їхні відповідники в українській мові: *продолжение следует* (при друкуванні матеріалу в кількох номерах видання) — *далі буде; следовать чьему-то примеру — наслідувати чийсь приклад; следовать подобной логике — йти за такою логікою; следовать советам врача — виконувати поради* (*слухати порад*) *лікаря; следовать обычаям — додержуватися* (*дотримуватися*) *звичаїв; из сказанного следует — із сказаного випливає; как следует — як слід; как и следовало ожидать —як і*

треба було сподіватися (*чекати*). Заміна в усіх розглянутих випадках дієслів однією лексемою *слідувати* в усному мовленні, а то й у пресі не тільки свідчить про недостатнє знання законів мови, а й спричинює збіднення її лексико-синтаксичних можливостей.

Як учитель, а не в якості учителя

Немає сумніву в тому, що рос. *качество* відповідає укр. *якість.* Та це аж ніяк не означає, що й фразеологізм *в качестве кого-то* можна відтворювати *в якості когось.* Словосполучення типу *в качестве председателя* (*профессионала, учителя, друга*) в українській мові мають відповідники: *як голова* (*професіонал, учитель, друг*). А газети, радіо- й телепередачі раз по раз уживають «суржикових» витворів *в якості орендарів, в якості гостей, претендентів* і под. Напр.: «Іван Степанович уперше відповідав на запитання кореспондентів *у якості Голови* (замість нормального *як Голова*) Верховної Ради України». Можна ще вживати *в ролі, у функції,* коли є потреба надати текстові канцелярського відтінку.

Правильно	*Неправильно*
аж ніяк!, де там!	аби не так!
знічев'я	від нічого робити
бажаю (зичу) щасливого Нового року! Хай щастить у Новому році!	вітаю з Новим роком!
зрештою, врешті-решт, кінець-кінцем	в кінці кінців
скоїти злочин	вчинити злочин
завдяки допомозі	дякуючи допомозі
на адресу	за адресою (куди?)
гарантувати безпеку	забезпечувати безпеку
ставити на меті (за мету), мати на меті	задаватися метою
укладати договір	заключати договір
давати (кому?) спокій	залишати (кого?) в спокої
на мою (твою, вашу) думку	за моєю (твоєю, вашою) думкою
згідно з планом	згідно плану
крига скресла	лід зрушився
напускати туману	наводити тінь на тин
навчати музики (мови)	навчати музиці (мові)
щодо цього	на цей рахунок
не в тім'я битий	не ликом шитий
здобувати перемогу	одержувати (отримувати) перемогу
передплата газет і журналів	передплата на газети і журнали
просто неба	під відкритим небом
підбивати підсумки	підводити підсумки
запобігати хворобі	попереджати хворобу
зазнавати поразки	терпіти поразку
уживати (вживати) заходів	приймати міри
брати участь	приймати участь
ставити (напинати) намет	розбивати намет
саджати (вирощувати) парк	розбивати парк

МОРФОЛОГІЯ І СИНТАКСИС

Порівняно з досить помітними лексичними помилками, про які вже чимало писали і ще багато писатимуть, менш виразними є похибки морфологічного та синтаксичного плану. Але від того вони не перестають бути вадами. Відступи від морфологічних і синтаксичних норм української літературної мови знижують рівень культури мовлення ще більше, ніж лексичні огріхи.

АКТИВНІ ТА ПАСИВНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ

Лексико-граматичною особливістю сучасної української мови є майже повна відсутність у ній активних та пасивних дієприкметників теперішнього часу. Деякі мовці вважають цю рису за прогалину в лексичному розвиткові української мови і намагаються заповнити її в міру своїх сил та здібностей. Будь-який російський, польський або чеський дієприкметник теперішнього часу (а в цих мовах дана граматична категорія поширена, особливо в книжних стилях) прагнуть замінити теоретично можливим українським: *працюючий,292 пануючий, руйнуючий, гальмуючий, всеохоплюючий, захоплюючий, чаруючий, оточуючий, життєстверджуючий, слідуючий, поступаючий; управляємий, виробляємий, пізнаваємий, відміняємий* і т. п. Інші абсолютними замінниками таких дієприкметників визнають лише підрядні означальні речення: *що* (*який*) *працює, панує, руйнує, керується, виробляється* і под.

У першому випадку маємо неприродне для нашої мови перенасичення шиплячими звуками, у другому — незграбність, кострубатість, одноманітність викладу. Посилання на наявність в окремих класиків української літератури утворень на *-чий, -щий, -мий* не виправдовують використання таких слів у сучасній мові.

З названих розрядів слів у сучасній мові лишилися тільки ті дієприкметники, які втратили дієслівні ознаки й перейшли до класу прикметників: *лежачий, квітучий, цілющий, живлющий, невмирущий, відомий, знайомий* тощо.

Українська мова має великий набір власних засобів відтворення російських, польських та інших побудов дієприкметникового плану. Пасивні дієприкметники на *-мий* здебільшого заступаються досить поширеними в нашій мові дієприкметниками на *-ний* (які за походженням належать до минулого часу, але в певному контексті набувають ознак теперішнього): рос. *управляемый, производимый, познаваемый, склоняемый* — укр. *керований, вироблюваний, пізнаваний, відмінюваний* та ін.

В інших випадках замість дієприкметників на *-мий* (*незамінимий, невловимий, недостижимий, невгасимий, незборимий*) треба використовувати прикметники на *-ний: незамінний, невловний, недосяжний, незгасний* (*непогасний*)*, незборний.* Тож в уривку з газетного тексту «Згодом випускники ставали *незамінимими фахівцями* всіх рангів» слід було написати *незамінними фахівцями.*

Активні дієприкметники теперішнього часу найчастіше відтворюються прикметниками: *панівний, руйнівний, гальмівний, всеохопний, захопливий, чарівливий, навколишній* (*довколишній*), *життєствердний, металорізний, нержавний* і т. д. Отже, *гальмівний* (не *гальмуючий*) *центр, панівна* (не *пануюча*) *ідея, навколишнє* (не *оточуюче*) *середовищу, координаційний* (не *координуючий*) *центр, життєствердна* (не *життєстверджуюча*) *музика* тощо.

Дієприкметники *слідуючий* та *поступаючий* неможливі навіть теоретично, бо в українській мові немає дієслів, від яких вони могли б бути утворені. Рос. *следующий* перекладаємо: *наступний* (у часовому й просторовому значенні) — *наступний рік, наступна зупинка; такий* (перед переліком або поясненням) — на порядку денному стоять *такі питання:* (далі йде перелік питань), міністр закордонних справ заявив *таке:* (далі викладається зміст заяви). Укр. відповідниками рос. *поступать* є *чинити, робити* (коли йдеться про якісь дії), *поводитися* (про ставлення до когось, чогось), *надходити* (про заяву, пропозицію, гроші, книжки), *вступати* (до навчального закладу, організації). Скажімо, рос. «Справочник для *поступающих* в вузы» — укр. «Довідник для *вступників* до вишів». Тож іще одним способом заміни російських активних дієприкметників є використання іменників: *поступающий — вступник, работающий — працівник, играющий — гравець, проживающий — мешканець, нападающий — нападник;* замість *відпочиваючий — відпочивальник, завідуючий — завідувач, командуючий — командувач* (які потребують після себе додатків у родовому, а не орудному відмінку; *командувач флоту,* а не *флотом*). Тому газетне речення «Будинок наповнюється грюканням доміно, більярдних *шарів,* вигуками *граючих»* треба було відредагувати

так: «... більярдних *куль,* вигуками *гравців».*

Активні дієприкметники минулого часу вживаються з суфіксом *-л: пожовклий, посивілий, зблідлий, заблудлий, завислий.* Форми з *-ш* в українській мові відсутні. Нав'язувані впродовж кількох десятиліть два слова *перемігший* (заради сполучення *перемігший соціалізм*) та *допомігший* (певне, за компанію) так і лишилися чужинцями в нашій мові. Через те використовуване в газетах поздоровлення типу «Вітаю Вас з *наступившим* Новим роком» слід розглядати як грубе порушення лексичної норми. Можна було сказати «з *настанням* Нового року». А взагалі вітають з якоюсь подією, котра є результатом фізичних чи розумових зусиль людини: з успішним закінченням навчального закладу, з відкриттям у якійсь галузі, з установленням рекорду. Що ж до Нового року (який настає незалежно від волі чи зусиль людей), то в українській мові доречні вислови: *бажаю* (*зичу*) *щасливого Нового року, щастя Вам у Новому році, хай щастить Вам у Новому році* і т. ін.

Є й інші однослівні замінники активних дієприкметників. Але не варто нехтувати й підрядних означальних речень зі сполучниками *що, який,* рідше *котрий.* «Той, *що* греблі *рве»* (Леся Українка); «Батальйон врізався в новий квартал, *який упирався* рогом у перехрестя вулиць» (О. Гончар); «Онисько був у своєму довгому кожусі, *котрий* трохи *не волочився* по землі» (Панас Мирний). І в реченні з газети «Такі заяви незрозумілі вихователям, *люблячим* свою професію» правильно було б «... вихователям, *що* (*які*) *люблять* свою професію».

Отже, відсутність в активному вжитку дієприкметників теперішнього часу не вада, а характерна риса сучасної української літературної мови, пов'язана з її народно-розмовною основою.

СЛОВОТВОРЧІ ТА ВІДМІНКОВІ ОСОБЛИВОСТІ

Батькові — давальний відмінок Батьку! — кличний відмінок

Однією з морфологічних особливостей сучасної української літературної мови є наявність у іменників чоловічого роду другої відміни варіантних закінчень давального відмінка однини: *-ові* (*-еві, -єві*) та *-у* (*-ю*). Це дає змогу врізноманітнювати виклад, уникати нанизування в реченні слів з однаковими закінченнями. Скажімо, не зовсім удало зі стилістичного погляду звучить фраза: «Диплом про закінчення університет*у* вручається випускник*у* Петр*у* Бондаренк*у*». Що ж тут рекомендує стилістична норма? Коли в давальному відмінку стоїть одне слово, треба вживати форми з *-ові* (*-еві, -єві*)*:* написати листа *братові,* зателефонував *товаришеві,* допоміг *батькові* косити сіно. Якщо в давальному відмінку є два слова, то одне з них уживаємо з *-ові* (*-еві, -єві*)*,* друге з -у (*-ю*)*:* Михайл*ові* Іванович*у*, Васил*еві* Григорович*у*, Іван*ові* Білас*у*, Олександр*ові* Ємц*ю*. Тобто перевагу слід віддавати закінченню *-ові* (*-еві, -єві*). Чому? Тут кілька причин. По-перше, так каже більшість українського народу: з трьох наріч загальнонародної української мови це закінчення переважає в двох — південно-східному (на основі частини говірок якого виникла літературна мова) та південно-західному. По-друге, закінчення *-у* (*-ю*) має велика кількість іменників у родовому відмінку: народ*у*, завод*у*, закон*у*, вітр*у*, мороз*у* і т. д. По-третє, це ж закінчення властиве групі іменників у кличному відмінку: батьк*у*!, син*у*!, товариш*у*!, учител*ю*!, кра*ю*! Отже, в таких випадках закінчення *-ові* (*-еві, -єві*) допомагає чіткіше розмежувати функції відмінків.

Суперечать граматичній і стилістичній нормі такі побудови, де два слова стоять у різних відмінках, але мають однакове значення. Наприклад, у заявах: ректор*у* університет*у*, директор*у* завод*у*. Або заголовок у газеті: «Що з майна авангард*у* (р. відм.) належить народ*у*? (д. відм.)» Тут треба писати й вимовляти: директор*ові* завод*у*, ректор*ові* університет*у*. Що з майна авангард*у* належить народ*ові*? Замість «як повідомили нашому кореспондент*у* синоптики Українського гідрометцентр*у*» слід писати «як повідомили нашому кореспондент*ові* синоптики Українського гідрометцентр*у*» (можлива й форма знахідного відмінка — «повідомили нашого кореспондент*а*»).

Біблійний, міліційний (а не біблейський, міліцейський)

Від іменників іншомовного походження численна група українських відносних прикметників утворюється за допомогою компонентів *-ій-н*(*ий*)*; емоція — емоційний, конструкція — конструкційний* (не плутати з якісними прикметниками типу *конструктивний*)*, релігія — релігійний, тенденція — тенденційний.* З цього погляду варто віддати перевагу формам *біблійний* (рідше *біблійський*)*, міліційний, поліційний* (від *біблія, міліція, поліція*) перед створеними за російським зразком *біблейський, міліцейський, поліцейський.*

Біль — болю (не болі) і біль — білі

В одній газеті читаємо: *«Біль* цієї трати *надихнула* на серйозний жанр». *Біль* як іменник жіночого роду означає «біла пряжа; яскраво-білий колір». Напр.: «Усю ніч не спала Та *біль* сукала» (нар. пісня); «Розжевришся туга, як те залізо, що *біліє біллю»* (Леся Українка). Коли йдеться про відчуття страждання, то іменник *біль* є чоловічого роду. Згадаймо хоч би відому «Пісню про рушник» на слова Андрія Малишка: «І на тім рушникові оживе все знайоме до *болю».* Виходить, у наведеному уривку з газетного тексту треба було написати: *«Біль* цієї втрати *надихнув* на серйозний жанр».

Болгари — болгар, але поляки — поляків, кияни — киян, але одесити — одеситів

Не так уже й рідко чуємо в неофіційному, а то й в офіційному мовленні: «На Одещині живе багато *болгарів;* повернення кримських *татарів* на рідну землю». З погляду морфологічних норм такі форми є помилковими. Іменники чоловічого роду з випадним наростком *-ин* у множині мають нульове закінчення родового відмінка; решта закінчується на *-ів: львів'ян-ин — львів'яни — львів'ян, болгар-ин — болгари — болгар, татар-ин —татари — татар,* але *поляк — поляки — поляків, солдат — солдати — солдатів, народ — народи — народів.*

Бубон — бубна, але бюлетень — бюлетеня

Звуки *о* та *е* можуть бути випадними, тобто при відмінюванні зникати в деяких формах слів (як загальних, так і власних назв): *бубон — бубна, заєць — зайця, кухоль — кухля.* Часом цю морфологічну особливість забувають і кажуть та пишуть: «Водили за собою Козу, Ведмедика, Меланку й Чортеня з *бубоном»* (замість правильного *бубном); «*Водія *Заєця* (треба *Зайця*) звинуватили в порушенні правил дорожнього руху».

Але іменники іншомовного походження при відмінюванні зберігають *е* та *о: бюлетень — бюлетеня* (не *бюлетня*)*, брелок — брелока* (не *брелка*).

Буряківник, картопляр, кукурудзівник, лісівник, луківник, рисівник, рослинник, садівник, хмеляр, а не буряковод і под.

«Хочете переконатись у цінних властивостях в'єтнамських кабачків? *Розводьте* їх на своєму городі», — закликає одне видання. *Розводять* когось або щось у різні боки; молоко чи горілку водою тощо. А кабачки та інші рослини *вирощують.* Тому утворення типу *буряковод, картоплевод, кукурудзовод, лісовод, луговод, рисовод, рослиновод, садовод, хмелевод* і под. для української мови неприродні. Їх увели до словників та в засоби масової інформації адміністративно-командними методами теоретики й практики злиття мов. І так категорично ввели, що деякі газети, а особливо телебачення й радіо досі не наважуються від них відмовитись. Замість таких слів у нашій мові вживані однокореневі утворення *буряківник, картопляр, кукурудзівник, лісівник, рисівник, рослинник, садівник, хмеляр.* Так само творимо назви, пов'язані з тваринництвом: *оленяр, свинар, скотар, гусівник, кролівник, звірівник, собаківник,* а не *оленевод* і т. д. Напр.: «Ранком по всій плантації замерехтіли білі хустки *буряківниць»* (газ.); «Досвід передових *картоплярів* показує, що несприятливі кліматичні умови можуть бути переборені застосуванням агротехнічних заходів» (журн.); «Левко був *лісівник* завзятий Із підхерсонського села» (М. Рильський); *«Рисівники* Криму взялися за аналіз строкатості врожаїв» (газ.).

Двокореневі лексеми на *-вод* також є в нашій мові, але вони пов'язані з тими професіями, де справді когось чи щось *водять: вагоновод, екскурсовод.* Напр.: «Він усе говорив, водячи дівчину по руїнах, наче справжній *екскурсовод»* (М. Чабанівський).

Вісь, осі (не вісі)

Сучасне українське слово *вісь* відмінюємо так: Наз. *вісь,* Р., Д. *осі,* Зн. *вісь,* Ор. *віссю,* М. (на) *осі,* Кл. *осе!* У множині всі форми вживаються з о і не мають протетичного *в: осі, осей* і т. д. У засобах масової інформації подеколи чуємо й читаємо помилкові форми *вісі, вісей* замість правильних *осі, осей.* Пор.: «Не встиг другий віз недалечко од'їхати, тріснула *вісь»* (І. Нечуй-Левицький); «Сконструйовано модель акумулятора у вигляді диска, що обертається на вертикальній *осі»* (журн.); *«Віссю* вулиці називають лінію, що йде по середині вулиці і ділить її на дві частини» (посібник).

Віче — іменник відмінюваний

Заповнюючи прогалини у вивченні рідної історії, ми відроджуємо й забуті чи напівзабуті слова. Досить часто вживаємо тепер, наприклад, слова *віче* (народні збори). Це дуже добре. Погано, коли слово *віче* не відмінюють: «Учасники Всеукраїнського *віче* (замість *віча*) прямували до майдану Незалежності».

Віче не є невідмінюваним словом іншомовного походження, як, скажімо, *пенсне.* Зразком для відмінювання можна вважати іменник *плече* в однині: *віче* (*плече*), *віча* (*плеча*), *на вічі* (*на плечі*) тощо.

Два студенти, два чоловіки і два чоловіка

Не завжди правильно вживають форми іменників чоловічого роду в сполученні з числівниками. За правилом, у поєднанні з числівниками *два* (*три, чотири*) іменники чоловічого роду мають форму називного відмінка множини: *два* (*три, чотири*) *будинки* (*столи, стільці, заводи, студенти, учні* тощо). Тим часом у газетах пишуть: «Назустріч ішли *два* молодик*а*; Побудовано *три* нових завод*а*; Здано в експлуатацію *двадцять чотири* будинк*а*». Закінчення *-а* вживається лише в іменниках, що мають суфікс *-ин* (який випадає в множині): *киянин — кияни — два киянина* (частіше *двоє киян*). Потребує пояснень використання з числівниками слова *чоловік.* Коли ми кажемо *два* (*три, чотири*) чоловік*и*, то маємо на увазі лише представників чоловічої статі. А коли йдеться про певну кількість людей незалежно від статі, то маємо закінчення *-а.* «На зборах були присутні 532 чоловіка» (тобто люди обох статей). Таку особливість пояснюємо тим, що спочатку слово *чоловік* мало в нас таке саме значення, як і в інших слов'ян — являло собою однину до слова *люди.* Потім лексема *чоловік* семантично звузилася і стала позначати тільки половину людства, а в своєму первісному значенні вона була замінена словом *людина.* Є ще й варіанти *532 особи, 532* (двоє) *людей.*

Діяч і діячка, кореспондент і кореспондентка, лікар і лікарка, поет і поетка, поетеса

У засобах масової інформації досить часто можна почути й прочитати: перед мікрофоном *журналіст Леся Чорна;* гостей *привітала вчитель* української мови; *ваша кореспондент взялась* перевірити ці факти; *Софія Русова — письменник,* історик, педагог, *викладач, громадський діяч.* Такі конструкції суперечать морфолого-стилістичним нормам української мови. Вони є наслідком невмотивованого перенесення рис офіційно-ділового стилю (де підкреслюється не стать людини, а її службове чи суспільне становище) на художнє, публіцистичне та розмовне мовлення.

Поміж іменниками — назвами професій, звань, посад є чимало слів, уживаних у формі чоловічого роду для позначення й чоловіків, і жінок: *академік, інженер, кандидат, педагог, президент, ректор.* Це пояснюється тим, що колись такі професії мали тільки чоловіки. У міру набуття їх жінками з'явилися жіночі відповідники: *бандуристка, доповідачка, лікарка, організаторка* й под. Процес утворення від іменників чоловічого роду назв жіночого роду доволі продуктивний. Слова *авторка, аспірантка, дописувачка, журналістка, контролерка, лекторка, редакторка* та інші зафіксовані в словниках, цілком нормативні. Отже, їх можна і треба вживати: перед мікрофоном *журналістка Леся Чорна, ваша кореспондентка взялася* перевірити ці факти; *Софія Русова —* історик, педагог, *письменниця, викладачка, громадська діячка* і т. д.

Дехто висловлює міркування, що, наприклад, слово *поет* (коли йдеться про жінок) слід застосовувати до видатних митців слова, а *поетеса* — до пересічних майстрів віршування. Погодитися з цим важко. Славетна *поетеса* античного світу Сапфо (VII—VI ст. до н. е.) не втрачала в

славі через те, що греки звали її не *пойетес* «поет», а *пойетріа* «поетеса». Та й в українській мові слова *поетеса,* поетка означають «жінка, що пише вірші». А вимір її таланту позначаємо епітетами *геніальна, велика, видатна, відома, знана* тощо: «Наші критики ставлять в одну лінію і *поетів,* і *поетес,* і *літераторів,* і *літераторок;* не знаю, як хто, а я не раз казала їм за це спасибі» (Леся Українка); «І досі в годинах утоми і нудьги відчуваю два бажання, і бореться душа *поетки* з душею «громадянки» (Уляна Кравченко).

Золоте (не золоті) колосся

Збірні іменники типу *колосся, коріння* мають тільки форму однини: *золоте колосся; яке коріння, таке* й *насіння;* «За рікою *колосся* достигає — хилиться до лану, а над ним підіймається сонце» (М. Стельмах). У розмовному мовленні інколи вживають неправильних форм: *золоті колосся, спільні коріння, кучеряві волосся.* Такі вислови суперечать морфологічній нормі сучасної української літературної мови.

Кахлі, меблі, а не кахель, мебля

Категорія числа, як відомо, відтворює протиставлення одиничності й множинності. Більшість іменників має форму однини й множини: *брат — брати, краєвид — краєвиди, жінка — жінки, річка — річки, диво — дива, море — моря, ім'я — імена* й под. Є іменники, здебільшого абстрактні та збірні, що вживаються тільки в однині: *гідність, радість, сум, забуття, відродження, коріння, листя, насіння;* також власні назви: *Луганськ, Свалява, Дніпро.* Ще одна група іменників існує лише в множині: *ворота, двері, ножиці* (інколи використовуване в помилковому варіанті *ножниці*), *терези* (саме цей наголос літературний, а не *терези*), *входини* (ще *вхідчини,* рідше *новосілля*), *обжинки, роковини, сутінки;* зокрема з галузі рослинного й тваринного світу: *братки, грицики, бобові, колоскові, лілійні, цитрусові, хребетні, чотириногі.*

Бувають випадки, що множинний іменник виступає синонімом до іменника, який має лише форму однини. Скажімо, слово *молодість* без стилістичного навантаження використовується в однині: «Все маєш: вроду, *молодість,* кохання, хутко будеш мати й шану, належну командоровій дружині» (Леся Українка). *Молодощі* є не формою множини від *молодість,* а його морфологічним синонімом: «Пом'янімо дні наших веселих *молодощів!»* (І. Нечуй-Левицький); «Збігають мої *молодощі* марно» (А. Кримський).

В усному мовленні часом можна почути: «Ми купили *нову мебель»;* «Була в гостях у знайомих, у них така *розкішна мебля».* Рекламні оголошення в радіо- й телепередачах, а особливо в метро та в інших видах транспорту «тішать» слух і «пестять» зір іще одним сумнівним витвором: *«Кахель* із *Словакії»* (мало того, що з *Словакії* замість нормативного *Словаччини,* то ще й *кахель!*), *«Кахель* із Білорусі!», *«Кахель* харківський».

За морфологічними нормами сучасної української літературної мови слова *мебель, мебіль, мебля* є застарілими; основною лексемою на позначення начиння приміщень є *меблі,* що вживається в прямому і в переносному значенні: «Скрізь без ладу розставлені *меблі:* стільці, ослонці, канапи» (С. Васильченко); «Єдиними *меблями* в цьому приміщенні був тапчан з солом'яним сінником та крісло» (Ирина Вільде); «Він укупі ще з кількома подібними інвалідами належав до постійних *меблів* при всяких розправах» (І. Франко). Найуживаніші похідні від слова *меблі: мебляр, меблярка, меблювання, меблевий, мебльований, меблювати.*

Як назву керамічних плиток для личкування стін та інших частин будівель в українській мові використовуємо множинний іменник *кахлі:* «Піч була з зелених водолазьких *кахлів»* (Г. Квітка-Основ'яненко); «У Києві в XVII столітті переважали типи ліпних *кахлів,* политих зеленою або коричневою поливою» (журн.). Слово *кахель* (чоловічого роду, р. відм. *кахля*) та *кахля* (жіночого роду) позначають одну таку плитку. Похідні від *кахлів: кахляр, кахлярка, кахлярство, кахлевий, кахляний, кахлярський.*

Отже, наведені уривки текстів слід виправити так: «Ми купили *нові меблі»;* «Була в гостях у знайомих, у них такі *розкішні меблі», «Кахлі* зі *Словаччини* (з Білорусі), *кахлі* харківські».

КЛИЧНИЙ ВІДМІНОК

Українська мова належить до тих слов'янських мов, що зберегли кличний відмінок, тоді як

інші (російська, білоруська тощо) втратили його. Тож у нашій мові тепер, як і колись, сім відмінків: називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий та кличний, що зафіксовано й у новому виданні «Українського правопису» (К., 1990). Кличний відмінок у нас (не так, як у чехів і поляків!) тривалий час перебував у становищі Попелюшки: його називали кличною формою, дозволяли при звертанні замість нього вживати іменники у формі відмінка називного.

Але всі борці за культуру рідної мови завжди обстоювали законні права цієї граматичної категорії, витіснення якої спричинило б зникнення ще однієї оригінальної, збереженої в віках риси. Наприклад, М. Рильський писав: «Ще гірше стоїть справа з кличним відмінком. Мені, приміром, просто таки прикро читати, коли люди пишуть у звертанні «дорогий наш учитель», бо все моє українське єство тягне сказати «дорогий наш учителю». Максим Рильський мав цілковиту рацію, адже в усіх українських народних піснях та інших фольклорних жанрах, у піснях літературного походження послідовно вживаний кличний відмінок: Ой не шуми, *луже,* зелений *байраче;* Скажи мені правду, мій добрий *козаче;* Ой чого ти, *дубе,* на яр похилився; Ой, *дівчино,* шумить гай; *Галю,* серце, *рибко* моя; Чуєш, *брате* мій, *товаришу* мій; На тобі, *небоже,* що мені негоже; От тобі, *бабо,* й Юра.

У творах українських письменників, у перекладах чужих авторів, відтворених пером найкращих українських майстрів, кличний відмінок посідає належне місце: *«Весно,* ох, довго ж на тебе чекати! *Весно, голубко,* чому ж ти не йдеш?» (І. Франко); *«Мріє,* не зрадь!.. Я так довго до тебе тужила» (Леся Українка); *«Україно,* ти для мене диво» (В. Симоненко). Або уривок з роману «Євгеній Онєгін»:

Онегин, добрый мой приятель,
Родился на брегах Невы,
Где, может быть, родились вы
Или блистали, *мой читатель.*

Онєгін, друг мій, я зазначу,
Родивсь на берегах Неви,
Де, може, народились ви
Чи вславилися, *мій читачу.*

(Так Максим Рильський відтворив Олександра Пушкіна.)

Тепер, коли ми відроджуємо українську мову для всіх, хто був від неї відлучений, треба відродити все, що було втрачене. Ігнорування кличного відмінка є свідченням неповаги до рідної мови, ознакою невибагливості до свого й чужого мовлення.

У молитвах збережено кличний відмінок навіть у російській мові, яка взагалі його втратила: *«Отче* наш...» В українській мові кличний відмінок є повноцінною категорією живого спілкування, тому його відсутність особливо вражає в інтерв'ю зі священиком, надрукованому в одній українській газеті: *«Отець Петро,* де можна здобути духовну освіту?». Безперечно, це запитання слід було почати словами *«Отче Петре».*

Часом запитують, що робити з паралельними формами кличного відмінка *князю — княже* та *Олегу — Олеже.* Кличний відмінок у літературній мові, як правило, має одну форму для певного іменника. Варіанти є або застарілими, або ще не цілком засвоєними мовою неологізмами, або ж діалектними утвореннями. Щодо згаданих слів можна сказати таке: форми *княже, Олеже* являють собою архаїзми і доречні в творах із життя минулих епох. У сучасній літературній мові нормативними є форми *князю, Олегу. «Місяцю-князю,* Ти, *чарівниченьку!* Смуток на твойому Ясному личеньку» (І. Франко).

Не менш важливо правильно утворювати форми кличного відмінка.

Іменники 1-ї відміни в кличному відмінку закінчуються на *-о: Олено, сестро, Микито, країно, Вітчизно* (тверда група); *-е, -є: земле, доле, душе, круче, надіє, редакціє, Іллє* (м'яка й мішана група); *-ю: матусю, бабусю, Галю, доню* (в основному пестливі іменники м'якої групи).

Іменники 2-ї відміни утворюють кличний відмінок за допомогою закінчень *-у, -ю, -е.* На *-у* закінчуються іменники твердої групи (зокрема з суфіксами *-ик, -ок, -к*), власні імена з основою на *г, ґ, х, к,* деякі іменники мішаної групи з основою на шиплячий (крім *ж*)*: батьку, синку, критику, супутнику, Олегу, Людвігу, читачу, товаришу,* також іменники *діду, сину, тату.* Закінчення *-ю* мають іменники м'якої групи: *Андрію, Юрію, Василю, гаю, краю, знавцю, бійцю, мартенівцю, лікарю,*

царю, кобзарю, Ігорю. Утворення типу *Юріє, Андріє, Ігоре* суперечать цьому правилу. Отже, вони помилкові, незважаючи на рекомендації деяких академічних видань, котрі ніяк не хочуть виправити припущених колись огріхів.

На *-е* закінчуються іменники твердої групи (*вітре, Дніпре, Петре, Мар'яне, друже, козаче, командире, Києве, Львове, Херсоне*), частина іменників м'якої групи на *-ець* (*хлопче, женче, шевче*), іменники мішаної групи (*пісняре, газетяре, тесляре, стороже, Дороше, Довбуше*).

Іменники 3-ї відміни в кличному відмінку закінчуються на *-е: ноче, радосте, юносте, змінносте, Любове, Нінеле, Аделе.*

У звертаннях, що складаються з загальної назви та імені, обидва іменники вживаємо в кличному відмінку: *панно Інно, друже Вікторе, братику Миколко, тітко Ганно.* У звертаннях, до складу яких уходять ім'я та по батькові, форму кличного відмінка мають обидва компоненти: *Ігорю Андрійовичу, Миколо Васильовичу, Анатолію Микитовичу, Павле Івановичу, Артеме Сергійовичу, Галино Пилипівно, Наталю Іванівно, Маріє Петрівно, Любове Антонівно.*

Кличний відмінок є не лише формою відтворення власне звертань у діалогічному мовленні (*мамо, тату, друже*), а й неабияким засобом посилення виразності в риторичних звертаннях:

Україно моя, далі грозами свіжо пропахлі.
Польова моя *мрійнице,*
Крапле у сонці з весла.
Я віддам свою кров, свою силу і ніжність до краплі,
Щоб з пожару ти встала,
Тополею в небо росла.

(А. Малишко).

МОРФОЛОГІЧНІ ВАРІАНТИ

Компостувати, а не компостирувати

Відомо, що дієслова іншомовного походження, входячи в українську мову, втрачають наросток *-ир: дезавуювати, легалізувати, редагувати, транспортувати, фотографувати* тощо. Деякі з цих дієслів під упливом російської мови спочатку вживалися в нас з *-ир* (*-ір, -їр*)*: бравірувати, мусирувати, шокірувати,* але згодом їх витіснили закономірніші українські варіанти — *бравувати, мусувати, шокувати.* У сучасній українській літературній мові з *-ир* зберігаються дієслова *компостирувати* та *репетирувати.* Мовознавці пояснюють це прагненням уникнути надмірної омонімії: є вже *компостувати* — перетворювати на добриво (компост) та *репетувати* — голосно кричати, верещати. Але носії української мови не сприймають дієслів з *-ир.* Замість *репетирувати* кажуть *проводити репетицію,* замість *компостирувати* — «пробивати умовні написи на квитках та інших документах» використовують таки *компостувати* (в даному разі нема чого боятися звукового збігу з сільськогосподарським терміном, бо віддаленість двох понять і контекст допомагають уникнути непорозуміння). Слово *компостувати* в обох значеннях зафіксоване в Російсько-українському словнику (т. 1, с. 570) і в Словнику української мови (т. 4, с. 252).

Малина й полуниці, ожина й суниці, смородина й порічки

Називаючи різні ягоди, мовці нерідко плутають однину з множиною. У газетах, приміром, читаємо: «варення з *полуниці»,* «назбирали цілий кошик *суниці»,* «привезли *черніки* з Волині» та ін. Насамперед відзначимо, що утворення типу *черніка, клубніка, брусніка* є невмотивованими росіянізмами; вони не збагачують нашої мови, а засмічують її, оскільки ці ягоди здавна відомі українцям і мають у нас питомі назви: *чорниці, полуниці, брусниці.* У деревних рослин як на рівні мови, так і на рівні мовлення маємо чітке розрізнення — коли йдеться про саму рослину, вживаємо однини: *абрикоса, вишня, груша, слива, черешня;* щодо плодів застосовуємо множину: *абрикоси, вишні, груші, сливи, черешні* (тут є навіть випадки розрізнення на словотворчому рівні — *яблуня* — *яблука*). Стосовно рослин кущових такої чіткості немає. Якщо нікому не спаде на думку сказати повидло з *яблука* чи варення з *вишні* (замість правильних висловів повидло з *яблук* та варення з *вишень*), то багато хто без жодних застережень може говорити про варення з *полуниці,* компот із *чорниці.*

Мовна практика українського народу, на яку спираються рекомендації словників, свідчить, що в однині слід уживати (як назви рослин, так і назви ягід) іменники з суфіксом *-ин*(*а*)*: малина, ожина, калина, смородина, журавлина* (рос. *клюква*)*, шипшина, лохина* (рос. *голубика*). Отже, треба казати *зарості малини, калини, ожини...* і варення з *малини,* кисіль із *калини,* вареники з *ожиною* тощо. В однині вживаємо також назви ягід, що закінчуються на приголосний: *аґрус* (рос. *крыжовник*)*, глід* (рос. *боярышник*). Похідні від них *аґрусовий, аґрусівка* (наливка з *аґрусу*)*, глодовий* (напій).

Іменники, що мають у своєму складі суфікс *-иц-,* уживані в множині: «В траві сором'язливі білі зірочки *суниць»* (З. Тулуб); «Спаржа, помідори, *суниці* устеляли грядки, наче оксамитовий килим» (І. Нечуй-Левицький). Тож правильно казати й писати варення з *полуниць;* назбирали кошик *суниць* (*чорниць, брусниць*).

Часто можна почути такі словосполучення: *червона смородина, чорна смородина, бруньки чорної смородини, цілющі властивості чорної смородини.* З погляду українських лексичних норм ці вислови недоречні, вони є кальками з російської мови. В українській мові чагарникова рослина родини ломикаменевих з білими, жовтими й червоними ягодами зветься *порічки:* «Перед нею повна миса *червоних порічок»* (Марко Вовчок). А чорноягідна рослина з цієї родини зветься просто *смородина:* «Бліденький хлопчик націлив на Оксена чорні, як *смородина, очі»* (Григорій Тютюнник). Про розрізнення цих назв в українській мові свідчить і такий приклад: «Величні гори навколо поросли... фісташками і непрохідними хащами малини, ожини, *смородини, порічок* та терну» (З. Тулуб). Отже, російським словосполученням *белая* (*желтая, красная*) *смородина* відповідають українські *білі* (*жовті, червоні*) *порічки; черная смородина* перекладається одним словом — *смородина.* Тож у наведених уривках газетних текстів *бруньки чорної смородини, цілющі властивості чорної смородини* прикметник *чорний* є зайвим.

Міць, родовий відмінок моці, а не міці

Від слова *міць* утворено *міцний, міцність, міцнити, міцніти, зміцнювати* й ін. Під упливом форм із закритим складом з'явилася тенденція вживати *і* й у складі відкритому: «Такі дії призводять до підриву економічної *міці* молодої держави». Це груба помилка. Треба писати й вимовляти *міць, міццю,* але *моці* (як *ніч, ніччю,* але *ночі*). Напр.: «Гаїнка йшла швидко, моторно, і мов якась нова снага, нова *міць* уступала в неї» (Б. Грінченко); «Дув, дув, аж потом весь облився, Із *моці* вибився, сердешний» (Є. Гребінка); *«Міцний* вітер подув від заходу, потряс вікнами хат» (Н. Кобринська).

Нежить — нежитю (не нежиті)

Однією з прикрих помилок у різних видах усного й писемного мовлення є неправильне використання форм роду іменників. Слово *нежить* у літературній мові належить до чоловічого роду. Тож у реченні з газетного тексту (автор якого, мабуть, відбиває морфологічні особливості рідної говірки) «Досі не можу вилікуватись від *нежиті»* слід виправити на *нежитю.*

Очі, очима (не очами) плечі, плечима (не плечами)

Іменник *очі* в орудному відмінку має форму *очима* (так само *плечі — плечима*)*,* а не *очами, плечами,* як нерідко пишуть у газетах. Напр.: «Отак і ви прочитайте, Щоб не сонним снились Всі неправди, щоб розкрились Високі могили Перед вашими *очима»* (Т. Шевченко); «Цілі години сидить так — *плечима* до степу, *очима* до моря, — виглядає сина» (О. Гончар).

Пан, пані, панна, добродій, добродійка, товариш, товаришка

Останнім часом ми повертаємо собі багато цінного з того, що було втрачене на «переможних» шляхах до «світлого» майбутнього. На тих шляхах не одне покоління українців відучили від нормальних звертань одне до одного. Після запровадження в Україні більшовизму всі прийняті в нашому суспільстві форми звертання було скасовано й замінено словом *товариш,* чим завдано шкоди насамперед цьому прекрасному слову. *Товариш* — це людина, пов'язана з кимось почуттям дружби, щирий приятель; однодумець, спільник: «Хоть ти і Грек, та цар правдивий, Тобі латинці вороги; Я твій *товариш* буду щирий» (І. Котляревський); «Хто ж не мріє мати вірного *товариша* й самому бути таким!» (О. Гончар). Усі похідні від нього мають саме цю семантичну основу: *товаришка, товаришувати, товаришування, товариство* та ін. Будь-кого товаришем не назвеш. Для цього в нас

здавна існують слова *пан, пані, панна, добродій, добродійка.* Вони вживані як самі, так і з означеннями *шановний, вельмишановний, поважний, високоповажний, ласкавий* і под.

Слово *пан* має два значення: представник панівного класу і форма звертання, прийнята в суспільстві. Воно вживається в сімох слов'янських мовах — українській, білоруській, польській, чеській, словацькій, верхньолужицькій, нижньолужицькій. Наша мова розрізняє два значення слова *пан* навіть граматично: *пани* — представники панівного класу і *панове* — множина при звертанні безвідносно до класової належності.

Деякі мешканці України, що досі перебувають у полоні облудних ідеалів радянської доби, категорично виступають проти слова *пан* як форми звертання. І посилаються при цьому на Тараса Шевченка, який «не любив панів», та на наявність у нашій мові слів на кшталт *панщина, запаніти* тощо. Але ж наш Великий Кобзар уживав *пан* та похідні від нього і в другому значенні — як форму ввічливого звертання. Наведу кілька прикладів за «Словником мови Шевченка»: Спасибі вам, *панове-молодці,* Преславнії запорожці, За честь, за славу, за повагу; Нехай вам, *панове товариство,* Бог допомагає; *Панно,* пташко моя! *Панно,* доле моя! Не соромся, дай рученьку, Ходім погуляймо; Цілую твою стару *пані,* твоїх молодих діточок; Вельми і вельми *шановная* і *любая моя пані* Мар'є Василівно!

Українська дорадянська література, листування діячів нашої культури є для нас належним дороговказом у виборі форм звертання. Наприклад, Леся Українка до своїх близьких подруг зверталася: *«Дорога товаришко!»* (до Ольги Кобилянської), *«Товаришці на спомин»* (вірш-звертання до Антоніни Макарової). У більш офіційній ситуації вживала слів *добродію, добродійко, пане, пані.* У запорізьких козаків у пошані було звертання *пане товаришу!, панове товариство!*

Фальшивість слова *товариш* у звертанні до першої-ліпшої людини (це все одно, що кожну жінку називати високим ім'ям *кохана*) одразу викликала появу не зовсім рівноцінних, а то й цілком недоречних замінників: *мужчино!, женщино!, дєвушко!, дамочко!* (Мабуть, могли б дійти й до *самице!, самчику!*)

Отже, без вагань повертаймо те, що належить нам як спадок. *Пан* (*пані*) треба вживати перед прізвищем, ім'ям, назвою посади, перед службовим чи науковим званням: *пане Петренку!, пані Катерино!, пане майстре!, пане інженере* (*професоре, лікарю*)*!, пані вчителько!, панно Лесю! Добродію!* (*добродійко*) застосовуємо при звертанні без імені та прізвища: «Дякую Вам, *добродію,* за тепле слово!»

Чорнило, а не чорнила

Слово *чорнило* в українській мові вживається в однині, але деякі працівники засобів масової інформації вдаються до російського взірця (де це слово мас тільки форму множини): «Ще *не висохли чорнила;* Лист написаний *синіми чорнилами».* Правильні варіанти такі: ще *не висохло чорнило,* листа написано *синім чорнилом.* Напр.: «Стояв посередині стіл, застелений червоним сукном. Сукно було аж рябе від чорних плям *з чорнила»* (М. Коцюбинський); «За столом сиділа Якимова сестра Тетяна — школярка — і старанно виводила на великім аркуші бузиновим *чорнилом»* (А. Головко).

Шевченків край — Шевченкового (не Шевченкова) краю

Присвійні прикметники чоловічого роду в родовому відмінку однини мають закінчення *-ого,* а не *-а.* Отже, треба писати: «Відродити славу Свято-Пантелеймонов*ого* монастиря; Після закінчення Карлов*ого* університет*у* повернувся до рідного села на Пряшівщині». Написання Свято-Пантелеймон*ова* монастиря, Карлов*а* університет*у* помилкові.

Безособові й активні конструкції

Невідмінювані дієслівні форми на *-но, -то* в сучасній українській мові вживаються, як правило, в безособових реченнях: *«Складено* останній вступний іспит; *Завершено* сівбу озимих; На ниві українського фермерства помітних успіхів поки що *не досягнуто;* Отже, цілком можливий в умовах реальної багатопартійності саморозпуск Руху відкладається. Це й *відбито* в одноголосно прийнятій резолюції» (з газет). Синтаксичні побудови зі словами на *-но, -то* широко вживані в усіх стилях мовлення — від офіційно-ділових документів (див. щойно наведені уривки) до уснорозмовних та фольклорних текстів: *«Наорано, насіяно,* та нікому жати». Як видно з наведених прикладів,

аналізовані конструкції характерні для речень, де наголошуємо на результатах певних дій; дійової особи в таких випадках не згадуємо. А коли є потреба вказати на виконавця дії, тоді слід віддавати перевагу активним конструкціям.

Ця вимога досить часто порушувана в засобах масової інформації, в наукових та ділових текстах, де використовують безособові речення різних типів: «У цьому сезоні *нами започатковано* творчі звіти митців перед киянами; *Верховною Радою прийнято* постанову; *Дирекцією* концерну *запропоновано* оригінальний вихід із скрутного становища; *Відбудеться* публічний *захист дисертації* на здобуття вченого ступеня доктора юридичних наук *В. Петренком».* Недоречні в цьому разі безособові побудови потрібно замінювати реченнями, в яких суб'єкт (виконавець дії) виступає в ролі підмета: «У цьому сезоні *ми започаткували* творчі звіти митців перед киянами; *Верховна Рада прийняла* постанову; *Дирекція* концерну запропонувала оригінальний вихід зі скрутного становища; Прилюдно *захищатиме дисертацію* на здобуття вченого ступеня доктора юридичних наук В. Петренко».

ВИБІР СИНТАКСИЧНОЇ ПОБУДОВИ

В Україні і на Україні

Ще за радянських часів багато хто цікавився, чому чуємо й читаємо *в Росії, у Франції, в Англії, у Вірменії,* але *на Україні.* Після того, як наша Батьківщина відновила свою незалежність, в офіційному вжитку запанувала форма *в Україні.* Проте окремі громадяни її не сприймають і вишукують різні підстави, аби повернутися до старого — *на Україні.*

Треба сказати, що в народній творчості і в красному письменстві вживані обидві форми: *на Україні* і *в Україні.* Напр., у Т. Шевченка: «Серед степу широкого *на Вкраїні* милій», і *«В Україну* ідіть, діти, *В* нашу *Україну».* Якому ж варіантові слід віддати перевагу? Свого часу це питання глибоко дослідив великий знавець української мови Іван Огієнко. Ось що писав він у статті з промовистою назвою «В Україні, а не на Україні»:

«Коли говоримо про докладно окреслену територію, як закінчене ціле, або про самостійну державу, тоді завжди вживаємо прийменник *в* чи *у* (а не *на*)*:* в Австрії, в Америці, в Румунії, у Франції, в Польщі, в Росії і т. ін. Що ж до прийменника *на* з місцевим відмінком, то його вживаємо при географічних назвах на питання «де» тільки тоді, коли територія, що про неї йдеться, не окреслена докладно, не самостійне ціле, тільки складова частина якоїсь держави: на Поділлі, на Полтавщині, на Київщині, на Волині, на Буковині... До непродуманих традиційних форм належить і вислів *на Україні,* що має в нас прецікаву історію... Цілі віки ми чули то na Ukrainie (від поляків. — *О. П.*)*,* то «на Украине», а тому й защепили собі це «на Україні» як своє власне, зовсім забувши про його історичне походження й не відчуваючи, що це власне «на» — болюча й зневажлива ознака нашого колишнього поневолення... Стара наша Русь чи Малоросія складалася з кількох частин: Галичина, Волинь, Поділля, Україна (головно Київщина). Хто слова «Русь» чи «Малоросія» вживав на означення цілого народу, для того Україна була тільки частиною; це, скажемо, завжди бачимо в XVII—XVIII віках, наприклад, в універсалах Богдана Великого або в літопису Величка й ін. Україна мислилась тоді частиною цілого народу, Руси, а тому вираз *на Україні* був нормальний...

Але вже за старих часів дехто розумів Україну значно ширше, а тому й писав *в Україні...* Шевченко у своїх творах звичайно мислив Україну як назву для всього нашого народу, а тому й уживав на питання *де* місцевого відмінка з прийменником *в:* У нас *в Україні* старий Котляревський отак щебетав. Було колись *в Україні* лихо танцювало. На весь світ почули, що діялось *в Україні.* Виріжуть гайдамаки ворогів *в Україні.* Сю ніч будуть *в Україні* родитись близнята. Мені однаково, чи буду я жить *в Україні* чи ні; також на питання куди: *В Україну* ідіть, діти, *в* нашу *Україну.* Сини мої, летіть *в Україну.* Линуть *в свою Україну* тощо... Але звичайний традиційний погляд, що Україна — то частина другої держави, несвідомо захоплював і Шевченка, чому й він нерідко писав *на Україні, на Україну...* Мусимо змінити стару граматичну форму й уживати тільки *в Україні, в Україну,* викинувши остаточно з нашого вжитку граматичну ознаку нашого колишнього поневолення» (Рідна мова. 1935. Ч. 2. С. 67—72).

Отже, основною (а в офіційному мовленні єдиною) формою є *в Україні.* Проте не варто виправляти фольклорних та літературних творів, де з історичних причин уживаний вислів *на Україні.*

Дні й місяці

Безграмотною з погляду синтаксичних норм є застосовувана в газеті конструкція: «Лист, датований *26 серпнем».* Назва місяця в таких випадках завжди мас стояти в формі родового відмінка: *двадцять шосте серпня, лютого; двадцять шостого серпня, лютого; двадцять шостому серпня, лютого; двадцять шостим серпня* чи *лютого* (а не *серпнем* чи *лютим*).

Згідно з опитуванням, а не згідно опитування

Прийменник *згідно* вживається з іменником в орудному відмінку та прийменником *з: згідно з постановою* (*графіком, опитуванням* і под.). Тому конструкції типу «Другий рік цей клас працює *згідно постанови* про реформу загальноосвітньої інколи» не відповідають синтаксичним нормам.

Конструкції з прийменником по

Однією з найпоширеніших синтаксичних вад засобів масової інформації (а під їхнім упливом і розмовного мовлення) є надуживання конструкціями з прийменником *по:* майстерня *по* ремонту одягу; бюро *по* працевлаштуванню; комітет *по* цінах; проректор *по* науковій роботі; екзамен *по* англійській мові; працюють *по* змінному графіку; я прийшов до Вас *по* такій справі; школа-магазин *по* підготовці молодших продавців; кіоск *по* продажу *проїздних* квитків тощо. У всіх наведених прикладах прийменник *по* не на місці. Правильні варіанти такі: *майстерня ремонту* (*лагодження*) *одягу; бюро працевлаштування; комітет цін; проректор з наукової роботи; іспит* (*екзамен*) *з англійської мови; працюють за змінним графіком; я прийшов до Вас у такій справі; школа-магазин для підготовки молодших продавців; кіоск для продажу проїзних* (дехто дуже хоче «вдосконалити» наш правопис і весь час уставляє в слово *проїзний* літеру *д*) *квитків.*

Прийменник *по,* звичайно, не чужий нашій мові. Він широко вживаний в інших випадках — з просторовими, часовими, обставинними та об'єктними значеннями: «А під самою водою Верба похилилась; Аж *по воді* розіслала Зеленії віти» (Т. Шевченко); «*По сміху* плач наступає» (Номис); «Ну, Трохиме, Ви тепер наш батько, порядкуйте нами *по правді»* (М. Кропивницький); «Вона припадала до журавля, але набрати води не могла — мабуть, *не по ній* важіль вчепили» (В. Земляк); «Ні, ти спробуй війни в окопі, сам наковтайся тванюки *по горло»* (О. Гончар); «Купець викинув їм на прилавок «штуку» кумачу *по п'ятаку* за аршин» (З. Тулуб); «Найстарші мали вже *по тридцять* чи й *по тридцять два роки»* (О. Довженко). Як бачимо, в цього прийменника багаті функціональні можливості. Тож не обмежуймо їх неправильним використанням.

Котра година?

Нормою української літературної мови є порядковий числівник на позначення завершеної години: *шоста* (*десята, одинадцята*) *година.* Це традиційна формула, засвідчена в творах класиків української літератури. А вживання якоїсь лексеми чи певної синтаксичної конструкції в творах видатних майстрів українського слова є підставою для фіксування цих мовних одиниць у словниках і для використання їх у спілкуванні. Тож диктори Українського радіо цілком правильно зробили, прислухавшись до рекомендації мовознавців і відновивши нормативне українське словосполучення. Правда, багато хто звик до зросійщеного варіанта *шість* (*десять, одинадцять*) *годин* і обстоює його всіма засобами.

Люди, що призвичаїлися до часової формули *сім годин* (замість *сьома година*)*,* обстоюють її по-різному. Одні просто заявляють: мені не подобається, так ніхто не каже, так не вживає народ — і квит. На такі категоричні твердження можна відповісти, що «народ» не каже й *година.* Хіба рідко можна почути: «Скільки врем'я? — Двінадцять часов».

То що ж — і слово *година* викинути з мови? На жаль, велику частину нашого народу дуже довго відлучали від рідної мови. Тепер треба не захоплюватися лексичними та граматичними покручами, а поширювати мовні норми на всіх щаблях українського суспільства.

Інші опонують цілими «науковими розвідками», намагаючись довести недоцільність «нововведення». Скажімо, кандидат технічних наук О. Кравчук та доктор фізико-математичних наук В. Пилипенко в листі, надісланому до кількох інстанцій, зокрема пишуть: «Таке нововведення суперечить загальноприйнятим нормам української мови. Щоб довести це, нагадаємо, що в

українській мові давно існує чітка і стабільна система правил для словесного опису різних кількісних величин. Ця система уніфікована і єдина, тобто призначена для означення кількості предметів, явищ, понять найрізноманітнішої суті і характеру — для опису кількості овець і слонів, молекул і галактик, тонн і літрів, секунд і століть, пісень і віршів, школярів і вчених. Ця система досить досконала, вона збігається з системами, прийнятими в найбільш поширених європейських мовах, і повністю відповідає міжнародним стандартам обчислення».

Насамперед, це не нововведення, а освячена традицією літературного вжитку формула: *«О шостій* (не *в шість!*) годині сідали гості за довгий стіл обідати» (Панас Мирний); «Приїхав яхтою... *коло третьої* (не *коло трьох!*) години вдень» (М. Коцюбинський); *«О сьомій* (не *в сім!*) рано я вже над Черемошем» (Г. Хоткевич); «Сідає до фортеп'яно щовечора *о десятій* (не *в десять!*) і грає *до дванадцятої* (не *до дванадцяти!*) (Ю. Смолич); *«Близько другої* (не *близько двох!*) *години* ночі всі заводи й установи міста були в бойовій готовності» (В. Кучер); «Пробило *шосту* (не *шість!*), коли Кравчинський відклав останню сторінку» (М. Олійник); «Обідня перерва *з другої до третьої* (не *з двох до трьох!*)», — рекомендує Словник української мови (т. 10, с. 249). Ілюстрації з творів письменників, що репрезентують різні місцевості України та різні історичні періоди, свідчать, що конструкція з порядковим числівником усталена й загальноукраїнська. Їй завжди віддавали й віддають перевагу митці рідного слова.

Повернення до традиційної формули називання завершеної години відбулося під гаслом відродження української мови. А логічні підстави для цього такі. Ми запитуємо *котра година?* (а не *скільки годин?*) і відповідаємо *шоста* (*сьома, дев'ята* і т. ін.). Запитуємо *о котрій годині?* (а не *в скільки годин?*) — відповідаємо *о першій* (*о восьмій, о десятій*). Тобто форма порядкового числівника в запитанні узгоджується з формою порядкового числівника у відповіді.

Треба зазначити, що в літературній мові існує дві форми називання часу. Офіційно-діловий варіант 8.25 (20.25) — *восьма* (*двадцята*) *година, двадцять п'ять хвилин;* 8.40 (20.40) — *восьма* (*двадцята*) *година, сорок хвилин.* Варіант, властивий художньому й розмовному мовленню: 8.25 і 20.25 — в обох випадках кажемо *двадцять п'ять хвилин на дев'яту,* 8.40 і 20.40 — в обох випадках *за двадцять хвилин — дев'ята.*

Нарешті, твердження про міжнародні стандарти занадто категоричне. Наприклад, у польській мові на позначення завершеної години також використовують порядковий числівник godzina szósta, godzina dwunasta. Міжнародні стандарти в кожній мові застосовувані лише до тієї межі, за якою починається порушення законів розвитку мови. Скажімо, в багатьох мовах кажуть *тридцять п'ять, шістдесят вісім,* а німці натомість мають *п'ять і тридцять, вісім і шістдесят;* більшість європейців числа 70 і 80 називають *сімдесят, вісімдесят,* а французи — відповідно *шістдесят і десять, чотири по двадцять.* І жоден міжнародний стандарт тут ні німцям, ні французам не указ. Як у кожного монастиря свій статут, так і в кожної мови свої закони.

На адресу і за адресою

В українській мові досить поширені конструкції іменника в орудному відмінку з прийменником *за,* що вказують на обставинні відношення, спосіб дії: *за наказом, за планом, за прикладом, за звичаєм, за знаком* і т. ін. Напр.: «Всі запорожці *за цим знаком* поскидали свої шапки» (О. Довженко). Але ці самі відношення виражаються й за допомогою інших конструкцій. У багатьох газетах, радіо-й телепередачах помилкові з погляду синтаксичних норм вислови на зразок *за пропозицією, за нашою думкою* майже витіснили нормативні відповідники *на пропозицію, на нашу думку.*

Вислови *на адресу* і *за адресою* мають різне значення. Перший означає напрямок дії: «Листи надсилайте *на адресу...* По довідки звертайтеся *на адресу...».* Другий указує місце, де відбувається дія: «Консультаційний пункт *міститься* (або *розташований,* але не *знаходиться*) *за адресою;* зустріч із народним депутатом відбудеться *за адресою...».*

ФОНЕМИ Г ТА Ґ

Українська мова належить до тих індоєвропейських мов, де проривний задньоязиковий приголосний ґ перейшов у глотковий, або фарингальний, г (іноді його ще називають фрикативним). Зі слов'янських мов таке явище спостерігаємо також у білоруській, верхньолужицькій, словацькій та чеській мовах. Там, де в інших слов'ян на місці праслов'янського g зберігся проривний ґ (g), у

зазначених п'ятьох мовах маємо фрикативний г (h). Для прикладу візьмемо слово **голова:** *псл.* golva, *п., нл.* głowa, *рос.* **голова**, *болг., мак., срб.* **глава** (вимовляється, як наша фонема ґ), *хрв., слн.* glava, з одного боку, та *укр.* **голова**, *бр.* **галава**, *вл.* hłowa, *слц., ч.* hlava — з другого. Тобто слова спільного кореня в одних слов'ян уживаються з проривним ґ, а в інших — із фрикативним г, причому це поширюється не лише на загальні, а й на власні назви. Скажімо, чехи звуть свою столицю Praha, а поляки Praga, хорвати кажуть Zagreb, болгари Бълґария, а чехи Záhřeb, Bulharsko. Тож і нам немає потреби писати й вимовляти **Заґреб**, **Ґолубєв**, бо в назві хорватської столиці той самий корінь, що й у дієслові гребти, а російське прізвище походить від птаха, який зветься по-нашому голуб: отже, пишімо й вимовляймо **Загреб**, **Голубєв**.

З неслов'янських мов звук ґ перейшов у г і в інших мовах, зокрема в грецькій, тому в словах грецького походження вживаємо г не тільки там, де був густий придих, що відтворювався *лат.* h. (Гера, Геракл, Гермес, гематома, гідра, гімн), а й на місці γ: апогей, галактика, епіграма тощо, бо так вимовляють греки, з якими наші предки мали давні історичні, географічні, господарські, культурні зв'язки. Дивно було б українцям «ґекати» в грецьких словах, коли самі греки «гекають».

Хоч проривний звук ґ у нашій мові використовується в порівняно небагатьох словах звуконаслідувального та іншомовного походження, до 1933 року для його позначення існувала літера ґ. Вилучення цієї літери спричинило розхитування вимовної норми, що вже майже була вста-новилася. У виданні правопису 1990 року літера ґ знову посіла належне їй 5-те місце в українській абетці. Але введення літери без вироблення чітких рекомендацій щодо її вживання спричинило нові порушення фонетичної системи. Позаяк кількість слів із фонемою ґ далеко не обмежується списком, наведеним на с. 20 «Українського правопису» (К., 1990), а поради на кшталт «правильною є вимова Гібралтар і Ґібралтар, Гете й Ґете» видаються, м'яко кажучи, дивними для мовного кодексу, кожен українець заходився писати літеру та вимовляти проривний приголосний на власний розсуд. Є люди, які гадають, що вимова г править за ознаку низької освіченості або сільського походження, і вживають ґ там, де його немає в жодній мові світу (крім російської): ґімн (*гр.* hymnos), Ґамлет (*англ.* Hamlet), балаґан (*перс.* balahana), навіть українське слово галузь дехто вимовляє *ґалузь.* На сторінках преси можна прочитати *Ґавел* (*ч.* Havel), *Ґельмут* (*нім.* Helmut), *ґонор, ґоноровий* (*лат.* honor) і под.

Як бачимо, йдеться здебільшого про іншомовні слова, де через різні причини мовного та позамовного характеру не розрізняються фонеми h = г, ch = х, g = ґ. До сплутування призводить беззастережне копіювання російських вимовних традицій. А ми ж маємо власні традиції відтворення чужих слів, які доволі вдало були застосовані в «Українському правописі» 1928 року, забороненому під час «боротьби з українським націоналізмом на мовному фронті» 1933-го. За тим правописом у давно засвоєних словах звук g передавався через г, бо це цілком відповідає духові нашої мови. Слушно завважував свого часу видатний український філолог і теолог Іван Огієнко: «Ознакою української мови є тільки г (h), чому й чужі слова з ґ ми українізуємо, цебто вимовляємо інтелігенція, гімназія, агітувати». Інший славний син нашого народу, поет і перекладач Володимир Самійленко у відомій статті «Чужомовні слова в українській мові» писав: «Наш люд, коли приймає ці слова, то систематично замінює в них звук ґ звуком г... Інші ж мови не наводять на потребу заховання звука ґ, бо цей звук часто віддається в тих чужих мовах: у мові французькій звуком ж, в італійській — звуком дж, а в еспанській звуком х. А всі ж ті мови мають і звук ґ, як і латинська мова. Чи не йти й нам слідом за народною фонетизацією таких слів і там, де вимовляють: римлянин ґ, француз ж, італієць дж, а еспанець х — не вимовляти ні першого, ні другого, ні третього, ні четвертого, а наше п'яте, себто г?». Зрозуміла річ — питання риторичне.

Отже, нам, не обмежуючись наведеним у сучасному правописі невеличким переліком слів із ґ, водночас не варто бентежити людей різними українсько-«англійськими» словниками. Поважаючи традиції свого народу, мусимо писати й вимовляти не лише Багами, Гаваї, Гавана, Гайдарабад, Гайдельберг, Гаїті, Гамбург, Ганновер, Гельсинкі, Гімалаї, Гондурас, Йоганнесбург, тобто закономірно відтворювати звук h українським г, а й Англія, Бельгія, Бенгалія, Гватемала, Генуя, Гібралтар, Гринвич, Грузія, Грюнвальд, Мадагаскар, Нікарагуа, галантерея, галера, галоп, гладіолус, граніт, грот, де в оригіналі маємо g.

Тепер стало модним порушувати чинний правопис. Він, певна річ, потребує вдосконалення, але в ньому є речі, освячені доброю традицією, усталені та безсумнівні. Приміром, відсутній у нашій мові огублений голосний е, що в різних мовах Європи позначається на письмі ö, oe, eu, послідовно віддається неогубленим е; інженер, режисер, фунікулер, Бернс, Ґете, Кельн. Деякі «вдосконалювачі» починають писати Бьорнс, Кьольн, хоч тут немає жодного пом'якшеного приголосного перед о (як в українському слові льон чи в російському прізвищі Тьоркін). Знову ж таки бездумно наслідують

російський правопис. Але ж треба зважати передусім на можливості своєї мови; не завадить і досвід інших народів, зокрема слов'ян. Наприклад, чехи (за традицією мов з латинською графікою) прізвища Goethe й Gönez пишуть так, як німці та угорці, проте, не маючи огубленого е, вимовляють по-своєму: Ґете, Ґенц.

Ще більшої шкоди українській вимовно-звуковій системі завдають ті, що пишуть балєт, колєґа, лєкція, Лєта. Адже за нормами української літературної вимови звук л перед е та и не твердий і не м'який, а нейтральний л, близький до середньоєвропейського l, тому за всіма українськими правописами був, є та буде можливий тільки варіант ле: балет, колега, лекція, Лета тощо.

Стурбованість української інтелігенції невпорядкованістю вживання проривного ґ стала поштовхом до видання низки довідників на цю тему. Один із перших таких довідників уклав О. Негребецький[1]. Висловивши добрі наміри й навівши вже згадану цитату зі статті В. Самійленка, автор пішов на розхитування усталених вимовних норм, пропонуючи писати ґ там, де його не вимовляють навіть греки: ареопаґ, Аґамемнон, Антиґона, Ґанімед, Пеґас замість звичних для української та грецької мов ареопаг, Агамемнон, Антигона, Ганімед, Пегас та ін. З огляду на закони української фонетики неприйнятні поради п. Негребецького писати й вимовляти Гелєна, леґато, Онґстрьом, Рьонтґен, Шрьодинґер замість Гелена, леґато, Онґстрем, Рентґен, Шрединґер тощо. Позитивним у цьому виданні є чітке розмежування при передачі іншомовних звуків h (г) та ch (х). Наш сучасний правопис, на жаль, має тут хибний орієнтир — залежність від примх російської мови, яка через відсутність фрикативного г відтворює звук h то через г (ґ), то через х: Гейне, Гавайские острова, Гофманн і Хофманн, Гельмут і Хельмут, Гелена й Хелена.

Тим часом українська мова може розрізняти **ch**, **h** та **g**:

ch

Харбін
Харибда
харита
хартія
херувим
хірург
хлор
хорей

h

гайдук
гарт
геві метал
гепі енд
гінді
гіт (не хіт)
гобі (не хоббі)
гокей (не хокей)
гонор
гуманізм
магараджа
Вальдгайм
Гавптман
Гамер (не Хаммер)
Гамлет
Гамсун
Ганібал
Ганс
Гельмут
Гемінгвей (не Хемінгуей)
Генрих
Гонекер
Гофман
Гумбольт
Г'юм
Нетаньягу

g

Ґете
Гюґо
Геґель і под.

Опублікований двома роками пізніше «Словник-довідник вживання літери ґ» в основному зорієнтований на правопис 1928 року, тому з більшістю його рекомендацій можна погодитися. Але, по-перше, тут повторюються огріхи згаданого правопису (агроном, дифтонг, енергія, металургія — це грецизми, писати й вимовляти їх треба не через ґ, а через г); по-друге, цьому виданню властиве подекуди надуживання літерою ґ. Є низка слів, які давно засвоєні нашою мовою з фрикативним г: магазин, манган, маргарин, роглик (того самого кореня, що й ріг), Фригія, Ягич. Немає підстав виконувати настанову довідника й запроваджувати написання та вимову манґан (та ще й з несправедливою позначкою «застаріле»), маґазин, марґарин і т. ін.

Пропонований словник укладено на підставі реєстрів «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка, «Правописного словника» Г. Голоскевича, «Довідника українських прізвищ» Ю. Редька, «Словника іншомовних слів» за редакцією академіка О. Мельничука, праць з історії та культури мови І. Огієнка й Б. Антоненка-Давидовича та власних досліджень у галузі етимології

[1] Вживання фонеми ґ. Спроба довідника. К., 1991.

лексики української мови.

У словникові щодо використання фонем г та ґ у словах іншомовного походження застосовано засади «Українського правопису» 1928 року з деякими уточненнями, а саме:

а) проривний ґ і фрикативний г слов'янських мов завжди відтворюються українським г, оскільки вживаються, як правило, в однокореневих лексемах;

б) у всіх грецизмах уживається тільки г;

в) у запозиченнях з інших мов фонема h послідовно передається через г;

г) g у давно засвоєних словах також відтворюється українським г. Із власних назв це стосується насамперед найменувань країн, міст, гір, річок та інших ономастичних об'єктів;

ґ) у неслов'янських антропонімах (іменах та прізвищах), а також у новіших загальних назвах розрізняємо h та g, що передаються відповідно через г та ґ. Hegel (*нім.*) — Геґель, heat (*англ.*) — гіт, regio (*лат.*) — реґіон.

Питомі українські слова, що містять у своєму складі фонему ґ, подаються за лексикографічними джерелами.

Як складники реєстру виступають здебільшого слова (іменники, рідше інші частини мови). Похідні подаються під реєстровим словом у такій послідовності: іменник, прикметник, дієприкметник, прислівник, дієслово, спочатку безпрефіксні, а далі в абетковому порядку префіксальні. До іменників чоловічого роду наводиться закінчення родового відмінка однини: аґрус, -у; бравнінґ, -а.

Назви жінок, утворювані за допомогою наростка -к(а), подаються при відповідних іменниках чоловічого роду в такий спосіб: гуґенот, -ка (цебто чоловік гуґенот, жінка гуґенотка); інші утворення для позначення осіб жіночої статі стоять під реєстровими словами в повній формі: Греція, грек, грекиня.

Фонетичні та фонетико-морфологічні варіанти реєстрового слова об'єднуються сполучником і: ґирлиґа і ґерлиґа, ґандж і ґанджа, джерґотати і джерґотіти.

Часом у реєстр виноситься не слово, а його компонент:

а) агро- (біологія, ґрунтознавчий, техніка) — компонент стоїть на початку складного слова й пишеться разом: агробіологія, агроґрунтознавчий, агротехніка; гігро- (граф, скоп) — гігрограф (наголошений перший складник), гігроскоп (наголошений другий складник);

б) -графія (гео, демо, моно, стено) — компонент складного слова стоїть у його кінці й пишеться разом: географія, демографія, монографія, стенографія;

в) гама- (-залізо, -проміння) —складне слово пишеться через дефіс: гама-залізо, гама-проміння.

При укладанні словника усунуто розбіжності в написанні слів того самого кореня — автобіографія і автотренінґ (не аутотренінґ), гама — третя літера грецького алфавіту і гама- (не гамма-) проміння. Коли в лексикографічних джерелах зафіксовано два варіанти слова: інавгурація й інаугурація, словник рекомендує лише перший із них (з ав) як більш умотивований законами мов-джерел та української мови.

Слова з фонемою Ґ
Загальні назви

автотренінґ, -у
аґрус, -у
аґрусівка
аґрусовий
аґу (*виг.*)
аґусі
аґукати
алеґрі
алеґро (*муз.*)
анґажемент, -у

анґажований, заанґажований
анґажувати, заанґажувати
анґіна
анґінний
анґінозний
андерґраунд, -у (*мист.*)
арґо
арґотизм
арґотичний
арґонія (*діал.,* жоржина)

баґет, -а
біґос, -у (*кул.*)
бравнінґ, -а
бюрґер, -а
бюрґерський

віґвам, -а
віґонь, -і
віґоневий

геґельянець, -нця
геґельянство
герцоґ, -а
герцоґиня
гідальґо
гуґенот, -ка
гуґенотський
ґабелок, -лка (шкіра молодого теляти)
ґабелковий
ґабзувати (ганьбити)
ґаблі (*діал.,* вила)
ґава
ґавеґа (*зб.*)
ґавеня
ґав'ячий
ґавити
заґавити, проґавити
Ґавдеамус, -у (студентський гімн)
ґавот, -у (старовинний французький танець)
ґавра (ведмежий барліг; паща)
ґаврати
ґазда
ґаздиня
ґаздівка
ґаздівство
ґаздівський
ґаздинити
ґаздувати
ґалаґан, -а (*діал.,* головешка; великий мідний горщик; поплавок)
ґаламаґати (варнякати)
ґаланці (вузькі штани)
ґаланки (спідні)
ґалда (хабар)
ґанґстер, -а
ґанґстеризм
ґанґстерський
ґандж, -у і ґанджа
ґанджовитий

ґанджувати
ґанок, -нку
ґанковий
ґара (паз, жолобець)
ґарований
ґарувати
ґарсон, -а
ґатунок, -нку
ґахуватися (чепуритися)
ґвалт, -у
ґвалтівник
ґвалтування
гвалтівний
ґвалтовний
ґвалтівно
ґвалтовно
ґвалтувати, зґвалтувати
ґвер, -а (*діал.,* рушниця)
ґвинт, -а
ґвинтовий
ґвинтити, заґвинчувати
ґевал, -а (*діал.,* здоровило)
ґеґати і ґаґати
ґе-ґе-ґе (*виг.*)
ґеґекати
ґеґотати
ґедзилля (тирса)
ґедзунок, -нку (хист)
ґедзь, -я і ґедз, -а
ґедзел, -дзла (ґедзь)
ґедзель, -дзля (*тс.*)
ґедзень, -я (липневі дні, коли ґедзі особливо дошкуляють худобі)
ґедзатися
ґедзкатися
ґецатися
ґейм, -у (*спорт.*)
ґел (вигук, що відтворює крик гусей)
ґелґіт, -оту
ґелґотун
ґелґотуха
ґелґати
ґелґотати
ґелета (*діал.,* діжка на сир)
ґелка (*діал.,* гуля, пухлина)
ґенітив, -а
ґерґелі (гуси великої породи)
ґерґотати і ґерґотіти
ґерґіт, -оту
ґердан, -у (*діал.,* нагрудна прикраса, пов'язка з бісеру)
ґереґа (дзиґа)
ґерувати (правити)
ґерундив, -у
ґерундій, -ю
ґестапо
ґето
ґешефт, -у
ґзимс, -у (*діал.,* карниз)
ґзитися
ґиґнути

ґила (*діал.,* грижа; вид гри)
ґилавий
ґилун, -а
ґирлиґа і ґерлиґа
ґільйотина
ґільйотинувати
ґлей, -ю
ґлейкий
ґлейкуватий
ґлейовий
ґлетчер, -у
ґльоґати (жадібно ковтати)
ґляґ, -у і ґляґа (частина шлунка жуйних тварин, уживана для звурджування молока)
ґляґанець ґляґанка
ґляґаний
ґляґати
ґлямати (їсти через силу)
ґлянс, -у
ґлянсувати
ґлясе
ґнип, -а (*діал.,* шевський ніж)
ґніт, -ота
ґноття
ґнотовий
ґну (*зоол.*)
ґоґель-моґель, -ю і
ґоґоль-моґоль, -ю
ґой, -я
ґолка (безоста пшениця)
ґонґ, -у
ґондзоль, -я і ґондзоля (брязкальце)
ґондола
ґондольєр, -а
ґонт, -у і ґонта
ґонталь
ґонтар, -я
ґонтина
ґонтя
ґонтовий
ґорґоші (*діал.,* плечі)
ґоти
ґотський
ґотика
ґотичний
ґофре
ґофрований
ґофрувати
ґрамузляти (писати карлючками)
ґран прі
ґранд, -а (іспанський шляхтич)
ґрант, -у
ґраса (*діал.,* сапа)
ґрасувати
ґрата, частіше *мн.* ґрати
ґратки
ґратований
ґратчастий
ґратувати, заґратувати
ґратулювати (вітати)

ґратуляція
ґратуляційний
ґречний
ґречність
ґринджоли, -ол
ґрис, -у (*діал.,* висівки)
ґроґ, -у
ґросбух, -а
ґруля (*діал.,* картопля)
ґрулянка
ґрум, -а
ґрундзювати (*діал.,* міцно зв'язувати)
ґрундзюватий
ґрунт, -у
ґрунтівка
ґрунтовність
грунтування
ґрунтовний
ґрунтовно
ґрунтувати
ґрунтуватися
ґрунтознавство
ґрунтопідпушувач
ґрунтозахисний
безґрунтовний
безґрунтовність
необґрунтований
обґрунтувати
підґрунтя
ґрунь, -я (*діал.,* верх гори)
ґуґля (гуцульський верхній одяг із відлогою)
ґудзик, -а
ґудзиковий
ґудзикуватий
ґудзь, -я і ґудз, -а (ґудзик; ґуля; вузлик)
ґудзюватий
ґудзуватий
ґулий (безрогий)
ґульден, -а
ґуля
ґулька
ґульовий
ґулястий
ґума
ґумка
ґумовик
ґумовий
проґумовувати
ґуміарабіка
ґурґуля (гуля)
ґуру (*санскр.,* учитель)
ґуст, -у
ґяур, -а (*тюрк.,* іновірець, немусульманин)

джерґотати і джерґотіти
джиґіт, -а
джиґітський
джиґітувати
джунґлі

дзиґа
дзиґар, -я, дзиґарі (*мн.*)
дзиґлик, -а
динґо
доґ, -а
дриґ (*виг.*)
дриґати, задриґати

екстраваґантний
екстраваґантність
елеґантний
елеґантність
ерцгерцоґ, -а

жарґон, -у
жарґонізм
жарґонний
жиґа (назва танцю)
жонґлер, -ка
жонґлювання
жонґлерський
жонґлювати

зиґзаґ, -у
зиґзагоподібний

інавґурація
інавґураційний
інґредієнт, -а
інкоґніто

конґломерат, -у
конґломерація
конґрес, -у
конґресмен, -ка
культуртреґер, -а
культуртреґерський

ларґо (*муз.*)
леґато (*муз.*)
леґейда (*діал.,* незграбний)
леґінь, -я
леґітимація
леґітиміст
леґітимістський
леґітимний

манґо
манґовий
марґіналія
марґінальний
миґа (пантоміма)
морґ, -а (міра землі)
мустанґ, -а

неґліже

персона ґрата
персона нон ґрата

пінґ-понґ, -у
пфеніг, -а

раґу (*кул.*)
райхстаґ, -у
реґалія
реґата
реґбі
реґент, -а
реґентство
реґентський
реґіон, -у
реґіональний
реґіонарний (мед.)
реґламент, -у
реґламентація
реґламентувати
реґлан, -а
резиґнація
резиґнувати
ремиґати
ремиґання
риксдаґ, -у (шведський парламент)
ринґ, -у
рислінґ, -у

свінґ, -у
сленґ, -у
смоґ, -у
смокінґ, -а
спаґеті (кул.)
стаґнація
стерлінґ, -а
стерлінґовий
суґестія
суґестивність
суґестивний

танґо
тирлиґач, -а (діал., поганий скрипаль)
тоґа
томаґавк, -а
тренінґ, -у

фаґот, -а
фаґотист
фата морґана
фіґлі
фіґляр
фіґлювати
фраґмент, -у
фраґментарний
фуґа (муз.)
фуґато (муз.)
фурдиґати (діал., крутити)

хляґа (діал., негода)
хуґа
хурдиґарня (в'язниця)

цуґ, -у
цуґовий
цуґлі (діал., вуздечка)

шваґер, -гра і шваґро
шварґотати і шарґотіти (голосно й верескливо розмовляти)
шлаґбаум, -а
шляґер, -у

яґдташ, -а
яловеґа (безплідна вівця)
яґуар, -а

Іншомовні антропоніми

Аґрипа

Беринґ
Бурґгардт (Юрій Клен)

Вашинґтон
Веґа Лопе де
Верґілій
Вольфганґ

Габсбурґ
Геґель
Гемінґвей
Гюґо
Ґалілей
Ґалуа
Ґанді
Ґаргантюа
Ґарибальді
Ґедимін
Ґете
Ґоґен
Ґолсуорсі
Ґонкур
Ґотфрид
Ґотьє
Ґретхен
Ґриґ
Ґрим
Ґринвич
Ґустав

Данте Аліґ'єрі
Деґа
Дюринґ

Енґельс

Зиґмунд
Зиґфрид

Каліґула
Кіплінґ

Лесинґ
Лоенґрин
Лонґфело
Людвіґ

Маґелан
Маґеланова протока
Мерінґ
Мопасан Ґі де

Найтинґейл

Ольґерд

Паґаніні
Пантаґрюель

Реґіна
Риґолето
Родриґо

Таґор

Уленшпіґель Тиль

Фіґаро
Юнґ

Яґайло і Яґело
Яґелони
Яґо
Ядвіґа

Українські прізвища

Ґаламаґа (*д. відм.* -дзі)
Ґарнеґа (*д. відм.* -дзі)
Ґереґа (*д. відм.* -дзі)
Ґжицький
Ґоломеґа (*д. відм.* -дзі)
Ґоць
Ґудз
Ґудзь
Ґудзій
Дейнеґа (*д. відм.* -дзі)
Джеваґа (*д. відм.* -дзі)
Дзиґа (*д. відм.* -дзі)
Дзиґар, -я
Ладиґа (*д. відм.* -дзі)
Ломаґа (*д. відм.* -дзі)
Недриґайло
Папариґа (*д. відм.* -дзі)
Реґа (*д. відм.* -дзі)
Ремиґа (*д. відм.* -дзі)
Садиґа (*д. відм.* -дзі)
Салиґа (*д. відм.* -дзі)
Сарамаґа (*д. відм.* -дзі)

Татиґа (*д. відм.* -дзі)
Фурдиґа (*д. відм.* -дзі)
Цвиґун
Шмиґа (*д. відм.* -дзі)
Штеліґа (*д. відм.* -дзі)
Юрдиґа (*д. відм.* -дзі)
Яриґа (*д. відм.* -дзі)

Географічні назви

Авгсбург
Бранденбург
Вінніпег
Віргінія
Гаага
Гайдельберг
Гамбург
Герцеговина
Гонконг
Ганґ, -у
Ґетеборг
Гетинген
Зальцбург
Кенігсберг
Копенгаген
Люксембург
Магдебург
Нюрнберг
Оренбург
Петербург
Пітсбург
Страсбург
Того
Чикаго
Шлісельбург
Шпільгаген
Шпіцберген
Штутгарт

Слова грецького походження
(де не слід уживати проривного ґ)

Авгій
авгієві стайні
агава
агавовий
Агапій
Агапія
агат, -у
агатовий
Агата
Агатангел
агіографія
агностицизм, -у (*філос.*)
агностик
агностичний
агонія
агонічний

агонізувати
агора (*іст.*)
агорафобія (*мед.*)
аграрій, -яаграрник
аграрний
агро- (*біологія, ґрунтознавчий, техніка* тощо)
алегорія
алегоризм
алегоричність
алегоричний
амальгама
амальгамація
амальгамний
амальгамувати
ангел, -а
ангельський
ангідрид, -у
ангідридний
ангідридовий
ангідрит, -у
ангідритовий
антагонізм, -у
антагоніст, -ка
антагоністичний
апологія
аполог
апологет, -ка
апологетика
апологетичний
аргон, -у (*хім.*)
аргонавт, -а
аргус, -а
архіпелаг, -у
астигмат, -а
астигматизм, -у
гагат, -у
гагатовий
галактика
галактичний
галоген, -у
галогенний
галоїд, -у
галоїдний
гама (3-тя літера грецького алфавіту)
гама (*барв, звуків, настроїв* тощо)
гама- (*-залізо, -проміння, -функція* тощо)
гамета (*біол.*)
-гамія (*моно, полі* тощо)
ганглій, -я
гангрена
гангренозний
Ганімед
гаплологія
гармонія
гармонізація
гармонізований
гармонійний
гармонізувати
енгармонізм

сингармонізм
гарпія
гастеро-, гастр-, гастро- (*гастероміцети, гастралгія, гастроподи* тощо)
гастрит, -у (*мед.*)
гастрономія
гастроном
гастрономічний
Геба
гегемон, -а
гегемонія
гедонізм, -у
гедоніст, -ка
гедоністичний
геєна
-гей (*апо, пери* тощо)
Гекаба і Гекуба
Геката
гекатомба
гекзаметр, -у
гекзаметричний
гекса- (*едр, хлоран* тощо)
гектар, -а
гекто- (*ват, грам* тощо)
гелій, -ю
-гелій (*апо, пери* тощо)
геліо- (*скоп, стат* тощо)
гелікон, -а
гелікоптер, -а
гельмінтологія
гельмінтолог
гема (*мист.*)
гематит, -у
гематоген, -у
гематологія
гематолог
гемо- (*рой, торакс, філія* тощо)
ген, -у
генеалогія
генеалогічний
генеза, (рідко) генезис, -у
генетика
генетичний
гео- (*ботаніка, графія, логія, магнетизм* тощо)
Георгій
гепард, -а
Гера
Геракл і Геркулес
герма
гермафродит, -а
гермафродитизм
герменевтика
герметичний
герметичність
Геродот
герой
героїзм
героїня
геройство
героїчний

герпетологія
герпетолог
гетера
гетеро- (*гамія, генний, філія* тощо)
Гефест
гігант, -а
гігантизм
гігантський
гігантоманія
гігієна
гігієніст, -ка
гінієнічний
гігро- (*граф, скоп* тощо)
гідра
гідравліка
гідравлічний
гідрант, -а
гідрат, -у
гідро- (*біологія, енергія, ліз, логія, споруда* тощо)
гієна
Гіменей
гімн, -у
гімназія
гімназист, -ка
гімназійний
гімнастика
гімнаст, -ка
гімнастичний
гінекей, -ю
гінекологія
гінеколог
гінекологічний
Гіпарх
гіпер- (*бореєць, плазія, тонія, трофія* тощо)
гіпербола
гіперболічний
гіперболізувати
гіперболоїд, -а
гіпноз, -у
гіпнотизація
гіпнотизм
гіпнотизувати
гіпо- (*стаз, таксис, тонія, фіз* тощо)
Гіпократ
гіпопотам, -а
гіпотеза
гіпотетичний
гіпотенуза
гіпс, -у
гіпсовий
гіпсувати
гіпсо- (*метр, метрія* тощо)
гіро- (*компас, скоп* тощо)
гістологія
гістолог
гістологічний
гіятус, -у
гіяцинт, -а
гіяцинтовий

глаукома (*мед.*)
Глафіра
Гликерія
глік-, гліко- (*глікемія, глікоген, гліколіз* тощо)
гліоксаль
гліома
гліптика (*мист.*)
гліпт
гліпто- (*генез, донт* тощо)
гліцерин, -у
гліцериновий
гліцинія (*бот.*)
глоса
глосарій, -ю
глосит, -у (*мед.*)
глюкоза
глюкозний
-гноз (*діа, про* тощо)
гнома (*літ.*)
гносеологія
гносеологічний
гностик, -а
гностицизм, -у
гностичний
Голгота
голо- (*гамія, графія, кост* тощо)
гомеопатія
гомеопат
гомеопатичний
гомео- (*морфізм, полярний* тощо)
Гомер
гомеричний
гомерівський
гомо- (*генний, динамія, зиготність, сексуалізм* тощо)
Гомора
горгона
Гордіїв вузол
горизонт, -у
горизонталь
горизонтальний
гормон, -у
гормональний
гормонотерапія
гороскоп, -у
грам, -а
-грам (*кіло, мілі* тощо)
грам- (*-атом, -молекула* тощо)
-грама (*діа, епі, кардіо* тощо)
граматика
граматист
граматичний
грамота
грамотій, -я
грамотність
грамотний
грамофон, -а
грамофонний
-граф (*авто, епі, пара* тощо)
графа

графити
графема
графіка
графік
графіт, -у
графіті
-графія (*гео, демо, моно, стено* тощо)
графо- (*лог, ман* тощо)
Греція
грек
грекиня
грецький
Григорій і Григір, -ора
григоріянський і грегоріянський (календар)
гриф, -а
грифель, -я
грифон, -а

демагогія
демагог
демагогічний
дисгармонія
дисгармонійний
дисгармонічний
дисгармоніювати
дисгармонувати
діагональ
діагоналевий
діагональний
діафрагма
діафрагмування
діафрагмувати

егіда
его- (*футуризм, центризм* тощо)
егоїзм, -у
егоїст, -ка
егоїстичність
егоїстичний
еготизм, -у
екзегеза
екзегет
екзегетика
екзегетичний
еклога (*літ.*)
елегія
елегійний
елегічний
енергія
енергетик
енергетика
енергетичний
енергійний
енерго- (*база, ємний, мережа* тощо)
ерг, -а
ергастерій, -ю
ергативний (*лінгв.*)
ерго- (*граф, метр, номіка* тощо)

євангелія, (*заст.*) євангеліє
євангелик
євангеліст
євангелічний
євангельський
Євген, (*жін.*) Євгенія
євгеніка (*біол.*)
євгеніст, -ка
євгенічний
Євграф

зиго- (*гамія, морфний, спора* тощо)
зигота (*біол.*)

ієрогліф, -а
ієрогліфічний

летаргія
летаргійний
летаргічний
-лог (*діа, ката, моно, про* тощо)
логаритм, -а
логаритмічний
логаритмувати
логіка
логік
логічність
логічний
-логія (*археo, гідро, еко, зоо, спелео* тощо)

магія
маг
магізм
магік
магічний
магма
магматичний
магнезит, -у
магнезитовий
магнезія
магнезійний
магнетизм, -у
магнетит, -у
магнетитовий
магнето
магнетон, -а
магній, -ю
магнієвий
магніт, -у
магнітний
магнітити
магніто- (*граф, лог, метр, фон* тощо)
мега- (*ват, герц, літ, терій, фон* тощо)
мегало- (*завр, кефалія, манія* тощо)
металургія
металург
металургійний
металургічний

олігархія
олігарх
олігархічний
оліго- (*клаз, трофний, френія* тощо)
оргазм, -у
орган, -у
організм, -у
органіка
органічний
орган, -а (*муз.*)
органіст, -ка
органний
організація
організатор, -ка
організаторський
організований
організувати
дезорганізація
реорганізація
органо- (*генез, логія, пластика* тощо)
оргія
оргійний
оргіястичний

патогенез, -у
патогенний
патологія
патологічний
пегматит, -у (*геол.*)
пегматитовий
педагогія
педагог
педагогіка
педагогічний
пергамент, -у
пергаментний
пергаментовий
пергідроль, -ю
поліглот, -ка
програма
програміст, -ка
програмність
програмовість
програмний
програмовий
програмувати
запрограмований

сталагміт, -у
сталагмітовий
сталагмометр, -а
стратегія
стратег
стратегічний
стратиг, -а
архістратиг

троглодит, -а (*антр.*)

-<u>у</u>рг (*драмат, демі* тощо)

-ф<u>а</u>г (*антропо, лото, хроно* тощо)
фаго- (*терап<u>і</u>я, ц<u>и</u>т* тощо)

РОЗДУМИ Й КОМЕНТАРІ

Від попередніх розділів книжки цей відрізняється тим, що в ньому йдеться не про лексичні, фразеологічні, граматичні та стилістичні особливості української літературної мови, а про її роль у житті держави, у духовному відродженні нашого народу. Написані наприкінці 80-х — на початку 90-х років статті відбивають різні етапи становлення української мови як державної та функціонування її в незалежній Україні.

НЕЗАЛЕЖНА ДЕРЖАВА Й ДЕРЖАВНА МОВА

Історично склалося так, що український народ упродовж століть був розкиданий по різних державах, не маючи власної, яку втратив після занепаду Київської Русі. Та попри всі злигодні долі українці на своїх етнографічних теренах виробили спільний спосіб думання, спільні ідеали, спільні уявлення про добро і зло. А мова, як відомо, не лише засіб спілкування, а й спосіб відтворення в свідомості народу явищ навколишньої дійсності. Мова об'єднує в націю окремі розрізнені племена. В Євангелії від Івана читаємо: «Спочатку було Слово... Воно в Бога було споконвіку. Усе через нього постало». Народ може з об'єктивних чи суб'єктивних причин змінити місце мешкання, свою назву, втратити державність, але залишатися народом, поки живе його оберіг — рідна мова.

Цю істину добре усвідомлювали й усвідомлюють давні та сучасні завойовники народів. Недаремно метою правителів усіх імперій була насамперед мовна асиміляція підкорених земель. Чим глибше заходив цей процес, тим довше трималися імперії. У колишньому Радянському Союзі за сім десятиліть кількість націй скоротилася вдвічі, бо їх планомірно й наполегливо перетворювали на «нову історичну спільність — радянський народ», який спілкувався російською мовою. І хоч та мова була дуже далека від літературних норм, хоч вона була збіднена лексично й граматично, зате відлучала неросійські народи від рідної мови, від материнської пісні, від заповітів батьків та дідів, позбавляла їх власної історії, історичної нам'яті. В одному із щоденникових записів Олександра Довженка за 1942 рік зазначено: «Єдина країна в світі, де не викладалася в університетах історія цієї країни, де історія вважалася чимось забороненим, ворожим і контрреволюційним, — це Україна». Можна додати, що таке саме було в усіх нібито рівноправних республіках на одній шостій Земної кулі.

Коли будь-який народ визволяється з-під колоніального ярма і творить чи відтворює власну державу, однією з найважливіших його проблем стає відродження занедбаної рідної мови. Згадаймо, що духовне відродження народів Європи почалося тоді, коли вони в науці й культурі з мертвої латини перейшли на національні мови. Одна з найрозвиненіших країн сучасної Європи Італія в середині минулого століття мала неабиякі проблеми з мовою, бо тривалий час перебувала в залежності то від Франції, то від Австрії. Здобувши волю, керівники цієї країни висунули гасло: «Італію створено, тепер треба створити італійців». І одним із найдієвіших чинників цього творення стало впровадження в усі сфери життя італійської мови. Або зробимо екскурс в історію греків, сербів, болгар, чехів, поляків та інших народів. Тепер у їхніх великих і малих містах панують грецька, сербська, болгарська, чеська, польська мови, витіснивши поширені колись мови завойовників.

Увесь світ сприймає це як норму, нікому й на думку не спадає звинувачувати народи та уряди цих країн у націоналізмі чи в порушенні прав людини. Хоч свого часу керівники держав згаданих народів удавалися до вельми суворих заходів, аби відроджувані мови посіли належне місце на рідній землі. Скажімо, коли від Російської імперії відділилася Польща, Юзеф Пілсудський звільняв з війська зросійщених офіцерів, які відмовлялися користуватися польською мовою.

Історія України трагічна і водночас завжди залишає надію на те, що рано чи пізно наш народ посяде гідне місце в колі вільних народів світу. Від 1240 року, коли Київська Русь упала, не витримавши натиску монголів під проводом хана Батия, тобто сім з половиною століть, ми не мали своєї держави. Були окремі спалахи державності, була Козацька Республіка, був героїзм, були незліченні жертви, але були й чвари, незгоди, були зазіхання з боку близьких та далеких родичів і сусідів.

За сім з половиною століть чимало народів зійшло з історичного кону. А ми лишилися. У нашого народу ніколи не вмирало прагнення до волі, до побудови незалежної України.

Імперії, в яких мусив жити український народ, ніколи не виявляли особливих симпатій до його мови, намагалися тлумачити її як діалект то польської, то російської. Однак і в Польщі, і в Австро-Угорщині українська мова мала певні можливості для розвитку. Найгірше було ставлення до нашої мови в Московській імперії. Ще Петро І наказав уніфікувати церковні книги, щоб у них «не було нічого малоросійського». А Катерина II, даючи вказівки генерал-прокуророві князеві В'яземському, зазначала: «Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія керуються наданими їм привілеями... Сі провінції, а також Смоленську треба найделікатнішими способами привести до того, щоб вони зросійщилися».

Але «делікатні» способи зросійщення українського народу не давали належних наслідків. Тоді імперія пішла на рішучіші кроки. Уряд Олександра II 1863 року видав розпорядження про заборону друкування книжок українською мовою. Під заборону потрапили наукові й навчальні видання, «книги початкового читання для народу». Українською мовою дозволялося друкувати тільки художні твори. Насправді ж цензура під різними приводами дуже обмежувала вихід у світ україномовної художньої літератури. Тож після 1863 року видавничу справу в Наддніпрянській Україні майже повністю було припинено. Заборонне розпорядження 1863 року ввійшло в історію під назвою «Валуєвський циркуляр», оскільки його автором був міністр внутрішніх справ П. Валуєв, що висловив своє ставлення до української мови так: «Ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може».

Проте й цього прихильникам «єдиної й неподільної» виявилося замало. Адже була Галичина, що входила до Австро-Угорської імперії, де духовне життя українців не зазнавало таких утисків, як у Росії. У Галичині діяла «Просвіта», що видавала українською мовою популярну літературу, шкільні підручники, літературно-наукові альманахи, «Народний календар», твори галицьких та наддніпрянських письменників, зокрема Тараса Шевченка, Марка Вовчка, Степана Руданського. Ці видання перевозили через кордон і поширювали в підмосковській Україні, не даючи згаснути вогникові української духовності.

І ось у 1876 році той самий Олександр II, перебуваючи в німецькому місті Емсі, підписує так званий Емський акт. Це була відповідь імператора на доповідну записку помічника піклувальника Київського навчального округу М. Юзефовича, де «викривався українофільський рух», що начебто являв собою «приховане зазіхання на державну цілісність Росії». Емський акт, доповнюючи й розширюючи Валуєвський циркуляр, забороняв привозити з-за кордону будь-які українські видання, видавати переклади українською мовою творів чужих авторів, показувати україномовні театральні вистави.

У такий спосіб імперський уряд намагався зруйнувати душу українського народу. Царські чиновники всіх рангів спали й бачили Україну зросійщеною. Про одного такого чиновника-цензора писав Володимир Самійленко в оповіданні «Щасливий день пана Ямайського». Тому панові з перепою приверзлося, нібито «всі, навіть куховарки й покоївки говорили чистою московською вимовою, хоч і мішали деколи слова українські, але надавали їм фонетику московську. Так, на базарі він почув, як баба питала: «Почому черевєкі?» Далі чув, як один мужик питав у крамаря, чи торгує люльками. «Вєрно, жена роділа», подумав Ямайський і пішов далі так само веселий».

На відміну від інших завойованих земель Україна добровільно приєдналася до Московської держави у 1654 році, наївно сподіваючися на дружбу та любов єдинокровної і єдиновірної держави. За таку наївність від нас забрано дуже багато чого, створеного генієм наших предків — від Остромирової Євангелії до неповторних мозаїк висадженого в повітря більшовиками Золотоверхого Михайлівського Собору. Від нас забрали навіть ім'я Русь, перенісши його на Московщину.

Словом, дожовтнева Московська імперія завдала чимало кривд нашому народові, але, незважаючи ні на що, він розмовляв тоді рідною мовою на всіх своїх етнографічних теренах. Невід'ємною складовою частиною української нації почували себе й кубанські козаки. Коли, тікаючи від репресій радянського режиму, частина з них опинилася в еміграції, то ось які друковані видання виходили наприкінці 20-х — на початку 30-х років у Празі: «Кубань», «Кубанські думки», «Кубанський край», «Хвилі Кубані», «Чорноморець».

Нова імперія під назвою Радянський Союз узяла до уваги цей прорахунок. Українську мову почали нищити більш продумано й систематично. Щодо неї застосовували політику батога й пряника. Українізацію 20-х років змінили репресії й терор 30-х. Після нетривалої хрущовської «відлиги» настала доба застою, коли сфери вживання української мови звузилися вкрай. Наприклад,

на одному з творчих вечорів Платона Майбороди в Палаці культури «Україна» пісню «Ми підем, де трави похилі» оголошували так: «Пойдем, где склоненные травы» (співати, щоправда, дозволяли українською).

Унаслідок трагічної поразки Івана Мазепи під Полтавою 1709 року ім'я України надовго зникло з мапи світу. Представники інших країн почали сприймати нашу Батьківщину в найкращому разі як екзотичну область Росії. Цьому сприяли, зокрема, працівники туристично-екскурсійних організацій. У буклетах і туристичних програмах зазначалося, що туристи в Києві можуть ознайомитися з шедеврами давнього російського мистецтва, в Одесі можуть відвідати чудових російських лікарів, у Черкасах напитися російського чаю. Майже всі екскурсії вели російською мовою, усе було російське — і Софія, й Печерська лавра, і старокиївські князі. Адже в іноземних мовах не розрізняють поняття *руський* і *російський.* Для англомовних усе те *рашен,* для німців *руссіш,* для греків *росікос.* Тож самі українці в особі своїх екскурсоводів примушували іноземців сповідувати теорії московських шовіністів.

Більшість людей, що перебували на керівних посадах, були або росіянами, або зросійщеними українцями. Усе це призвело до того, що багатьом українцям за роки більшовицького правління нав'язано сприймання довкілля крізь призму російської мови. Ще недавно багато хто з мешканців України, навчаючись у середній школі, був звільнений від вивчення української мови під найбезглуздішими приводами: то батьки боялися, щоб дитина не була перевантажена, то не хотіли, щоб атестат дитини був зіпсований низькою оцінкою з української мови, то «за станом здоров'я». А справжня причина була одна: в Україні можна було народитися, вирости, дістати середню чи вищу освіту, пропрацювати до пенсії, нарешті померти, не відчувши жодної потреби в українській мові.

Журналістів, як і інших фахівців з вищою освітою, готували так. Засвоївши абияк українську мову у вищій школі, пройшовши практику в російсько-українському друкованому органі чи в зросійщеному телерадіокомітеті, журналіст виходив на шлях власної творчості. Оскільки українська мова близька до російської, то багато хто з журналістів гадає, що треба лише надати російським словам чудернацького звукового оформлення, як їхня думка набуде українського втілення. Але близькість двох згаданих мов тільки уявна, бо справжні українські фонетика, вимова, лексика, граматика вельми оригінальні, мають яскраво окреслені національні риси, які людина вбирає з молоком матері й розвиває протягом усього свідомого життя. Від журналістів, які не опанували цих істин, чуємо: *гадання* (замість *ворожіння,* бо *гадання* українською те саме, що й *думання*)*; краєугольний* (замість *наріжний*) *камінь; одержувати* або *отримувати освіту, перемогу, колір,* хоч нормальною українською мовою *одержують* або *отримують гроші, книжки* тощо, а *освіту дістають, перемогу здобувають, кольору набувають.* Деяким журналістам (тим, що сприймають світ через російську мову) видається, начебто власні назви типу *Кельн, Ґете, Йоганнесбург, Гофман, Шредер* тощо засвоєні українською мовою неправильно, і вони (ті журналісти) пропонують фонетичні «вдосконалення», вимовляючи *Кьольн, Гьоте, Иоханнесбург, Хофман, Шрьодер* і под. Навіть назву національної грошової одиниці засвоїли не всі, і замість *гривня* кажуть *гривна* або ще гірше — *рубль.* Що вдіяти, на жаль, синдром малороса-совка досі не покинув багатьох українців. А з таким синдромом важко повертати ім'я України у світ.

Чимало українських журналістів поза мікрофоном, екраном чи редакцією друкованого органу не користуються українською мовою, через що з їхніх вуст або з-під пера й вилітають вищеназвані та численні інші «перли». Створюється враження, що дехто з теле- й радіожурналістів України замість того, щоб заохочувати громадян нашої держави до поширення сфер уживання української мови, тільки й чекає, аби інтервйований заговорив російською мовою, щоб і самому негайно перейти на неї. Інакше чим можна пояснити те, що по телебаченню й радіо люди з колоритними українськими прізвищами виступають російською мовою, часто кумедною (бо не можна ж жити на рідній землі й досконало вивчити мову, занесену з інших країв), аби тільки не українською. Приклад такі люди часто-густо беруть із журналістів.

Пригадую, як на початку 60-х років ми з колегою, перебуваючи в експедиції до південних областей України, відвідали редакцію газети «Запорізька правда». Одна з відповідальних працівниць редакції мало того, що на наші україномовні запитання відповідала по-російському, так ще й якусь топонімічну статтю, надруковану в тій газеті, цитувала нам, на ходу перекладаючи запорізьким варіантом російської мови. З погляду журналістської та людської етики випадок явно клінічний і в будь-якій цивілізованій країні неможливий, але, на жаль, не поодинокий у діяльності українських працівників пера.

Нехтуючи українську мову, наші журналісти забувають, що то аж ніяк не їхня особиста

справа. Адже шанобливе чи зневажливе ставлення до мови корінного народу громадян країни безвідносно до їхньої національної належності свідчить про нормальну чи ненормальну обстановку в державі. Нормальні міжнаціональні стосунки можливі тільки тоді, коли приклад поваги до материнської мови подає сам корінний народ. Стан державної мови, рівень володіння нею, поширеність у різних сферах життя — усе це показники цивілізованості суспільства. Бо хіба можна сподіватися на створення привабливого образу України в світі, коли мовна ситуація в ній змінилася тільки на папері? Це пояснюється насамперед тим, що керівники теперішньої незалежної України не дуже дбають про відродження мови народу, який так необачно довірив їм свою долю. За таких умов місію відродження української мови мусить узяти на себе українська інтелігенція.

Працюючи за умов засилля на нашій землі московських засобів масової інформації, які безкарно й невпинно ведуть протиукраїнську пропаганду, відбиваючи шалений наступ на Україну різних зайшлих та місцевих антиукраїнців, сучасний український журналіст повинен бути національно свідомим, гордим за свій давній народ, який усупереч усім витівкам не дуже ласкавої долі зберіг єдину милозвучну мову, витворив чарівні пісні та невпинно йшов до незалежної соборної держави. Знати історію, звичаї, уподобання свого народу, його стосунки з іншими народами світу, яких він ніколи не позбавляв ні рідної мови, ні рідної землі, ні національної самобутності. Пам'ятати про те, що в будь-якій ситуації він виступає від імені відродженої України. Знати й любити українську мову, говорити нею так, аби всім, хто його слухає, захотілося навчитися нашої мови й користуватися її скарбами. Вивчати мови інших народів. Навчаючись чужого, ніколи не цуратися свого. Залишатися неповторною українською особистістю в широкому колі особистостей, що репрезентують решту народів світу.

ЗОРЯ НАШОЇ МОВИ

З-поміж численних питань, які ось уже не один рік обговорюються (завдяки започаткованій у квітні 1985 року добі гласності й демократизації) на сторінках нашої преси, одне з найважливіших — мовне питання. Дивного в цьому нічого немає. Віддаючи належне економічним, екологічним, суспільно-політичним та іншим життєво важливим проблемам, люди з особливою гостротою відчули потребу в збереженні рідної мови — духовної основи нації. Про значення рідної мови в житті людини неодноразово висловлювалися в усі часи відомі й менш відомі представники різних народів світу. «Поки жива мова народна в устах народу, доти живий і народ», — казав видатний вітчизняний педагог минулого століття К. Ушинський.

Багато років офіційна пропаганда твердила нам, що національне питання в нас розв'язане на найвищому рівні, що ми можемо бути прикладом у цій справі для інших країн світу. Події останніх років засвідчили, що до остаточного розв'язання нам ще ой як далеко. У перші роки радянської влади мови народів колишньої Російської імперії пережили період пишного розквіту. Яскравим прикладом може бути розвиток української мови в перше пожовтневе десятиріччя, коли наша мова зайняла міцні позиції не лише в художній літературі та публіцистиці, а і в науці, діловодстві, в усіх сферах життя.

Та 20-ті роки закінчилися. Почалася сталінщина. Українізацію (точніше її можна було б назвати дерусифікацією) зупинили, українське відродження, як і відродження інших народів, розстріляли. Був короткий спалах українського ренесансу під час хрущовської відлиги, але в роки застою українську мову витіснили не тільки з науки, діловодства, виробництва, а й з вузів, шкіл, театрів. Такого не було навіть за часів культу. Всупереч пропагованим настановам на всебічний розвиток мов народів багатонаціональної країни діячі брежнєвсько-сусловсько-маланчуківського ґатунку прискореними темпами здійснювали політику злиття мов (належних до різних мовних родин), оголошували всіх, хто чинив сиротив цій політиці, націоналістами й ворогами. Зречення рідної мови розцінювалося як найвищий прояв інтернаціоналізму.

Звичайно, знаходилися люди, які не боялись іти проти течії. Згадаймо «Собор» Олеся Гончара, вірші Ліни Костенко, Дмитра Павличка, Івана Драча, Миколи Вінграновського, Станіслава Тельнюка й інших. Згадаймо працю Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація». Проти перетворення природної багатоманітності в нудну однаковість, проти злиття зірок у «величезний місячище» (Р. Гамзатов) виступали найкращі сини всіх братніх народів. Відомий російський письменник В. Солоухін у статті «Що нас споріднює» писав: «...хай живе Галія Ізмайлова, яка танцює по-узбецькому, Гоар Гаспарян, що співає по-вірменському, Расул Гамзатов, який пише по-аварському. Хай живе таджицький орнамент, казаська опера, естонська графіка, чукотська різьба по моржовій кості. Хай живе велика російська мова, але хай живе і милозвучна, ні з чим не зрівнянна українська мова» (Лит. газета, 1962, 6 лютого). А Р. Гамзатов категорично заявив:

Хтось, може, до чужої мови звикне
Й зазнає втіх. Та я в ній не співець.
І якщо завтра моя мова зникне,
То хай сьогодні прийде мій кінець.

Проте адміністративно-бюрократична машина працювала на повну потужність. Сфери функціонування національних мов звужувалися до упору, російська мова з мови міжнаціонального спілкування перетворювалася на основну мову не тільки в Росії, айв інших республіках, особливо в Україні та в Білорусі, де в багатьох великих містах не лишилося жодної школи з національною мовою викладання.

І ось нарешті — гласність. Заговорили про всі свої болі, в тому числі й про національні, мовні. Прийнято дуже багато постанов, рішень, ухвал щодо поширення сфери функціонування української мови. Але що зроблено? Навіть вивіски на новозбудованих об'єктах у Києві досі ігнорують українську мову. Скажімо, на розі вулиць Горького й Саксаганського відкрився «Магазин-салон киевского производственного объединения «Ювелирпром» «САМОЦВЕТЫ», де немає жодного українського слова. В деяких союзних республіках (закавказьких) національні мови давно мають статус державних, в інших (прибалтійських) вони набули такого статусу тепер. Неупереджено настроєні люди різних національностей, що живуть в Україні, дійшли одностайної думки — українську мову зведено до такого стану, що без державного захисту вона навряд чи посяде належне місце на своїй одвічній території. Те саме стосується й мови білоруської. «Адже надання статусу державної мови корінної нації в умовах України та Білорусії — це передусім державний захист наших калинових мов, які — будьмо відверті — опинилися на межі побутової говірки в селі, на кону деяких театрів та ще почасти у творчих спілках», — слушно зауважує Борис Олійник у статті «Національна гідність. І — надбання» (Правда Украины, 1989, 14 травня). Переважна більшість людей — за повернення українській мові її законних прав. Про це свідчать численні листи, що надходять до редакцій газет та журналів. Але є листи й протилежного спрямування: «Ось що, мої друзі. Я за національністю українець чистокровний і заявляю вам: ваше скиглення мені набридло... Вчіться жити в нових умовах перебудови» (Веч. Київ, 1989, 24 травня). «Дехто вимагає прийняття спеціального закону про обов'язкове вивчення української мови всіма, хто живе на території України. Лишається тільки побажати, щоб ухиляння від цього обов'язку розглядалось як карний злочин...» (Правда Украины, 1989, 12 травня). Чи хтось дозволив би цим дотепникам так знущатися з німецької мови в Німеччині або з угорської в Угорщині? Крім негативних емоцій проти української мови, в таких листах немає якихось поважних аргументів, але вони є яскравою ілюстрацією до відомої тези В. Леніна про те, що «зросійщені інородці завжди пересолюють щодо істинно російського настрою».

Є листи й з «аргументами». У січні 1988 року на сторінках «Вечірнього Києва» виступила кандидат біологічних наук І. Котенко зі статтею під претензійною назвою «Чи треба перекладати Пушкіна?» Немає потреби переказувати весь зміст цього допису, бо переважна більшість читачів, листи яких опубліковано, переконливо заперечила випади авторки проти української мови. Але не можу втриматися, щоб не згадати про два безапеляційні твердження Т. Котенко. Перше стосується теорії й практики перекладання: «Будь-який переклад — це великі втрати в художньому плані...» Доводити потребу перекладати з інших мов — це все одно, що доводити потребу дихати, бо переклад існує стільки, скільки існують мови. До художнього перекладу з інших мов, серед них і з російської, вдавалися і вдаються найбільші світила нашого письменства. А те, що переклад не завжди втрачає в мистецькому плані, можна підтвердити безліччю прикладів. Скажімо, текст чудового українського романсу «Коли розлучаються двоє» є перекладом вірша Г. Гейне. Щоб оцінювати пушкінського «Євгенія Онєгіна» в українському відтворенні М. Рильського, варто було прочитати цей переклад або численні відгуки про нього (наприклад, К. Паустовського, Л. Собінова та ін.). І друге. Переліčивши кілька сфер, де справа може вестися й українською мовою, біолог із ступенем патетично вигукує: «А от наука — нізащо!» Такого публічного присуду ми не чули ні в роки сталінщини, ні в роки застійні. Міщанську плітку про те, що написані українською мовою наукові праці читатимуть лише знайомі автора, підтримують деякі однодумці Т. Котенко. А Л. Харламова, яка, крім української та російської, володіє іноземними мовами, була особисто знайома з М. Рильським і П. Тичиною, малює ще страшнішу картину: «Перевести на українську мову науку й техніку. Легко сказати! Чи не виникнуть через переплутані в поспіху терміни і поняття (ми ж завжди поспішаємо) небезпечні технічні прорахунки, чи не гримне десь поряд з нами через погано зрозумілу інструкцію новий Чорнобиль? Чи не обернеться це подвійною роботою: писати-перекладати, чи не загальмує такий потрібний нам сьогодні науково-технічний прогрес?» (Веч. Київ, 1989, 4 квітня).

Бідна українська мова! Одні вимагають, щоб вона забезпечувала населення ковбасою, другі

бояться, що вона зробить їхніх дітей недоумками, треті припускають, що вона спричинює аварії на атомних станціях і перешкоджає технічному поступові. Справжнісінька українофобія, яка підігрівається окремими виступами в засобах масової інформації. Найприкріше те, що українофобами (на щастя, кількість їх мізерна!) виявляються оступеньовані філологи.

НЕВИЧЕРПНІСТЬ МОВНИХ СКАРБІВ

Літній чоловік на подвір'ї Хмельницької приміської автобусної станції питає в студента політехнічного інституту, що таке *на кшталт.* Діставши пояснення, «дідусь з підкованих» (бо читає всі газети) цікавиться значенням вислову *на всіх теренах,* позаяк у його селі замість *бовкаю* або *мелю казна-що* кажуть *тереню-мареню.* Тут мені пригадалося, як років тридцять тому на теперішній вулиці Богдана Хмельницького перед крамницею «Цигарки. Тютюн» стояли два парубки й несамовито реготали. На моє запитання про причину такого сміху відповіли: у їхньому селі *тютюн* означає таке, що про нього «невдобно» писати на вітринах. Той випадок не надихнув мене сісти за перо й вимагати від лінгвістів викинути з літературної мови слово *тютюн.* Адже коли читаємо, наприклад, рядки Максима Рильського «Запахла осінь в'ялим *тютюном,* Та яблуками, та тонким туманом», то розуміємо, що йдеться про трав'янисту рослину, листя й стебла якої використовують для куріння, нюхання й жування, а не про щось інше.

Розмова ж на Хмельницькій автостанції спонукала журналіста-практика В. Федоришина сказати «слово про слова нашої рідної мови» (Молодь України, 1996, 5 грудня). Починає автор начебто «за здоров'я». Справедливо обурюється тим, що українофобство й україножерство процвітають навіть у незалежній Україні, що українці досі терплять наругу зайд і перевертнів з усього українського, особливо з мови, що вчителям-натріотам ніяк не щастить «заронити в душах своїх вихованців зерна любові й поваги до рідного слова». Тож українську мову й далі треба боронити. І тут з автором важко не погодитися.

Але боронить рідну мову пан Федоришин, м'яко кажучи, дивно. Причину теперішніх негараздів на мовній ниві він бачить не в бракові справжньої державної підтримки мови корінної нації, а в тому, що «з часу більшовицької українізації нам наклепали багато штучних слів», російсько-польських кальок, поєднання яких «справляє враження курйозу». Як зразок такого «курйозу» наводить уявну сцену, де перехожий запитує в людей: «Ви не бачили виконроба з картатою краваткою і в яскравих шкарпетках?» «Чи всі второпають, що тут і до чого?» — глузує журналіст-практик. Відповідаю: всі, хто вивчав українську мову, второпають. Але В. Федоришин волів би почути це запитання, либонь, у такій формі: «Ви не віділі прораба з галстуком у квадратіках і ярких носках?» Таке, без сумніву, зрозумів би кожен представник старанно штампованої «нової історичної спільності — радянського народу». Але то вже була б не українська мова.

Далі вся «оборона» рідної мови витримана в стилі «за упокій». Автор тужить за «давньоруськими материнськими коренями», обурюється «пуританами», які пропонують «інші орієнтири, навіть неслов'янського походження». (Взагалі *пуритани* — це проповідники світського аскетизму; а ті, хто виступає за чистоту мови, звуться *пуристами;* хоч обидва слова походять від латинського purus «чистий».) В. Федоришин обстоює вислів *приймати участь,* бо *брати участь* кажуть німці й англійці. «Так, от воно, виявляється, звідки вітер віє! Хай буде на заморський лад, аби тільки подалі від родинного кореня. Подібний підхід і в ряді інших випадків». Інші випадки — рекомендації повернути до літературного вжитку такі покручі, як *врем'янка* (тимчасова споруда), *получка* (зарплата), *груз* і *гружчик* (вантаж, вантажник), *столова* (їдальня), *підписка* (передплата) — тобто все, проти чого боролися світлої нам'яті Борис Антоненко-Давидович та інші патріоти, проти чого, наражаючись на небезпеку бути звільненими з роботи, а то й потрапити за ґрати, виступали українські мовознавці впродовж усіх років «наближення української мови до російської аж до злиття». Усе це вже було. «Російсько-український словник» 1948 року аж рябіє цими «родинними коренями», а ще такими: *безчасся* (лихоліття), *новомісяччя* (новий місяць, молодик), *золушка* (попелюшка), *добро пожалувати* тощо. За це його називали «зеленим», тобто не зовсім готовим або «російсько-російським».

Поступово, особливо з виходом тритомного «Російсько-українського словника» 1968 року, з опублікуванням низки праць з культури мови Б. Антоненка-Давидовича, А. Коваль, Є. Чак та інших усе почало ставати на свої місця. На афішах оперних театрів з'явилися «Попелюшка» (а не «Золушка»), «Лускунчик» (а не «Щелкунчик»). Почали *оформляти передплату, передплачувати* газети й журнали (а не підписуватися на них, бо *підписка* — це письмове зобов'язання: «Я ладен дати вам підписку, що визнаю ваше повне авторство» — І. Кочерга). Фасади різних установ і закладів

замість пропозицій *пошкодувати майна* (а саме таке значення в нашій мові має вислів *добро пожалувати*) прикрасилися природними українськими вивісками: «Ласкаво просимо», «Щиро запрошуємо», «Просимо завітати». Не все йшло так легко. Приміром, аби вилучити *столові* з написів на закладах громадського харчування, академік Олександр Мельничук мусив написати ґрунтовне дослідження про слово *їдальня* та його поширеність у слов'янських мовах.

Українська літературна мова давно виробила свої вимовні, наголосові, граматичні, стилістичні, лексичні норми. Їх треба дотримуватися. Порушенням норм є надуживання чужомовною лексикою на сторінках сучасної преси. Є багато й інших відступів від норм, проти яких і слід спрямовувати публіцистичне перо. (Один з останніх прикладів. Якщо вже так хочеться використовувати англійське слово *саміт* — «зустріч на найвищому рівні», то для чого писати його з *мм,* адже в українській мові майже ніколи не зберігається подвоєння приголосних в іншомовних лексемах.)

Українізація 20-х років була справді більшовицькою, але проводили її українські комуністи-патріоти, які потім, на превеликий жаль, були знищені тоталітарним режимом. Завдяки українізації, в якій активну участь брали видатні українські мовознавці, українська мова досить швидко утвердилася на всіх наших теренах (хай уже вибачає дідусь, який не знає цього слова!), у всіх своїх функціональних стилях. Тож говорити про той період у зневажливому тоні, принаймні, неетично.

Спільної колиски-гуртожитку в шовіністично-московському розумінні, за яку так уболіває п. Федоришин, східнослов'янські народи не мали. (На цю тему варто прочитати поважну працю доктора філологічних наук Г. Півторака «Українці. Звідки ми і наша мова». К., 1993.) У сучасній російській мові справді є чимало слів, запозичених з української. Але, по-перше, це тема іншої розмови, а по-друге, йдеться аж ніяк не *про получку, звиняюсь, приймати участь* тощо.

Слово *кшталт* запозичене з німецької мови. Крім української, воно вживається в білоруській, польській, чеській та інших мовах. У нас є одним зі складників синонімічного ряду *форма, образ, зразок, взірець, тип.* Наявне в усіх українських словниках, підкріплене ілюстраціями з творів видатних митців нашого слова від І. Котляревського й П. Куліша до М. Стельмаха й М. Руденка. Через те відсутність його в російській мові та необізнаність із ним дідуся з автостанції аж ніяк не є підставою для вилучення з літературної мови.

Терен походить від французького terrain «місцевість», те саме, що й *територія* (обидва слова зводяться до латинського terra — «земля»). *Терен* уживається й у переносному значенні: «Тут насувається питання: який був кінець сього письменства? Чи підготувало воно *терен* для нової народної літератури?» (І. Франко).

У наведеному, на думку автора, незрозумілому уривку про виконроба всі слова цілком законні: *виконроб — виконавець робіт,* утворене за зразком російського *производитель работ, прораб.* Не вина, а біда українців, серед них і діда з автостанції, в тому, що наші технічні середні й вищі навчальні заклади були й лишаються зросійщеними, через те на виробництві чуємо *прораб, угольник, уровєнь, отвйортка, мастірська* замість нормальних *виконроб, косинець, рівнемір, викрутка, майстерня.*

В українській мові є два запозичені слова на позначення тієї самої речі: *галстук* (від німецького Halstuch — «нашийна хустка») і *краватка.* Перше В. Федоришину подобається, бо воно є в російській та білоруській мовах. Друге не подобається. Але це не відіграє жодної ролі для визначення місця *краватки* в літературній мові. Слово зафіксоване в усіх українських лексикографічних працях, уживається в усіх слов'янських мовах, крім російської. Але ж наша мова не завжди запитувала в російської — що і звідки їй запозичати. Походить *краватка* від французького cravate, що є видозміною слова croate — хорват (представник братнього слов'янського народу!); хорватські найманці служили у французькому війську і носили на шиї кольорові хустки — прообраз сучасних краваток.

Картатий — власне українське утворення від запозиченого з грецької мови слова *карта,* одне зі значень якого — «чотирикутний візерунок на тканині»: «На другому тракторі сидить юнак. На ньому *картата* сорочка й капелюх» (Ю. Яновський). *Яскравий* і *шкарпетки* — звичайні слова, вживані не тільки в літературній мові, а й у говірках. *Брати участь* кажуть не лише німці та англійці, а й греки (*перно мерос*), білоруси (*браць удзел*), поляки (*braœ udzia³*) та інші слов'янські й неслов'янські народи Європи. А росіяни хай собі кажуть *принимать участие.* Слово *їдальня* — в нас, як у поляків, чехів та інших народів, походить від *їсти* (п. *jadalnia, ч. jídelna, слц. jedáleñ*). То чому ж ми маємо цуратися їх, вони ж так само наші брати-слов'яни. Наявність дієслова *столуватися* аж ніяк

не свідчить про те, що мусить бути й *столова.* Скажімо, в російській мові є *понедельник* (*понеділок,* тобто день, що настає *по неділі*)*,* а попередній день зветься *воскресенье.* То не роблять же росіяни *повоскресник.*

Таких «нелогічностей» у кожній мові світу чимало. Але не вони є причиною занепаду чи розквіту мови. Якщо Володимир Федоришин справді не байдужий до рідної мови, то невже немає іншого клопоту, як дбати про *приймати участь, получки,* та інші *больниці* (бо дід на станції та бабуся з *вредною* коровою, мабуть, кажуть *больниця, слідуючий,* а то й *слєдущий, бувший* замість *лікарня, наступний* або *такий, колишній.* Після тривалого російщення лишилися глибокі сліди). Невже на Хмельниччині цілком утілено в життя 10-ту статтю Конституції України? Невже обласне начальство, всі навчальні заклади, підприємства, крамниці перейшли на українську мову? Невже в нас українська мова повернула все, що їй належить на своїй землі?

Кожен громадянин повинен дбати про те, щоб Українська держава стала нормальною європейською країною зі своєю мовою й духовністю, зі своєю національною ідеєю. А обговорювати питання вже усталених норм літературної мови, тобто з'ясовувати чи впадає Дніпро в Чорне море — річ абсолютно не потрібна. Крім літературної мови, є ще мова загальнонародна, де не існує таких суворих норм. Тож хай собі якась бабуся називає корову *вредною,* але хтось, не знаючи якихось слів літературної мови, хай не вимагає, аби їх не вживав ніхто.

Усі словники мають більше чи менше вад, які можна усунути в ході дальшої лексикографічної праці. В. Федоришин піддає всі словники нещадній критиці й по суті солідаризується з одним «кримським морським діячем», котрий заявив, що після введення української мови на флоті «судно відразу піде на дно». Позиція журналіста-практика дає привід сумніватися в патріотичності мотивів публіцистичного виступу.

«КАСКИ» З «ТЕЛЕРАДІОКАМПАНІЇ

Перебуваючи в зарубіжному відрядженні, я щоразу, коли простував вулицями Праги, з сумом і зітханням думав про Київ. Тут, у столиці Чехії, всі магістралі промовляють до перехожих національною державною мовою в назвах магазинів, кав'ярень, ресторанів, рекламних панно. У моєму ж рідному місті всі вулиці зіноземнилися, тільки й знай, що вивіски в англійсько-російській формі. Тут, у Празі, за таке мера б судили, не те що з роботи зняли. Керівники ж української столиці байдуже проходять повз ці чорні пороги нашої культури.

Пам'ятаю (я тоді був студентом), у 50 — 60-х роках жодному штатному працівникові радіо чи телебачення не спадало на думку бовкнути в ефір щось на зразок «телерадіокАмпанія» або розповісти дітям «каСку». І коли вже настав так званий застій 70 — 80-х і українську мову витіснили майже з усіх сфер, то й тоді на пам'ятнику з нагоди чергової круглої дати жовтневого перевороту, що «прикрашав» теперішній майдан Незалежності, напис зробили українською мовою. Коли восени 1989 року Верховна Рада УРСР прийняла Закон про державність української мови, тодішні перший секретар ЦК КПУ Володимир Івашко та Голова Президії Верховної Ради Валентина Шевченко відразу скрізь заговорили українською мовою. За ними — майже вся Верховна Рада, перші особи в областях. Тобто закон, хоч і недосконалий, почав набирати чинності з «голів».

Іду вулицями Праги і раптом бачу вулиці Києва: мені в очах рябіє від написів типу «Охотничий ресторан», «Фирменные сэндвичи», «Габриэлла», «Музыкальная мастерская», від безграмотних витворів «Максімъ», «Obuv», «Пран'я білизни» й под. А що вже казати про інші міста й села нашої держави? Там навіть написи на пам'ятниках, створених уже за часів незалежності, виконано російською мовою. Наприклад, римському поетові Овідію в Овідіополі на Одещині або українському композиторові Максимові Березовському в Глухові на Сумщині. Керівники Української держави знову ж таки мовчки спостерігають ці порушення закону про державність української мови, нехтування національної етики й елементарної логіки.

Українську мову псують усі, кому не ліньки. Створено безліч фірм, агенцій, товариств, які мають російські або зросійщені назви: страхова компанія «Росток» (кажуть, що це абревіатура, але чому словосполучення не скоротити так, аби з нього вийшло українське слово?), агентство нерухомості «Благовєст» (чому не Благовіст?), крамниця біля театру «Київ» «Рогнєда» (чому не Рогніда?). Таких «чому» можна поставити дуже багато, а відповідь одна — зневажання української мови. Створюючи українську філію відомої правозахисної організації, всупереч тодішньому правописові, але підкоряючись здоровому глуздові, її назвали Українська *Гельсинська* (не *Хельсинська!*) спілка. Тепер же, коли й «Український правопис» подає *Гельсинкі,* шанована газета

«Час», колектив якої стоїть на позиціях нашої державності, пише *Йоханнесбург* (замість давно усталеної в нашій мові форми *Йоганнесбург*). Не менш шанована газета «Вечірній Київ» пише *Хельмут, хінді* замість нормальних для української мови форм *Гельмут, гінді* (так подають усі словники і так писав один із знавців тієї мови Агатангел Кримський).

У газетах, у радіо- й телепередачах з-поміж синонімів здебільшого вибирають той, що ближчий звучанням до російського слова. Є, скажімо, в нашій мові чудове слово *приморозки,* яке дуже влучно відтворює поняття «невеликі ранкові або нічні морози» (вони не *заморожують,* а тільки *приморожують*), проте замість нього наша преса вживає *заморозки.*

Замість оригінального українського слова *безпорадний* (той, хто не дасть собі ради, тобто не впорається з жодним завданням) кажуть і пишуть *безпомічний* (рос. *беспомощный*). Замість нормального прикметника *навчальний* (від навчатися, навчання) чуємо й читаємо *учбовий,* що є спотвореним варіантом російського *учебный.* Замість українських слів *можновладець, можновладний* користуються сумнівним *властьімущий.*

Лексично багата українська мова чітко розрізняє відтінки значень, маючи на кожен із них окреме слово. Приміром, *змішаний* (неоднорідний — тимчасова ознака): «запах м'яти, змішаний із пахощами літнього вечора» і *мішаний* (неоднорідний — постійна ознака): *мішаний хор* (тобто хор, у якому співають і чоловіки, й жінки), *мішаний ліс* (де ростуть і листяні, і шпилькові дерева), *мішана виборча система* (система, що поєднує елементи мажоритарної та пропорційної). Оскільки в російській мові все це зветься одним словом *смешанный,* то й наші державці, а за ними й журналісти уникають слова *мішаний* і користуються тільки лексемою *змішаний.*

Псування української мови не обмежується її усним варіантом. Суржикові слова та синтаксичні конструкції на взірець *казна, казначейство, надзірні органи, приймати участь, на повістку дня предложено слідуючі питання* (правильні варіанти: *скарбниця, державна скарбниця, наглядові органи, брати участь, на порядок денний запропоновано такі питання*) потрапляють у писемні тексти, ба навіть в офіційні папери. Усім більш-менш обізнаним з українською мовою відомі пари слів, що складаються з дієприкметника та прикметника (*нездійснений — нездійсненний, незнищений — незнищенний, недоторканий — недоторканний*), де перші компоненти позначають дію, яка поки що не відбулась, але може відбутися; другі вказують на неможливість такої дії за жодних умов. Отже, нормальною українською мовою має бути *недоторканність особи, недоторканні кордони* тощо. А в усіх документах пишуть *недоторканість, недоторканий,* хоч недоторканими можуть бути дівчина, степ, ліс.

Воєнний означає «пов'язаний з війною»: *воєнні роки, воєнний період, воєнний стан.* Стосовний до війська та до військової політики зветься по-нашому *військовий.* Тож *військова техніка, військовий аташе, військове училище, військова доктрина.* У Верховній Раді весь час чомусь розмовляють не про *військову,* а про *воєнну* доктрину, що суперечить задекларованому позаблоковому статусові України. Певне, зросійщеним депутатам так «краще звучить», бо російською мовою обидва поняття відтворюються словом *военный.*

За часів застою, як відомо, українську мову силоміць тягли до злиття з російською. Слова, схожі на російські, вважалися нормативними, а фонетично й морфологічно віддалені діставали ярлики застарілих, діалектних, рідковживаних тощо. Мовознавці як могли чинили опір цим намаганням, не поспішали вводити різні покручі до словників, тому літературна мова навіть за несприятливих обставин мала досить викристалізувані лексичні, граматичні та інші норми. Ось як, наприклад, у Російсько-українському словнику (т. 1) розробляється російське слово *казначейство* зі своїм гніздом: *казначей — скрабник, скарбничий; казначейство — державна скарбниця, казначейша — скарбничиха, казначейский — скарбницький, скарбничий; государственный казначейский билет — білет державної скарбниці.* Слова *казначей* та його похідних немає ні в Словнику за редакцією Б. Грінченка, ні в найповнішому 11-томному академічному Словнику української мови.

Сучасні законо- й державотворці, на жаль, не заглядають до словників. Якось один діяч, виступаючи по телебаченню, захоплено оголосив, що вони створили в Україні *казначейство* (замість — *державну скарбницю*). Отже, знехтували традиції української лексикології та лексикографії і «збагатили» нашу мову ще одним москалізмом. На черзі, либонь, *дєньгі* замість *гроші, гасударство* замість *держава* і т. д.

Протягом тривалого перебування України в Московській імперії багатьом (але далеко не всім!) українцям прищеплено комплекс російської вищості та малоросійської меншовартості.

У незалежній Україні ті, що мають цей комплекс, мусять його позбутися, а не нав'язувати іншим. І в мові також. Адже наша мова така багата, що не варто засмічувати її чужим непотребом.

ГРАМАТИЧНІ Й НЕГРАМАТИЧНІ ДУМКИ ПРО УКРАЇНУ

«Думки нарозхрист» Павла Загребельного, видатного українського письменника, не можуть залишити байдужими ні його прихильників, ні опонентів. Роздуми цікаво читати, звіряючи з власними, а також з поглядами інших сучасників. Це дає можливість відтворити повніше картину життя України наприкінці XX століття. Письменник виступає тут у ролі публіциста, а публіцистика, відома річ, вимагає недвозначних оцінок, чіткої позиції автора, який прагне переконати читача в тому, що обстоює та проти кого виступає. Брак такої чіткості (в тому числі й мовної) неабияк послабляє впливовість публіцистичного виступу.

Отже, поговоримо про «Думки нарозхрист» і, зокрема, про чергову подачу роздумів Павла Загребельного (Українська Газета, 1996, 22 лютого). Письменник пише, що вчився читати тоді, коли «точилися запеклі суперечки, за якою традицією передачі (між іншим, традиція — це те саме, що й передача, від лат. traditio. — *О. П.*) запозичених слів іти — за візантійською (читай: з Росії) чи західноєвропейською (читай: з Польщі). Я в одній книжці читав *клас, лампа, клуб, Платон,* а в іншій: *кляс, лямпа, клюб, Плятон* (нині все це повторюється, і вже «Літ. Україна» пише *діялог, клюмба, екзистенціялізм*)». Видно, що правопис 1928 року П. Загребельному не подобався. Тут виникає кілька запитань. Чому шановний автор гадає, що візантійська традиція — обов'язково з Росії? Адже наша держава княжої доби мала тісні зв'язки з Візантією ще тоді, коли ні про Московщину, ні тим більше про Росію, як кажуть, і кури не балакали. А чому традиція західноєвропейська конче має бути лише з Польщі? Середньовічний Київ був однією з блискучих європейських столиць і мав якнайширші стосунки з різними країнами.

Правопис, прийнятий 1928-го, а запроваджений 1929 року, був, безперечно, не ідеальний. Але розробляти його з'їхалися до Харкова українські мовознавці з різних частин розкиданої тоді по чужих державах нашої Батьківщини. Вони мали високу, шляхетну мету — створити правопис, який об'єднував би всіх українців світу. І в цьому досягли цієї мети, пішовши на розумні компроміси. То був справді український правопис, який, на мою думку, треба взяти за основу й нам, усунувши певні нечисленні недоречності, що їх за тих умов просто не могло не бути. Тим правописом користувалася до 1939 року Галичина, користується й досі українська західна діаспора. В Українській РСР його, на жаль, заборонили трагічного 1933 року. До речі, за тим правописом була *кляса* (бо в мові-першоджерелі це слово жіночого роду), а не *кляс, Платон,* а не *Плятон* (бо звук *л* перед *а, о, у* в грецьких словах не пом'якшувався). І в тому, що «Літературна Україна» пише *діялог* та *екзистенціялізм* (за правописом 1928 року), нічого поганого немає, бо таке написання відбиває фонетичні особливості нашої мови, а не нав'язані нам риси чужих мов.

Далі П. Загребельний вельми критично відгукується (і тут із ним не можна не погодитися) про правопис 1946 року, який схвалили в серпні 1943 року «під Харковом у воєнній обстановці «великі знавці» української мови Хрущов, Гречуха, Коротченко. Головним завданням правопису було — «забезпечити єдність із правописами братніх народів Радянського Союзу, особливо — російського». Ви, Павле Архиповичу, справедливо пишете: «Мова наша навдивовижу мальовнича, найпростіші речі осяяні нею, мов золотим промінням... Воістину безмежні можливості рідного слова!» Але навіть така чарівна мова, як і менш чарівні, як усі мови світу, мусить мати правопис. То за який же Ви правопис?

Ще один дивний вислів із публікації П. Загребельного: «Знехтувано Слово, бібліотеки закриваються або стоять без світла й тепла, тепер уже добралися й до граматики». Тут сплутано грішне з праведним. Якщо першу частину речення після слова «тепла» можна продовжувати нескінченно:

українською мовою видається в Україні лише 3 % книжок;

святиня українського народу Києво-Печерська лавра перебуває в руках російської конфесії, що проводить неприховану протиукраїнську політику;

прах українського Святійшого Патріарха Володимира за мовчазної згоди українського Президента Л. Кучми «покоїться» під асфальтом перед брамою Святої Софії;

українська громадськість Херсона, Запоріжжя, Донецька, Одеси, Севастополя, Луганська та інших південно-східних українських міст час від часу безрезультатно, ніби в зарубіжній, неукраїнській державі, клопочеться перед найвищими владними структурами своєї країни про

відкриття своїх українських шкіл чи принаймні класів, для яких чомусь не вистачає ні підручників, ні вчителів, ні приміщень, а поряд, у російськомовних школах усього цього — хоч греблю гати;

по Криму безперешкодно вештаються «єдінонєдєлімщики» з сусідньої держави включно з мером Москви й заявляють, начебто «Севастопаль — ісконна русскій горад», і ніхто жодного з них не оголосить persona non grata...

то твердження про тих, що «добралися й до граматики», яких, на думку Павла Загребельного, потрібно «вхопити за руку», занадто категоричне. Тут треба підходити диференційовано. Справді, деякі «вдосконалювачі» варті того. Скажімо, в серпні 1994 року один чиновник із Телерадіокомпанії України всупереч законам нашої граматики й здорового глузду намагався заборонити відновлену після проголошення незалежності давню істинно українську формулу називання часу *сьома* (*восьма, дванадцята*) година й повернути наближену до російської в період злиття мов *сім* (*вісім, дванадцять*) годин. Тоді два академічних мовознавчих інститути та українська громадськість дали йому належну відсіч. А ще один невіглас шовіністичного гарту на сторінках якоїсь «Новой газеты» в серпні 1995 року обурювався, що Українське радіо вживає слово *збіжжя,* якого він не знайшов у словнику російської мови В. Даля (нормальні люди шукають, наприклад, англійські слова в англійських, а не у французьких словниках).

Павло Загребельний, як один із авторитетних діячів української культури, теж міг би взяти діяльну участь в обороні української мови, бо її треба боронити навіть у формально незалежній Україні.

Але Павло Архипович чомусь до руйнівників духовности, перепрошую, приплів мовознавців, які рекомендували (і, на щастя, успішно!) в офіційному вжитку форму *в Україні* замість *на Україні.* Власне, проти цих мовознавців і спрямовано весь запал публікації, про яку йдеться.

Шановного письменника, виявляється, в дитинстві теж цікавило питання, чому — *в Америці, у Франції,* але *на Україні.* Сільська вчителька пояснила допитливому учневі, нібито «словосполучення *на Україні* на відміну від загальноприйнятого *в Росії, у Франції, Німеччині* вживається за аналогією *на Уралі, на Кавказі, на Кубі, на Мадагаскарі,* бо Україна здавна сприймалася всіма (всіма!? — *О. П.*) мовби піднятою над материком і над світом завдяки своїй історії, своїй первородності в усьому слов'янському світі. Звідси також походить і її мовби острівна відокремленість від усіх сусідніх держав, її історична самостійність». Мабуть, та вчителька була неабияка патріотка і в час, коли вже був занесений більшовицький меч над українством, коли відбувався судовий процес над учасниками так званої Спілки визволення України, намагалася хоч у такий емоційний спосіб зберегти у своїх учнів любов до рідної землі.

Проте підійдімо до цього питання не з емоційної, а з логічної точки зору. Що ж виходить? З одного боку: *в Італії, в Іспанії, в Індії, у Франції, в Німеччині, в Аргентині...* З другого: *на Уралі, на Кавказі, на Монблані, на Евересті, на Мадагаскарі, на Сейшельських островах, на Україні.* Не всі й острівні держави перебувають у розряді *«на»:* ніхто ж не каже *на Англії.* Україна, на жаль, не захищена ні від кого ні морями, ні неприступними горами. А щодо її піднесеності над світом... Господи, скільки ми будемо пишатися своєю піднесеністю, первородністю, оригінальністю, унікальністю?!

Мали й маємо безліч прикладів оригінальности та неповторності. Ось деякі з них.

Коли 1917 року створилися умови для постання Української Народної Республіки, коли Чорноморський Флот підняв блакитно-жовті прапори, коли багато полків царської армії перейшли на бік України й ладні були воювати за неї, провідники Центральної Ради й Директорії демобілізували всі регулярні військові частини. Славнозвісний Володимир Винниченко захоплено писав: «Українського мілітаризму не було, не повинно його бути й далі... Не своєї армії нам, соціал-демократам і всім щирим демократам, треба, а знищення всяких армій». Он які ми піднесені над світом! Ліпше було б трохи приземлитися та, як полякам, збройно відстояти свою землю. Бо коли на захоплення нашої землі з Росії посунуло військо Муравйова, боронити незалежність України 29 січня 1918 року під Кругами мусили 300 київських студентів та гімназистів. (За інших обставин із них виросли б 300 видатних діячів української науки й культури.)

У Росії живе значно більше українців, ніж росіян в Україні. У Росії немає для них ні шкіл, ні радіо- й телепередач, не кажучи вже про інститути. А наш уряд удає ніби тут немає жодної проблеми, натомість, як із писаною торбою, носиться з так званим російськомовним населенням в Україні, де це населення в окремих регіонах має більше прав, ніж корінна нація, та ще й галасує на цілий світ про

якусь насильницьку українізацію.

Чеські студенти-україністи телефонують до Києва в Педагогічний університет імені М. Драгоманова, куди їх запрошують на навчання в літній школі української мови, звертаються українською мовою, а їм, у столиці України, незворушно відповідають російською. Це наше піднесення?

І ось Павло Загребельний, дбаючи про вічне збереження «унікальної піднесеності» України, намагається будь-що відстояти форму *на Україні.* Розгляньмо його аргументи. Передусім посилання на Тараса Шевченка. Наводить він кілька уривків із Шевченкових творів, де справді вживається прийменник *на;* між іншим завважує, що в Шевченка є й *в Україні,* але пояснює це особливостями поетичної мови, де «часом ритм диктує навіть саме написання». Далі цитує рядки з «Ілюстрованої історії України» Михайла Грушевського (1913 р.) та з книжки Івана Огієнка «Українська культура» (1918 р.). Потім переходить до народних пісень. В усіх наведених цитатах — *на.* Тільки не кожне *на* підтримує Павла Архиповича.

У словах пісні про Байду «Візьми в мене царівночку, будеш паном *на Всю Вкраїночку» на* слід було б уживати, навіть коли б співалося про Англієчку, Францієчку, Аргентиночку, ба й Китайчик. Той самий приклад маємо з іншою народною піснею: «Ой нехай я стану, гляну-подивлюся Та й *на* свою *Вкраїну».* Тут, звичайно, треба писати *на.* Як і у випадку: подивлюся *на* дівчину; подивлюся *на* хату.

Іван Огієнко («великий знавець української мови, перекладач Святого Письма українською», як гарно характеризує його Павло Загребельний) справді у виданні 1918 року написав *на Україні.* Але професор Огієнко згодом, з 1933-го до 1939 року, видавав у Варшаві науково-популярний місячник «Рідна мова», присвячений вивченню української мови. Значення того місячника переоцінити важко, бо коли український народ був роз'єднаний багатьма державними кордонами, видатний мовознавець робив усе, щоб ми мали одну літературну мову, один правопис, були згуртованою нацією. Іван Огієнко, хвалити Бога, авторитет і для Павла Архиповича. Тому варто знову прислухатися до професора Огієнка, який від 1918 року почав глибоко досліджувати це питання. Ось що він написав 1935 року в «Рідній мові» (ч. 2, с. 67—72) у статті під промовистою назвою *«В Україні,* а не *на Україні»:*

«Коли говоримо про докладно окреслену територію, як закінчене ціле, або про самостійну державу, тоді завжди вживаємо прийменник *в* чи *у* (а не *на*)*: в Австрії, в Америці, в Румунії, у Франції, в Польщі, в Росії* і ін. Що ж до прийменника *на* з місцевим відмінком, то його вживаємо при географічних назвах на питання «де?» тільки тоді, коли територія, що про неї йдеться, не окреслена докладно, не самостійне ціле, тільки складова частина якоїсь держави: *на Поділлі, на Полтавщині, на Київщині, на Волині, на Буковині...* До непродуманих традиційних форм належить і вислів *на Україні,* що має в нас прецікаву історію... Цілі віки ми чули то *па Ukrainie* (від поляків. — *О. П.*)*,* то *на Украине* (від москалів. — *О. П*)*,* а тому й защепили собі це *на Україні* як своє власне, зовсім забувши про його історичне походження й не відчуваючи, що це власне *на* — болюча й зневажлива ознака нашого колишнього поневолення... Стара наша Русь, чи Малоросія, складалася з кількох частин: Галичина, Волинь, Поділля, Україна (головно Київщина). Хто слова «Русь» чи «Малоросія» вживав на означення цілого народу, для того Україна була тільки частиною; це, скажемо, завжди бачимо в XVII—XVIII віках, наприклад, в універсалах Богдана Великого або в літопису Величка й ін. Україна мислилась тоді частиною цілого народу, Руси, а тому вираз *на Україні* був нормальний...»

Ось чому, шановний Павле Архиповичу, в пісні «відверто західноукраїнського походження» дівчина просить козака взяти її з собою *«на Вкраїну далеку».*

«Але вже за старих часів, — цитуємо далі І. Огієнка, — дехто розумів Україну значно ширше, а тому й писав *в Україні...* Шевченко у своїх творах звичайно мислив Україну як назву для всього нашого народу, а тому й уживав на питання «де?» місцевого відмінка з прийменником *в:* У нас *в Україні* старий Котляревський отак щебетав. Було колись *в Україні* лихо танцювало. На весь світ почули, що діялось *в Україні.* Виріжуть гайдамаки ворогів *в Україні.* Сю ніч будуть *в Україні* родитись близнята. Мені однаково, чи буду я жить *в Україні* чи ні; також на питання куди?: *В Україну* ідіть, діти, *в нашу Україну.* Сини мої, летіть *в Україну.* Линуть *в* свою *Україну* тощо... Але звичайний традиційний погляд, що Україна — то частина другої держави, несвідомо захоплював і Шевченка, чому й він нерідко писав *на Україні, на Україну.*

Коли ж так, то мусимо змінити стару граматичну форму й уживати тільки *в Україні, в Україну,* викинувши остаточно з нашого вжитку граматичну ознаку нашого колишнього поневолення».

Думаю, тут коментарі зайві — треба нам усім писати *в Україні.* Проте ніхто не збирається виправляти фольклорних та літературних творів, де з історичних причин уживаний вислів *на Україні.* Хіба мало в нас, як і в інших народів, застарілих мовних зворотів?

Інший глибокий знавець нашої мови, талановитий поет, перекладач Володимир Самійленко свого часу писав:

І щасливі й злі години
Ми для неї живемо,
В Україні й для Вкраїни
Будем жити й помремо.

Тож і ми живемо, і наші нащадки житимуть в Україні.

НЕПЕРЕКОНЛИВІ РЕПЛІКИ ЗАПАЛЬНИХ РОЗДУМІВ

Одне із завдань заголовка в газеті — привертання уваги читача. Розгорнувши «Літературну Україну» за 17 квітня 1997 року, я відразу «клюнув» на категорично-закличний заголовок «І все ж Січ — Запорозька!», а ще більше на оксиморонічний підзаголовок «Репліка-роздум». І недаремно — в матеріалі йшлося про мене.

Узятися за перо й писати про мене О. Дмитренка змусило бажання довести, що *Січ — Запорозька,* а не *Запорізька.* Скажу відразу, що мене, як і всіх мовознавців, письменник не переконав. У репліці-роздумі чого тільки немає! І набридле вже нарікання на те, як нас «загнало й перетерзало незалежне, вимріяне життя». І зневага до «білоручок із кульковими самописками», цебто до мовознавців, яких начебто треба віддати до лікнепу, бо вони нібито, «аби не сидіти стуляруч», щось вигадують, догоджаючи діаспорі й віддаляючи українську мову від російської. (Звичайно, мовознавці є різні, але, між іншим, такі самі звинувачення мовознавцям-патріотам висували «компетентні органи» в добу тоталітаризму.) Шукаючи «продиху, як та людина, якій раптом забракло повітря», автор репліки знаходить «геніальний» вихід: «Може б, оте коліщатко, те *о* взагалі прикотити в наш день для означення і сучасного міста *за порогами,* щоб не було плутанини і різночитань, а була одна-єдина наша горда слава, наш козацький родовий історичний і духовний храм. Він нетлінний!». Далі пристрасті нагромаджуються ще більше аж до закликів іти «з козацькою шаблею та луком із сагайдаком» захищати *о* від «модного тепер» *і* в назві міста...

Тут автора справді занесло, проте від цього доказів не побільшало. Бо не можна ж уважати за доказ те, що про Запорізьку Січ писали М. Чернишевський та О. Герцен і називали її Запорожская (бо в російській мові *о* ніколи не переходить в *і*). Посилання на наші літописи також не аргумент, бо вони писані старою українською мовою і не відбивають фонетичних змін у живому мовленні.

В «Українській Газеті» я мовний оглядач, тобто пишу на мовні теми, які ще довго будуть актуальні в нашій державі. До речі, коли засновували газету, то на цю роль головному редакторові Валерію Жолдакові мене рекомендував незабутній Олесь Гончар, який читав мої публікації в «Молоді України» під рубрикою «Життя духовного основа», серед них і про *Запорізьку Січ.* Мовний оглядач — не літературний редактор, тож до звинувачення письменників у безграмотності я не маю жодного стосунку. Так само не погоджуюся з твердженням «Української Газети» про те, що слова *аби, попри все, допіру, негаразди, ментальність, довкілля* є діалектними чи ще якимись непридатними для використання. Навпаки, вони мені дуже подобаються. Діалектне в тому списку тільки *щоби* (літературне *щоб*). *Сливе* колись було широко вживане: «Блукали вони навмання *сливе* цілий день» (Іван Нечуй-Левицький); «В повітрі було тихо. Останнє листя падало з дерев *сливе* без шелесту» (Леся Українка). Згодом його витіснило *майже.* Я був би радий, якби *сливе* повернулося до активного вжитку.

Узагалі до слів треба ставитися обережно. Якщо є синонімічний ряд, то автор вільний вибирати будь-яке слово з нього, а критик не повинен нав'язувати своєї думки. Скажімо, О. Дмитренкові подобаються *воїн, військовий, боєць, солдат* і не подобаються *військовик* (невідомо, чому) і *вояк* (на тій підставі, що Олексієва мама-полтавка вживала його «з іронією і посміхом»). Але в літературній мові це слово використовується цілком поважно: «Мітинг кінчився, лунає команда, *вояки* швидко збігають по дошках у вагони» (Олесь Гончар). У публікації «Української Газети», яка так обурила Олексія Дмитренка з Миколою Шудрею і начебто спричинила «спопеляючий сміх» Валерія Шевчука, я написав тільки про *Запорізьку Січ* і пояснив у редакції, що Тараса Шевченка та інших класиків виправляти не можна. Отже, й тут претензій не приймаю.

Що ж до Січі, то мають рацію все-таки мовознавці (хоч усіх їх поспіль я також не збираюся захищати), а не О. Дмитренко та його однодумці. Основний аргумент наших опонентів — Січ була *за порогами.* Цілком правильно. Але ж в однині буде *поріг,* наприклад *Кодацький.* Візьмімо інші випадки. Слово *роздоріжжя* походить від *дорога.* У закритому складі пишемо й вимовляємо *і*, у відкритому — *о* (проте це не означає, що в першій строфі Франкового «Мойсея» «Народе мій, замучений, розбитий, Мов паралітик той на *роздорожжу,* Людським презирством, ніби струпом вкритий! Твоїм будущим душу я тривожу...» потрібно *о* виправляти на *і*). У топонімі *Тернопіль* друга частина пов'язана зі словом *поле,* то що ж, будемо писати *Тернополь?* Вийде, нібито наша мова розвивається в зворотному напрямку.

Звук *і* в українській мові вельми поширений, «модний», як пише О. Дмитренко, і немає жодних підстав іронізувати з цього приводу. Вживаємо його на місці звука, що позначався колись літерою *ять: віра, дід, ліс* (пор. російські *вера, дед, лес,* польські *wiara, dziad, las*), у закритих складах на місці *о, е: сніп — снопа, поріг — порога, дороги — доріг, піч — печі, Київ—Києва.* Перехід *о, е* в *і* розпочався в X столітті й завершився в XIII столітті. Цей процес відбувався рівнобіжно з занепадом зредукованих голосних *ъ* й *ь*. Тож на час заснування Січі за порогами «ікання» вже стало нормою живого мовлення. Але на письмі ще довго діяли норми староукраїнської мови, де такі фонетичні зміни не позначалися. У XIX столітті застосовувався традиційний правопис, за яким писали *столъ, пѣсня,* а вимовляли *стіл, пісня.* Наприклад: *«Гомôнь, гомôнъ по дубровѣ»* (Українські пісні, видані М. Максимовичем. К., 1962. Фотокопія з видання 1827 р., с. 6). Пантелеймон Куліш запровадив фонетичний правопис, яким ми користуємося й тепер (однак той правопис довго пробивав собі шлях, поки не запанував на всій етнографічній українській території). Форма *Запорозька Січ* підтримувалася не лише тим, що більшість історичних праць наші вчені мусили писати, на жаль, іншими мовами, а й тенденцією наближати вимову й написання до російської мови. Отож і сталося так, що в нас козацький полковник Максим *Кривоніс,* а ініціатор стахановських методів на залізничному транспорті Петро *Кривонос,* Людмила *Старицька-Черняхівська,* а радянський генерал Іван *Черняховський...*

Тритомний «Російсько-український словник», що вийшов 1968 р., готувався за хрущовської відлиги, звідти повикидали багато нав'язаних раніше росіянізмів. Тому там є лише одна нормативна форма *Запорізька Січ* (т. 3, с. 270). Так само в УРЕ, яку редагував видатний український поет Микола Бажан (т. 5, с. 181—186). Доказів, здається, досить. Та наведу ще один. «Сучасні досягнення різних суспільних наук — діалектології, археології, історії, антропології, етнографії дають змогу зробити висновок про те, що на кінець XII ст. переважна більшість рис, характерних для українських діалектів, уже сформувалася» (*Півторак Григорій.* Українці: звідки ми і наша мова. К., 1993. С. 132). А цими характерними рисами є, зокрема, й перехід *о, е* в *і* в новозакритих складах, перехід звука, позначуваного літерою *ѣ*, в *і* тощо. Січ, як відомо, засновано в першій половині XVI століття. І хоч за традицією в слові *запорізький* писали *о* після *р,* а в слові *Січ* — *ѣ* після *с,* але вимовляли *Запорізька Січ.* Оскільки славетний Пантелеймон Куліш, крім усього іншого, подарував нам фонетичний правопис — «кулішівку», за яким звук *і* незалежно від його походження на письмі завжди відтворюється літерою *і*, то маємо всі підстави і писати, й вимовляти *Запорізька Січ.*

ПІСЛЯСЛОВО

Український народ упродовж усієї своєї нелегкої історії творив і плекав рідну мову. Митці слова відшліфовували кожну його грань, щоб піднести нашу мову до рівня найрозвиненіших мов світу. Але залишитися на вершині вона зможе тільки тоді, коли ми й далі берегтимемо її як найцінніший скарб, пильнуватимемо її норми. Дбатимемо про те, щоб єдиний народ мав єдину мову.

Автор цілком свідомий того, що охопити всі випадки порушення норм літературної мови неможливо. Мова засобів масової інформації, на жаль, не підвищує свого рівня. Поки книжку готували до друку, з'явилися нові «зразки» відступів від літературної норми: *заєм, перчатки, пропитані, рта, Східу,* замість *позика, рукавички, просочені, рота, Сходу; виділеною стрічкою в бюджеті* замість *окремим рядком у бюджеті, носить* (замість *має*) певне спрямування; *понад ста гривень* замість *понад сто гривень* тощо.

З огляду на низький рівень мовної культури в сучасних українських засобах масової інформації більшість прикладів-ілюстрацій авторові довелося добирати не з публіцистичних, а з художніх творів.

Засвоюймо ж і поширюймо норми літературної мови, адже культура мови — це культура думки.

ББК 81.2УКР-5 П56

Рецензенти:

д-р філол. наук *І. Р. Вихованець,* д-р філол. наук *Н. І. Тоцька*

Допущено Міністерством освіти і науки України

(Рішення Колегії Міністерства освіти України. Протокол № 3/4—18 від 24.02.99 р.)

Головна редакція літератури з гуманітарних наук

Головний редактор С. *В. Головко* Редактор *О. С. Баранівська*

Олександр Пономарів

П56 Культура слова: Мовностилістичні поради: Навч. посібник 2-ге вид., стереотип.— К.: Либідь, 2001. —240 с. ISBN 966-06-0192-1.

У посібнику даються поради щодо вибору слів, вимовних, наголосових та морфологічних варіантів, синтаксичних конструкцій для найкращого висловлення думки в різних стилях української літературної мови. Рекомендації автора ґрунтуються на мовному досвіді українського народу, відбитому в творах класичного та сучасного письменства.

Для студентів, викладачів, науковців, редакторів, лекторів, журналістів.

ISBN 966-06-0192-1